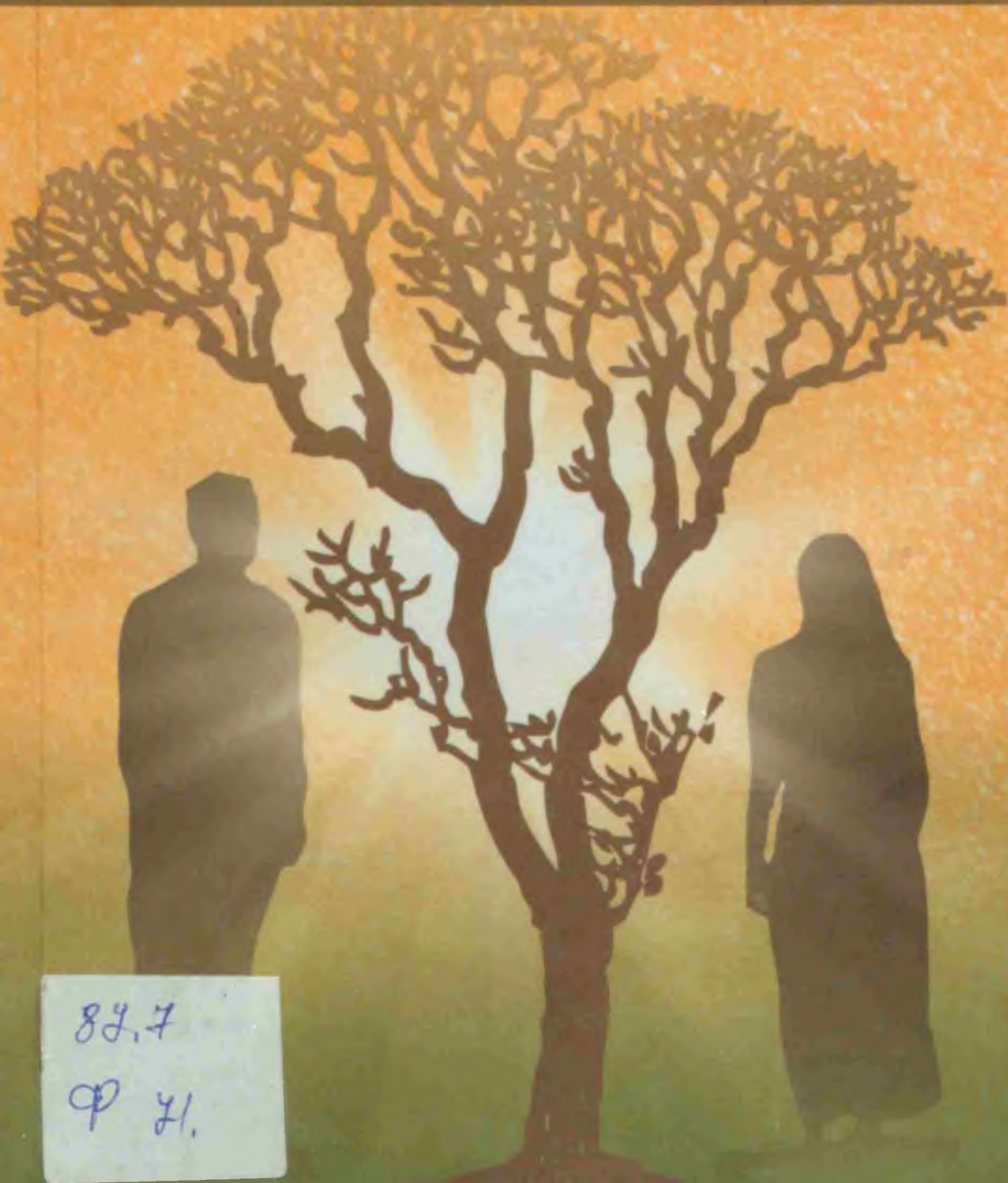

Абдурауф ФИТРАТ

ОИЛА

84.7

Ф 41.

АБДУРАУФ ФИТРАТ

ОИЛА ЁКИ ОИЛА БОШҚАРИШ ТАРТИБЛАРИ

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2016

УЎК: 173
КБК: 87.7
Ф 71

XX аср бошларида Туркистон заминида кечган миллий уйғониш даврининг нафақат адабиёти, балки ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий ҳаётига ҳам кучли туртки берган комусий илм эгаси, профессор Абдурауф Фитратнинг «Оила» рисоласи, мана қарийб юз йилдирки, ўз ахамиятини заррача йўқотмай келаётир. Бунинг сабаби – асарда илгари сурилган гоя ва мулоҳазаларнинг инсоний муҳаббат, меҳру вафо, оила, никоҳ, фарзанд тарбияси, миллат келажаги сингари боқий кадриятларга бағишлангани билан изоҳланади.

Муаллиф тили ва услубининг бениҳоя халқчиллиги, тилга ва дилга яқинлиги, суҳбатдошига сезимлилиги рисо- ланинг бир уринишда ўқилиши, ёдда муҳрланиб қолишига замин яратади. Бинобарин, «Соғлом она ва бола йили»да мазкур асарнинг қайта нашр этилиши, ўйлаймизки, кўплаб билаларимиз учун жўнгилли маънавий тортиқ бўлажак.

УЎК: 173
КБК: 87.7

*Таржимон ва изоҳлар муаллифи
тарих фанлари доктори Ш. Воҳидов*

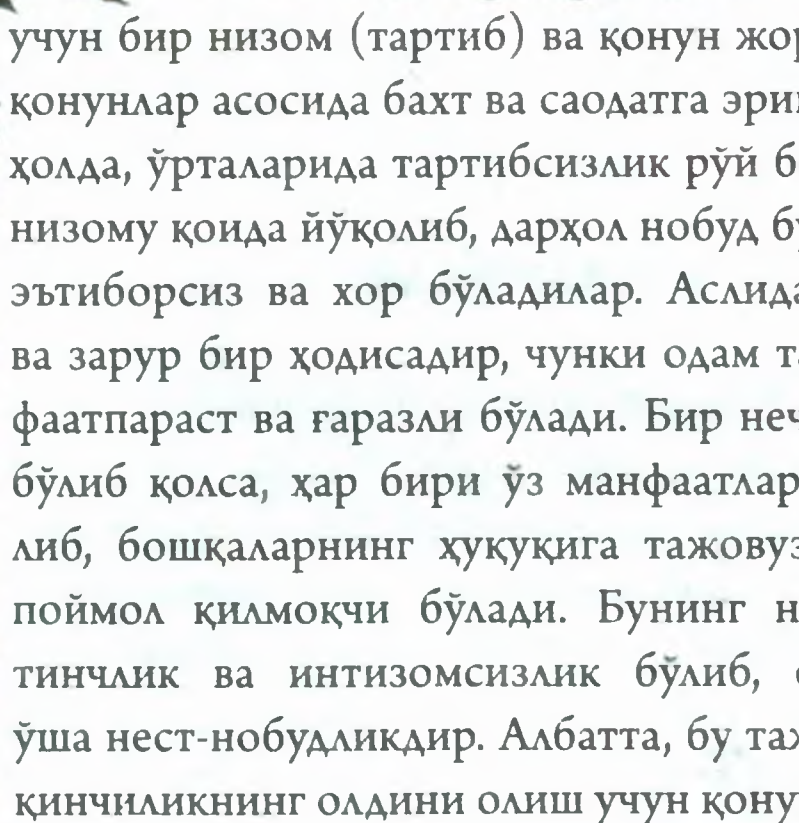
МУАЛЛИФДАН

Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм

Одамларнинг маданий тоифа эканликлари, яъни табиат ҳукми ила бир қабила ёки бир қавм сувратида жам бўлиб, бир-бирларига ёрдам бериб яшашлари маълум. Кимки ана шу табиат қонунининг доирасидан чиқса, яъни жамиятдан четлашса, шубҳасиз, маҳв ва нобуд бўлмай. Тарихчи олимларнинг фикрига қараганда, одамлар халқ бўлишларидан олдин жамоа бўлиб яшаш зарур эканлигини билмаганлар. Бинобарин, ваҳший ҳайвонларга ўхшаб ёлғиз, якка-якка бўлиб яшаганлар. Шу боис улар табиий мушкулотлар остида азоб чекиб, ҳайвонлар ҳужумларидан ҳалок бўлганлар. Вақт ўтиши билан одамлар жамоа бўлиб яшаш лозимлигини тушундилар. Уларнинг биринчи жамоалари «оила», яъни «аҳли байт» бўлган. Аҳли байт жамоалари аста-секин ривожланиб қавм ва қабила жамоасига айланган.

Бу муқаддимадан маъно шуки, оиланинг шаклланиши, яъни аҳли байт жамоаси, бошқача айтганда, оила бошқаришга асос солиш бани Одам маданиятининг асоси экан.

Бизга маълумки, одамлар қаерда қавм ёки қабила бўлиб яшасалар, тинчликларини сақлаш учун ва бир-бирларининг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш

учун бир низом (тартиб) ва қонун жорий этиб, шу қонунлар асосида бахт ва саодатга эришганлар. Акс ҳолда, ўрталарида тартибсизлик рўй берган заҳоти низому қоида йўқолиб, дарҳол нобуд бўладилар ёки эътиборсиз ва хор бўладилар. Аслида, бу табиий ва зарур бир ҳодисадир, чунки одам табиатан манфаатпараст ва ғаразли бўлади. Бир нечта одам жам бўлиб қолса, ҳар бири ўз манфаатларига асир бўлиб, бошқаларнинг ҳуқуқига тажовуз қилиб, уни поймол қилмоқчи бўлади. Бунинг натижаси нотинчлик ва интизомсизлик бўлиб, оқибати яна ўша нест-нобудликдир. Албатта, бу тажовуз ва босқинчиликнинг олдини олиш учун қонун лозим.

Ушбу рисола4нинг асосий мавзуйи «оила»дир. Оила эр-хотин ва фарзандлардан иборат. Бошқача қилиб айтганда, оила бир шахс бошчилигида бир уйда яшовчилардир. Шу таърифлардан маълум бўладики, оила ҳам бир неча одамлардан иборат бўлган жамоа экан. Уларнинг ҳар бири инсонга хос нарсага, яъни ўз манфаатларига асир бўлади. Бири иккинчисининг ҳуқуқини тасарруф қилиб босиб олиши мумкин. Ана шу тажовуз олдини олиш учун оила аъзолари ўртасида ҳам бир қонун лозим. Ўтган олимлару ҳакимлар шу масалада саъй-ҳаракат қилиб қонунлар ишлаб чиққанларким, уларнинг умумий ҳайъатини «манзил тадбири» (рўзгор тебратиш тадбири) деб атайдилар.

Дунёда иззат ва саодат толиби бўлмаган бирор-та қавм йўқ. Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати,

албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабати кучли интизом ва тартибга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва тартибли бўлади. Агарда бир мамлакатнинг аҳолиси ахлоқсизлик ва жоҳиллик билан оилавий муносабатларини заифлаштириб юборса ва интизомсизликка йўл қўйса, шунда бу миллатнинг саодати ва ҳаёти шубҳа остида қолади. Ҳозирги Фаранг (Оврўпо) олимлари ҳам ўз халқлари интизоми ва оилаларининг роҳати учун ҳаракат қилиб юзлаб китобларни ёзиб нашр қилмоқдалар. Имоним комилки, оила саодати ва бахти учун қабул қилинган энг мақбул қонун исломий қонунлар бўлади. Лекин оламда энг бадбахт оилалар ҳам биз мусулмонларнинг ўртасида бўлади, чунки биз илоҳий қонунларнинг биронтасига риоя қилмаймиз. Бахтсизлигимизнинг сабаби оиладорлик хусусидаги ҳар бир ҳаракатимиз, сароб орзуларимиз ва хато фикрларимизнинг натижаси бўлиб, аксарияти Қуръон ҳукмларига зиддир. Шунинг учун зулм ва тажовуз кўрмаган оилалар бизда ниҳоятда кам кўринади. Ҳозирда тараққий этаётган исломий ўлкаларда турк, араб, форс олимлари ўз миллатларининг кимлигини англаб етиб, оила низоми ва тинчлиги ҳақида анча китоб ёздилар. Бу китобларда улар диний ва дунёвий ҳукмларга таяниб оилавий масалаларга изоҳ берганлар. Лекин туркистонликлар, хусусан, биз бухороликлар, бу неъматдан маҳрум бўлдик.

Яқинда муҳтарам дўстим ва ҳамфикрим Абдулвоҳид Афанди Мунзим¹ (ҳамиша бухороликлар саодатлари фикрида юрадилар) менга оила бошқариш бобида бир китоб ёзишни ишорат қилди.

Баски, дўстимнинг нияти холис ва мақсади олий экан, мен инкор қилолмай шу рисола ни туздим. Менинг ниятим бу рисола ни миллатимиз тили, яъни туркий чигатойида ёзиш бўлса ҳам, аммо муҳтарам дўстимнинг истагини инобатга олдим.

Аллоҳ таоло амири олий Сайид Мир Олимхон иззату иқболи, адли ва тавфиқини зиёда этсин, чунки рисола уларнинг даврларида ёзилди. Аллоҳ таоло Бухоро аҳолисини уларнинг марҳаматлари ва адолатлари соясида бахтиёр этсин.

---

¹ Маорифпарвар, шоир ва журналист, 1877 йили Бухорода туғилган. 1934 йили 5 март куни оламдан ўтган.

БИРИНЧИ ҚИСМ

УЙЛАНИШ ВА УЙЛАНМАСЛИК ХУСУСИДА

Баъзи одамлар ўйлайдиларки, уйланиш ва фарзанд орттириш кишини Ҳақ хизматидан ва Аллоҳга яқин бўлишдан четлаштиради. Бинобарин, уйланмаслик инсон камолоти жумласидандир. Олдинги динларнинг тобелари орасида таркидунё қилиб, хотин ва фарзанд орзусидан кўз юмган одамлар ҳам мавжуд бўлган. Лекин бу фикр табиат қонунига зидлигидан ривожланмади ва ҳаётда ўз татбиқини топмади. Мен бу жамоа фикрини инкор этиш ҳаёлида эмасман, аммо кўпчилик бу жамоа фикрларини, яъни таркидунёчиликни ислом ҳукмларига мувофиқ деб биладилар.

Ана шу хато ва шубҳалар хатарини миллат бошига тушмаслиги учун издивож (уйланиш) фойдаларини тушунтириб, шу масалага оид нозил бўлган оятлар ва айтилган ҳадисларни бу рисола ўқувчиларига баён этаман. Биринчидан, шуни билиш лозимки, одамда икки хил мавжудлик бор. Бири шахсий борлиқ, иккинчиси ижтимоий мавжудлик. Одамнинг шахсий мавжудлиги фалон ва писмадон (нарса)нинг муайян вақтда мавжудлигига ўхшайди ва баён этишга ҳам арзимади. Аммо одамнинг

ижтимоий борлиғи инсоният борлиғини ташкил қилади, дунё охиригача боқий ва аҳамияти ҳам каттадир. Ҳазрати ҳакими мутлақ – Аллоҳ таоло бани Одам борлиғининг ана шу иккала жиҳатини сақлаши учун баъзи бир сабабларни тайин қилган. Масалан, ейиш, ичиш, ухлаш, нафас олиш одамларнинг шахсан мавжудликларини таъминлаш учун сабаб қилган, яъни одамларнинг ҳар бири шу билан тирикдир. Юқоридагиларнинг биронтасини тарк этса, ўлиши аниқ. Лекин одам ўртасида жинсий муносабат бани Одамнинг ижтимоий борлиғини таъминлайдиган сабабдир. Агар у тамоман дунёдан кўтарилса, башарият инқирозга дуч келиши аниқ.

Одамларга шу ҳам маълумки, уйланишнинг кўп қийинчиликлари ва заҳматлари бор. Одамларнинг табиатига эса роҳат ёқади. Агар одамнинг ихтиёри ўз қўлида бўлса эди, бўйдоқлик роҳати ва озодлигини уйланиш азоби ва меҳнатига асло қурбон қилмасди.

8 Бинобарин, ҳазрати ҳакими Қодир эркагу аёл мижозига шаҳватни қўшиб берган. Улар шаҳват тақозоси билан бирга бўлишни истаб уйланадилар. Оқибатда фарзанд соҳиби бўладилар. Ана шундай сабабларга кўра, башарият насли Илоҳ иродаси билан охиратгача боқий қолади.

Фараз қилайлик, сиз ерингизни бирон-бир деҳқонга бердингиз. Иш асбоб-анжомларини ҳам бериб бугдой экишни буюрасиз. Агарда ўша деҳқон ерни олиб, экиш асбобларини ҳам эгаллаб ўз уйида бемалол ўтирса, бугдой экмаса, бир йил ерингизни ўз ҳолига ташласа, унинг бу ҳаракатини сиз хиё-

натдан бошқа нарса деб билмайсиз, албатта. Уйлан-майдиган одам ҳам жинсий алоқа учун берилган куч-қувватидан фойдаланмаса ёки Лут қавмининг амалини қилса¹, нафсини ўзи қондирса², билиб қўйсинки, Аллоҳ қонунига хиёнат қилибди.

«Хотинларингиз сизларнинг экинзор ерларингиз бўлади. Зироат ерлари уруғ сепганда самара беради. Хотин ҳам экинзордир ва ҳосили – фарзанд. Бас, ўз хотинларингиз билан фарзанд ниятида алоқа қилинг ва келажакда ўзларингиз учун фарзанд тарбияланг. Худодан қўрқинг, унинг назарига илинмангиз. Бас, туғилиш ва висол учун берган қувватни бекор қолдирманг ва зое қилманг. Эй, Муҳаммад, саодат муждасини (ҳам хабарини) иймонлиларга бергин»³.

Анас разияллоҳу анҳудан⁴ шундай ҳадис бор: «Набий (с. а. в.) дедилар: «Худо ҳаққи, мен сиз-

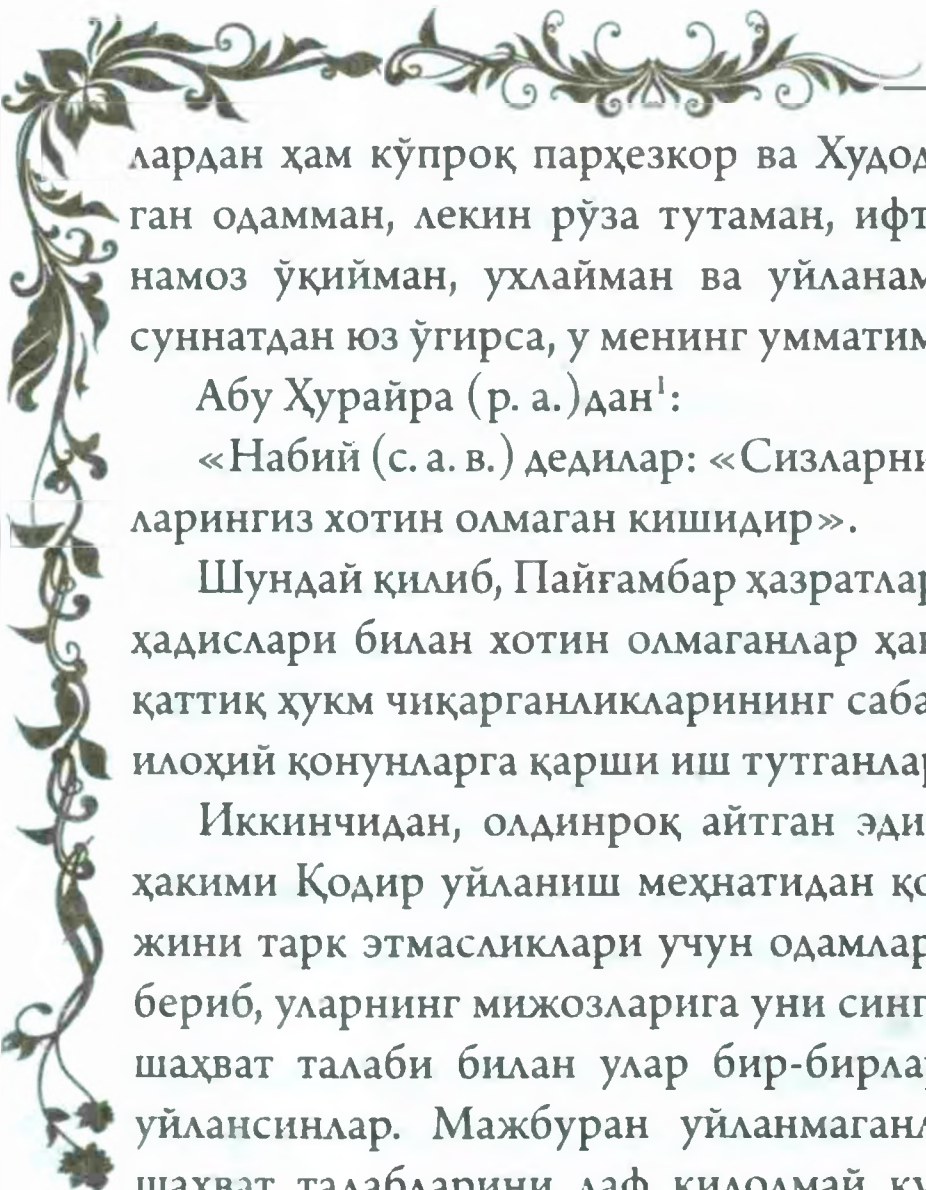
---

¹ Лут пайгамбар ва қавмининг тафсилоти Қуръонда келтирилган. Лут алайҳиссалом ҳукм ва илм соҳиби бўлиб, ўз қавми томонидан тан олинмаган пайгамбар эди. Лут қавми баччабозлик билан шуғулланганлар. Лут уларни бу амалдан қайтармоқчи бўлганда, уни сургун қилмоқчи бўлдилар. Аллоҳ уларни шу гуноҳлари учун йўқ қилган. Муфассал қаранг: Қуръони карим, Аъроф сураси, 78–80-, 82–84-; Худ сураси, 70–73-, 82–84-; Ҳижр сураси, 57–77-; Шуаро сураси, 160–173-; Ва-з-зориёт сураси, 33–38-оятлар ва бошқалар.

² Ҳозирги тиб илмида онанизм.

³ Қуръони карим, Бақара сураси, 223-оят.

⁴ Анас ибн Молик. Муҳаммад пайгамбарнинг саҳобаларидан, лақаби Абу Ҳамза. Тахминан 710 йили 100 ёшда вафот этган.

лардан ҳам кўпроқ парҳезкор ва Худодан кўрқадиган одамман, лекин рўза тутаман, ифтор қиламан, намоз ўқийман, ухлайман ва уйланаман. Ким бу суннатдан юз ўгирса, у менинг умматим эмас».

Абу Ҳурайра (р. а.)дан¹:

«Набий (с. а. в.) дедилар: «Сизларнинг энг ёмонларингиз хотин олмаган кишидир».

Шундай қилиб, Пайғамбар ҳазратлари шу шариф ҳадислари билан хотин олмаганлар ҳақида шундай қаттиқ ҳукм чиқарганликларининг сабаби уларнинг илоҳий қонунларга қарши иш тутганларидандир.

Иккинчидан, олдинроқ айтган эдикки, ҳазрати ҳакими Қодир уйланиш меҳнатидан қочиб издивожини тарк этмасликлари учун одамларга шаҳватни бериб, уларнинг мижозларига уни сингдирган, токи шаҳват талаби билан улар бир-бирларини хоҳлаб уйлансинлар. Мажбуран уйланмаганлар, албатта, шаҳват талабларини даф қилолмай қуйидаги учта ёмон амалга гирифтор бўлишлари мумкин: зино², Лут қавми амали, шаҳватини ўз-ўзи қондириши. Зино авлодни йўқ қилади. Чунки аёл қорнида пайдо бўлган бола отасиз ва мураббийсиз қолиб нобуд бўлади. Лут қавмининг амали ва шаҳватини ўз-ўзи қондириши – бу уруғни йўқ қилиш демакдир. Зеро, шу иккала ҳаёсиз амал натижасида фарзанд уруғи ўз

¹ Тўлиқ исми Абдурахмон ибн Саҳр Аздий. Саҳоба, 676 йилда 78 ёшида вафот этган.

² Шарият ҳукми бўйича никоҳсиз, номаҳрам аёл билан жинсий алоқада бўлиш. Исламда зино оғир гуноҳлардан ҳисобланади.

жойи ва мақомига тушмай беҳуда сарф бўлади. Шу иккала амал ҳам илоҳий қонунларга қарши ва табиат тақозоларига зиддир. Ҳатто, бирор ҳайвон бу амалларни қилмайди. Аллоҳ сақласин, бу жоҳиллар қандай пасттабиат одамларки, ҳайвон ибo қиладиган ишларни қиладилар. Бундан ташқари зино, Лут қавми амали, шаҳватни ўзи қондириши иложсиз касалликларга мубтало қилади. Бу касалликларнинг аксари юқумлидир. Қайси миллатнинг аъзолари ана шу учта балoга чалинган бўлса, эрта ё кеч нест-нобуд бўлиши муқаррардир.

Фараз қилдикки, шу маразлардан биронтасига одам гирифтор бўлмади, яъни ўзининг шаҳвоний кучини сақлаб, уйланмасдан тақво йўлини маҳкам тутиб, ҳеч қандай фаҳш ишларга майл қилмади. Лекин билиб қўйингларки, табиат бундай одамларни ақлий ва жисмоний маразларга чалинтиради. Масалан, соатда саккиз ёки ўн та чарх бор. Соат устаси шу чархларнинг ҳар бирини бирор хизматни бажариш учун ясаган. Агар бирорта чархни ўз вазифасини бажаришдан тўхтатсангиз, соатнинг бузилишига шубҳа қолмайди. Яратувчи Аллоҳ одам жисмини ҳам бир машинага ўхшатиб ясаган. Унинг ҳар бир узви ва аъзоси бирор вазифа ва хизматни бажариш учун яратилган. Масалан, ана шу уруғ ота камарида пайдо бўлиб, ҳозир бўлиши учун, у ердан она қорнига ўтиб ўсиши учун эркак ва аёл жисмларида қанча аъзоларни яратган. Бас, кимки, шу асбобларни ўз вазифасини бажаришдан тўхтатса, унинг танаси ҳам ўша соатга ўхшаб вайрон бўлади ва ишдан чиқади, яъни

касал бўлади. Бу масала аёлларда кўпроқ маълумдир. Эрга тегишдан воз кечган аёллар савдойилик ва баъчадон касалликларига мубтало бўладилар.

Банданинг сўзларидан маълум бўлдики, бу баёлларнинг олдини олиш учун фақат уйланиш лозим экан. Қуйида келадиган ояти карима ва бир ҳадиси шариф шу маънонинг далилидир: «... яъни Аллоҳ тало қодирдир, сиз эркакларни бир жинсдан яратди ва аёлларни ҳам шундай жинсдан халқ қилди, токи эркак аёл билан бирга тинч бўлсинлар».

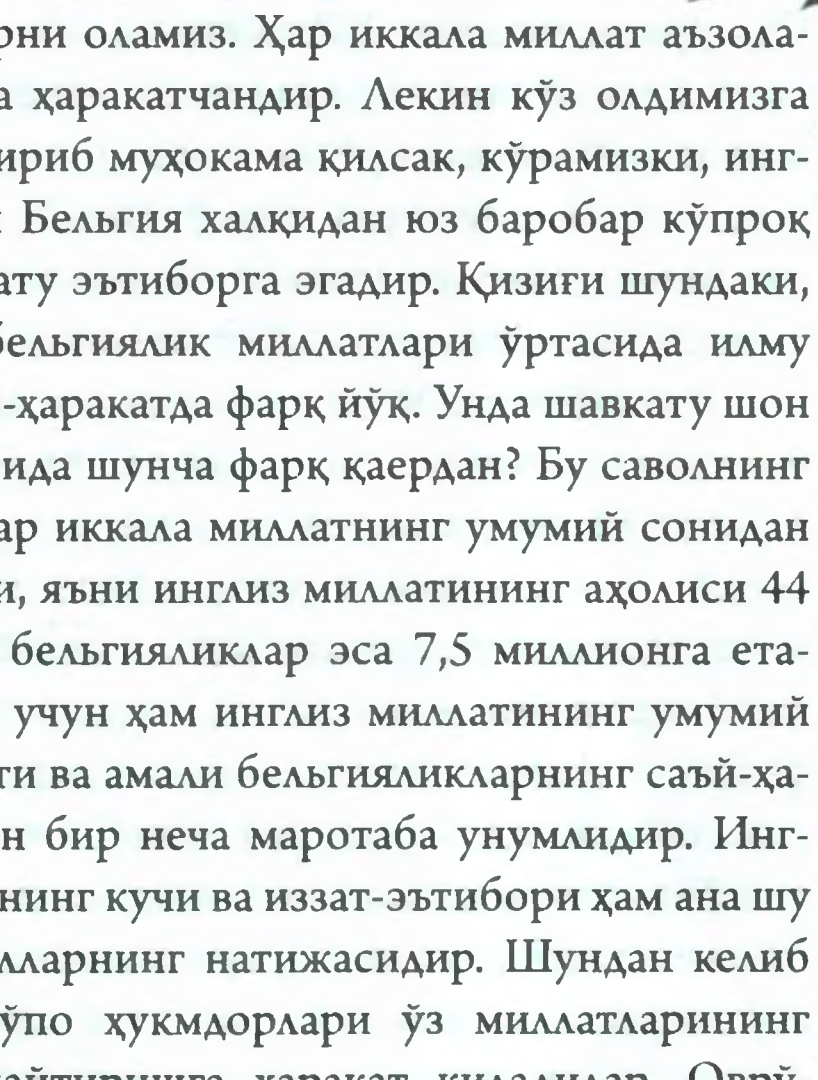
Абдулло ибн Масъуд¹ ривоят қилади:

«Набий (с. а. в.) марҳамат қилдилар: «Эй ёшлар, ҳар бирларинг никоҳга кучларингиз етса уйланинглари, зеро уйланиш эркакни фаҳш ишлардан сақлайди ва кимни никоҳга кучи етмаса, у рўза тутмоғи даркор, чунки рўза шаҳватни фаҳшга яқинлаштирмайди».

Учинчидан, ҳар қандай қавм ва миллат қаерда бўлмасин жону дили билан саодат талаб бўладилар. Бунга ҳеч шак-шубҳа йўқдир. Улар доим шон-шавкатлари, эътибор ва иззатларининг зиёда бўлишини орзу қиладилар, кеча-ю кундуз шу мақсад сари интиладилар. Албатта, биз мусулмонларда ҳам шундай бўлиши шарт. Хусусан, биз мусулмонларга Худо буюради: «Аллоҳ ва Расули (с. а. в.)дан кейин иззатга лойиқ фақат мўминлар бўладилар».

Қайси миллатнинг умумий саъй-ҳаракати ва амали кўп бўлса, куч-қудрати ва иззати ҳам шунча салмоқли ва буюк бўлади. Масалан, бельгияликлар

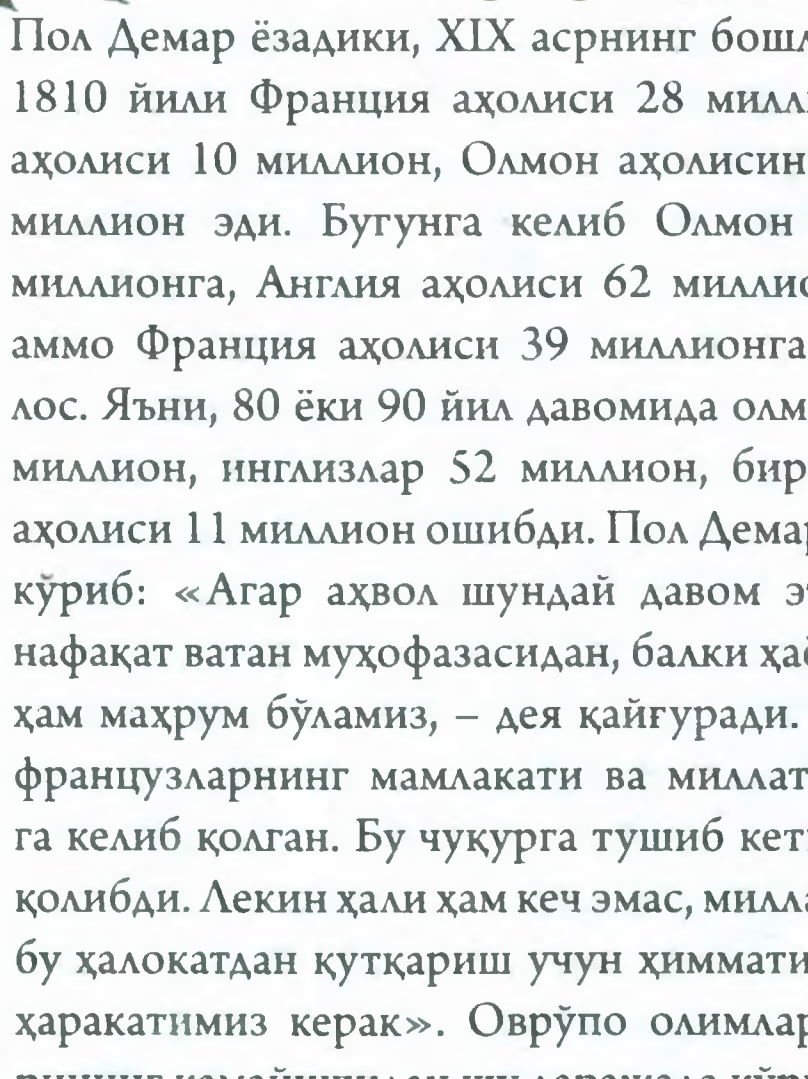
¹ Абдулло ибн Масъуд – саҳоба, 652 йили вафот этган.

ва англизларни оламиз. Ҳар иккала миллат аъзолари ишчан ва ҳаракатчандир. Лекин кўз олдимизга уларни келтириб муҳокама қилсак, кўрамизки, англиз миллати Бельгия халқидан юз баробар кўпроқ куч ва шавкату эътиборга эгадир. Қизиғи шундаки, англиз ва бельгиялик миллатлари ўртасида илму амал ва саъй-ҳаракатда фарқ йўқ. Унда шавкату шон ва иззат бобида шунча фарқ қаердан? Бу саволнинг жавобини ҳар иккала миллатнинг умумий сонидан топса бўлади, яъни англиз миллатининг аҳолиси 44 миллион ва бельгияликлар эса 7,5 миллионга етади. Шунинг учун ҳам англиз миллатининг умумий саъй-ҳаракати ва амали бельгияликларнинг саъй-ҳаракатларидан бир неча маротаба унумлидир. Инглиз миллатининг кучи ва иззат-эътибори ҳам ана шу саъй ва амалларнинг натижасидир. Шундан келиб чиқиб, Оврўпо ҳукмдорлари ўз миллатларининг сонини кўпайтиришга ҳаракат қиладилар. Оврўпо олими ўз халқининг нуфузига путур етса: «Эй! Мамлакатимизнинг шарафи ва эътибори қолмаяпти. Миллатимиз нест-нобуд бўлади. Шарафимизни, ватан ва миллатимизни ҳимоя қилиш учун арзанда фарзанд етиштиринглар», – дея дод солади.

Франциянинг Пол Демар¹ деган олими француз аҳолисининг охирги юз йил давомидаги сонини тадқиқ қилиб ҳисоблабди. Унинг хулосасига кўра, фақат охирги элик йил мобайнида француз миллатининг сони англиз ва олмон аҳолисидан ошмабди.

¹ Пол Демар – француз социологи ва иқтисодчиси.

Пол Демар ёзадики, XIX асрнинг бошларида, яъни 1810 йили Франция аҳолиси 28 миллион, Англия аҳолиси 10 миллион, Олмон аҳолисининг сони 18 миллион эди. Бугунга келиб Олмон аҳолиси 59 миллионга, Англия аҳолиси 62 миллионга етибди, аммо Франция аҳолиси 39 миллионга етибди, холос. Яъни, 80 ёки 90 йил давомида олмонликлар 41 миллион, инглизлар 52 миллион, бироқ Франция аҳолиси 11 миллион ошибди. Пол Демар бу ҳисобни кўриб: «Агар аҳвол шундай давом этаверса, биз нафақат ватан муҳофазасидан, балки ҳаёт орзусидан ҳам маҳрум бўламиз, – дея қайгуради. – Бугун биз французларнинг мамлакати ва миллати жар лабига келиб қолган. Бу чуқурга тушиб кетишимизга оз қолибди. Лекин ҳали ҳам кеч эмас, миллат ва ватанни бу ҳалокатдан қутқариш учун ҳимматимиз ва саъй-ҳаракатимиз керак». Оврўпо олимлари миллатларининг камайишидан шу даражада кўрқадилар.

Оламнинг энг буюк оқилларидан ҳазрати Пайгамбар (с. а. в.) уйланишни суннат деб билиб, бизни шунга ташвиқ ва тарғиб этганлар.

Саид Абу Ҳилол¹ (р. а.) ривоят қилишларича: «Набий (с. а. в.): «Уйланинглари ва ўз нуфузларингизни зиёда қилингларики, қиёмат куни мен сизларнинг кўплигингиз билан фахрланаман», – деганлар.

Аёз ибн Ғаним²дан: «Пайгамбар (с. а. в.) дедилар: «Тугмайдиган қари аёлларга уйланманг. Қиё-

¹ Саид Абу Ҳилол – пайгамбар саҳобаларидан.

² Аёз ибн Ғаним – пайгамбар саҳобаларидан.

мат кунни мен бошқа умматларга нисбатан сизларнинг кўплигингиз билан фахр қиламан».

Тўртинчидан, дунё ҳамма учун бир умумий синов майдонидир. Одам ота-она тарбияси доирасидан чиқар экан, ҳаётини давом эттириб, иззат ва шарафга эга бўлиш учун мажбуран шу майдонга киради, саъй-ҳаракат қилади, ё ўз мақсадига эришади ёки шарафсиз ва хор бўлиб қолади. Қайси миллатнинг намояндalари саъй-ҳаракат эгаси бўлсалар, қўл-оёғи кучли ва чаққон, ҳамма аъзолари соғ ва фаол, иззат ва эътибор соҳиби бўладилар. Қайси қавмнинг намояндalари ҳаракат ва интилишдан маҳрум бўлса, қўл-оёғи дардманд кишига ўхшаб заиф ва нозик бўлади. Уйланиш суннатини қабул қилган киши хотин ва бола-чақасини тарбиялаб, боқиб учун ўзини касб-корга уради, ҳаракат ва амал йўлига қадам қўяди. Ўзини ва оиласининг тинчлиги ва фаровонлигини таъминлаш учун ҳаракат қилади. Шу йўл билан мўмин одам ўзини хорлик ва пастлик жарлигидан қутқаради. Қайси миллатнинг намояндalари шу йўл билан тинчлик ва тотувликка эришган бўлсалар, ўша миллат ҳурмат ва хотиржамликда бўлади.

Бешинчидан, эркак ҳаммаша тирикчилик билан банддир. У ўз ҳолига қараб ҳаракат қилади ва аксар вақт, ҳаёт қийинчиликларидан қайғуриб тушкунликка тушади. Агарда уйланган бўлса, кечаси уйига келиб умр йўлдоши бўлмиш хотини ва турмуш самараси бўлган фарзандлари билан учрашади, суҳбат қилади ва ҳар қандай кулфат ва кундалик ташвишларини унутади. Шунинг учун ҳам Худованди ка-

рим хотин ва фарзандларни ўзининг неъматлари қаторида билади: «Аллоҳ сизлар учун ўз жинсларингиздан жуфтларингизни яратди ва улардан сизларга фарзанд ато қилдиким, улар сизларга мададкордирлар ва сизларга пок ва яхши ризқ берди. Бас, сизлар илоҳий неъматларга куфр келтириб, ёлғонга имон келтирасизми?»»

Абдуллоҳ ибн Амру¹ ҳазратларида шундай ҳадис бор: «Набий (с. а. в.) дедилар: «Дунё манфаатдир (яъни дунёдаги ҳар бир нарсанинг бир нафи бордир) ва дунёнинг энг яхши манфаати (неъмати) бу яхшилик қиладиган ва солиҳа аёлдир».

Хулоса шулким, уйланиш одамларнинг зарурий ва табиий амридир ва унда кўп ахлоқий, хусусий ва умумий фойдалар бор. Лекин биз учун шу кифоя. Демак, уйланиш зарур эканини шу муқаддимадан англадик.

НЕЧТА ХОТИНГА УЙЛАНИШ МУМКИН?

Албатта, баъзи ҳурматли ўқувчиларимиз дарров биттадан тўрттагача хотин олиш шариат бўйича жоиз, деб жавоб берадилар. Бироз сабр қилинглар, дейман уларга. Бу саволнинг жавоби унчалик ҳам осон эмас.

Юқорида зикр этган эдикки, одамлар аввал оила шаклида жам бўладилар ва бир неча оиладан бир қавм пайдо бўлади. Маълумки, бир қавмнинг

¹ Абдуллоҳ ибн Амру – саҳобалардан.

ҳар бир оиласи саодатли ва бахтли бўлмасалар, ўша қавмни бахтиёр ва бахтли дейиш хатодир. Ҳамда оила аъзосидан бирортаси бахтли бўлмаса, ўша оилани бахтиёр дейиш ҳам нотўғри бўлади. Модомики, қавм оилалардан ва оила алоҳида одамлардан таркиб топган экан, «оздан кўпга» дегандек айтиш мумкинки, ҳар қавмнинг саодати шу қавм оилаларининг бахтиёрлигидан ва ҳар бир оиланинг саодати шу оила аъзоларининг бахтиёрлиги ва бахтлилиги билан боғлиқ.

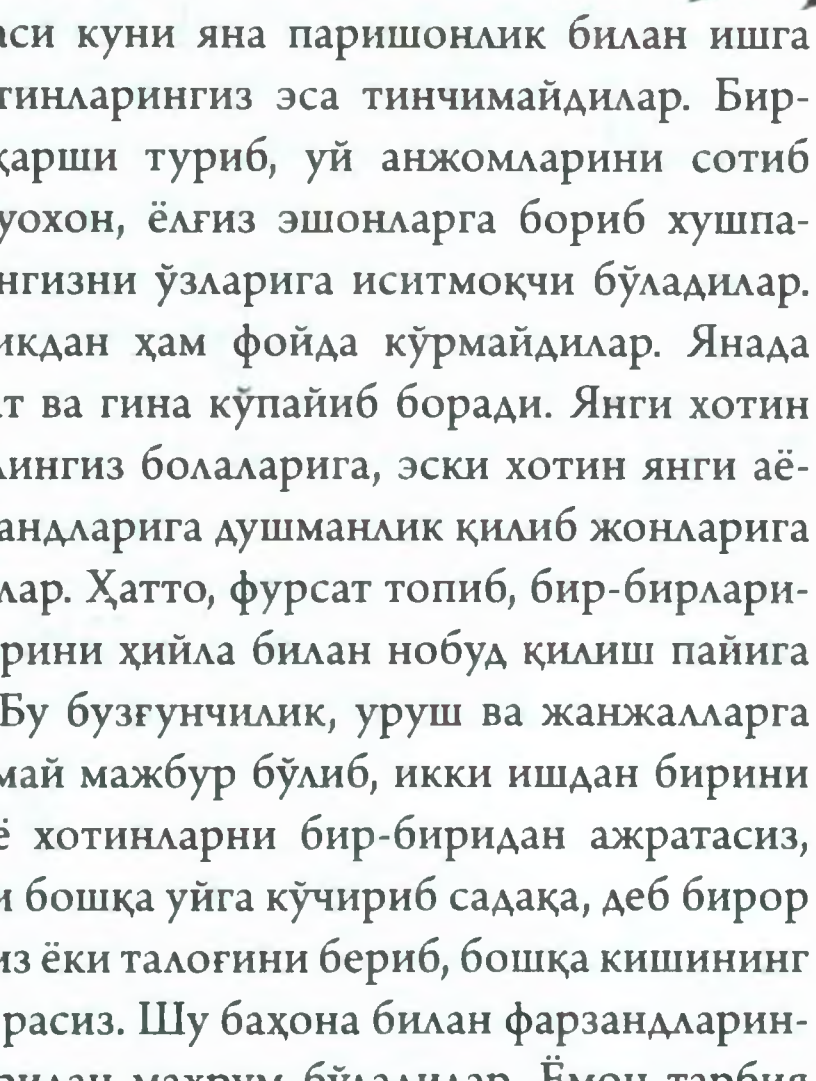
Нечта аёлга уйланиш масаласини шу нуқтаи назардан муҳокама қиламиз. Бир неча хотинга уйланиш оилаларни бахтли қиладими ёки бахтсиз? Шу оила аъзоларига шодонлик келтирадими ёки бахтсизлик? Агарда биз ўлкамиздаги икки хотинлик кишиларнинг умумий аҳволини кўзимиз олдига келтирсак, осонлик билан ҳукм чиқарамизки, кўпхотинлилик нақадар жабр ва зулм, зулму жафо эса бадбахтлик ва аччиқ ҳаётнинг сабаби экан. Бахтсизлик ва оғир ҳаётга олиб келтирадиган ишни ҳеч қачон қилиш керак эмас.

Кўпхотинлилик фикрига оид бўлган масалани икки муқаддимада шарҳлаб бермоқчиман. Аввал сиз фалон қизни никоҳингизга оласиз. Яъни ул бечорага саодат ва бахтиёрлик ваъда қилиб ҳаётининг бойлиги, яъни ёшлигини ўз тасарруфингизга оласиз. Икки-уч йил яхши яшайсиз. Уйланишдан мақсад бўлган икки-уч фарзанд вужудга келади. Аёлнинг таровати ва ёшлиги сизнинг муҳаббатингиз ва меҳрингиз йўлида сарф бўлгандан сўнг сизнинг

хайвонлик шахватингиз уйғониб ҳаракатга келади. Нафсингиз ором топиши учун у хотин сизга кифоя қилмайди. Бошқача қилиб айтганда, саодат ва бахтиёрлик умиди билан ёшлик айёмини сизнинг орзу-ҳавасларингизни адо қилиб, икки-уч фарзанд кўрган хотинни қўйиб юбориб, «сўфи» номини олиб янги хотин оласиз. Бу ваъдага хилофлик ва хиёнатдир.

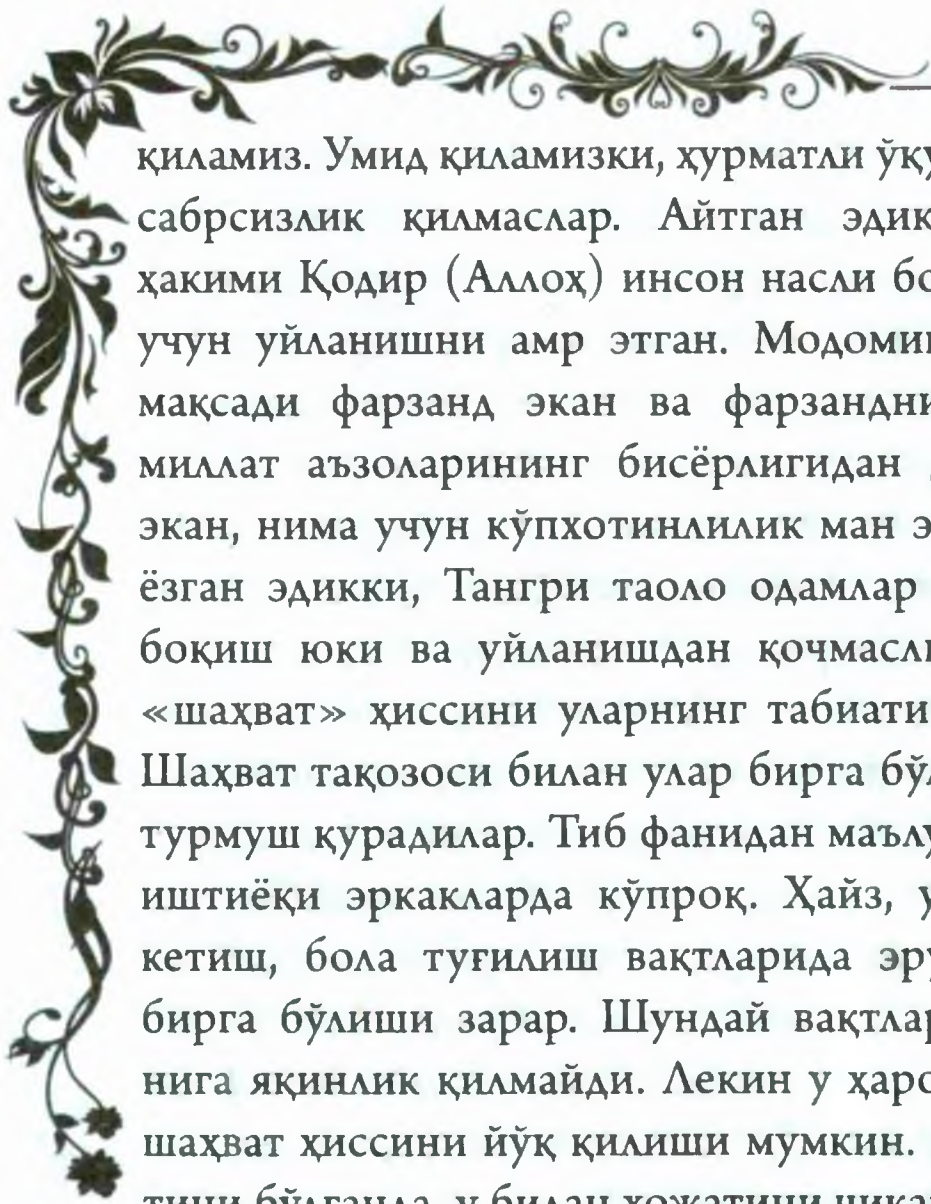
Янги хотинга бутунлай берилиб кетасиз, биринчи хотинни ва ҳаётингиз мевалари бўлган фарзандларингизни шуурингиздан четлаштирасиз. Табиийки, ўша хотин фарзандлари билан бирга сизга бўлган муҳаббатини йўқотади. Сиздан ва янги хотинингиздан нафратланади. Вақт ўтиши билан янги хотиндан ҳам бир-икки фарзанд туғилгач, бу ўзаро нафрат янада кучаяди. Ваҳоланки, коинотда қайси иккита жинс бирга бўлса, муҳаббат натижаси эканлиги маълум. Шундай экан, оила аъзолари орасида муҳаббат кўтарилса, вайронлик, тарқоқлик ва интизомсизлик келиб чиқади. Шунинг учун ҳам биринчи ва иккинчи хотин ҳамда уларнинг болалари ўртасида кун сайин нафрат ошиб боради, ёқалашиш юзага келади, сиз бахтсиз ва фарзандларингиз хулқи ёмон бўлади. Сиз ҳар кун тирикчилик юзасидан кўчага чиқиб кетасиз ва кечгача ҳаракатда бўласиз. Кечқурун дам олиш умидида уйга қайтасиз ва кўпинча ана шу ёқа ушлашиш ва ҳақоратлар устидан чиқиб қоласиз. Кўпинча бунга сиз биринчи хотин ва унинг болаларини айблаб (гуноҳсиз бўлсалар ҳам), уларни ёмонлаб, сўкиб, ҳатто инсофсизликка ҳам ўтишингиз мумкин, охири дарду алам билан ухлашга ётасиз. Аммо қани

уйқу?.. Эртаси куни яна паришонлик билан ишга кетасиз. Хотинларингиз эса тинчимайдилар. Бир-бирларига қарши туриб, уй анжомларини сотиб бўлса ҳам дуохон, ёлғиз эшонларга бориб хушпараст кўнглингизни ўзларига иситмоқчи бўладилар. Бу дуохонликдан ҳам фойда кўрмайдилар. Янада ўзаро нафрат ва гина кўпайиб боради. Янги хотин биринчи аёлингиз болаларига, эски хотин янги аёлингиз фарзандларига душманлик қилиб жонларига азоб берадилар. Ҳатто, фурсат топиб, бир-бирларининг болаларини ҳийла билан нобуд қилиш пайига тушадилар. Бу бузғунчилик, уруш ва жанжалларга бардош бермай мажбур бўлиб, икки ишдан бирини танлайсиз: ё хотинларни бир-биридан ажратасиз, яъни бирини бошқа уйга кўчириб садақа, деб бирор нарса берасиз ёки талоғини бериб, бошқа кишининг соясига юборасиз. Шу баҳона билан фарзандларингиз ота меҳридан маҳрум бўладилар. Ёмон тарбия олиб бошингизга бало бўлишлари ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ҳар иккала йўл ҳам барчангиз учун зулм ва инсофсизликдан бошқа нарса эмас.

Бу муқаддимадан кўпхотинлилик, яъни иккита хотинга уйланиш бевафолик, адоват, вайроналик, фасоду зулм ва инсофсизликка олиб келиши маълум бўлган бўлса керак. Шариат ҳукмига ҳам, ақл ва виждон ҳукмига ҳам бу тўғри келмайди. Шундай экан, шунча беҳудагарчиликка олиб келадиган кўпхотинлилик тўғрими ёки йўқ?

Иккинчи муқаддима. Бу саволга жавоб беришдан олдин бу масалани бошқа йўл билан тадқиқ

қиламиз. Умид қиламизки, ҳурматли ўқувчиларимиз сабрсизлик қилмаслар. Айтган эдикки, ҳазрати ҳакими Қодир (Аллоҳ) инсон насли боқий бўлиши учун уйланишни амр этган. Модомики, уйланиш мақсади фарзанд экан ва фарзанднинг кўплиги миллат аъзоларининг бисёрлигидан дарак берар экан, нима учун кўпхотинлилик ман этилади? Яна ёзган эдикки, Тангри таоло одамлар бола-чақани боқиш юки ва уйланишдан қочмасликлари учун «шаҳват» ҳиссини уларнинг табиатига киргизди. Шаҳват тақозоси билан улар бирга бўлишни истаб турмуш қурадилар. Тиб фанидан маълумки, шаҳват иштиёқи эркакларда кўпроқ. Ҳайз, узлуксиз қон кетиш, бола туғилиш вақтларида эру хотиннинг бирга бўлиши зарар. Шундай вақтларда эр хотинига яқинлик қилмайди. Лекин у ҳаром йўл билан шаҳват ҳиссини йўқ қилиши мумкин. Иккинчи хотини бўлганда, у билан ҳожатини чиқарган бўларди ва ҳаромга чалинмасди. Бу масалаларни ўз жойида баён қиламиз.

Уйланишнинг асосий мақсади фарзанд экани маълум. Баъзи эркаклар бир хотин билан узоқ йиллар яшаб фарзандлик бўла олмайдилар. Мажбур бўлиб, бу дунёдан нишонсиз ўтмаслик учун, бошқасига уйланадилар. Ёзганларимиздан маълум бўладики, икки хотинлиликнинг ҳам фойдаси бўлиб, ҳатто, баъзан зарур ҳам экан. Бас, қандай ҳукм чиқариш керак? Салбийми ёки ижобий? Жавоб: биринчи муқаддимада икки хотинлиликнинг зарарли, иккинчи муқаддимада фойдали томонларини баён

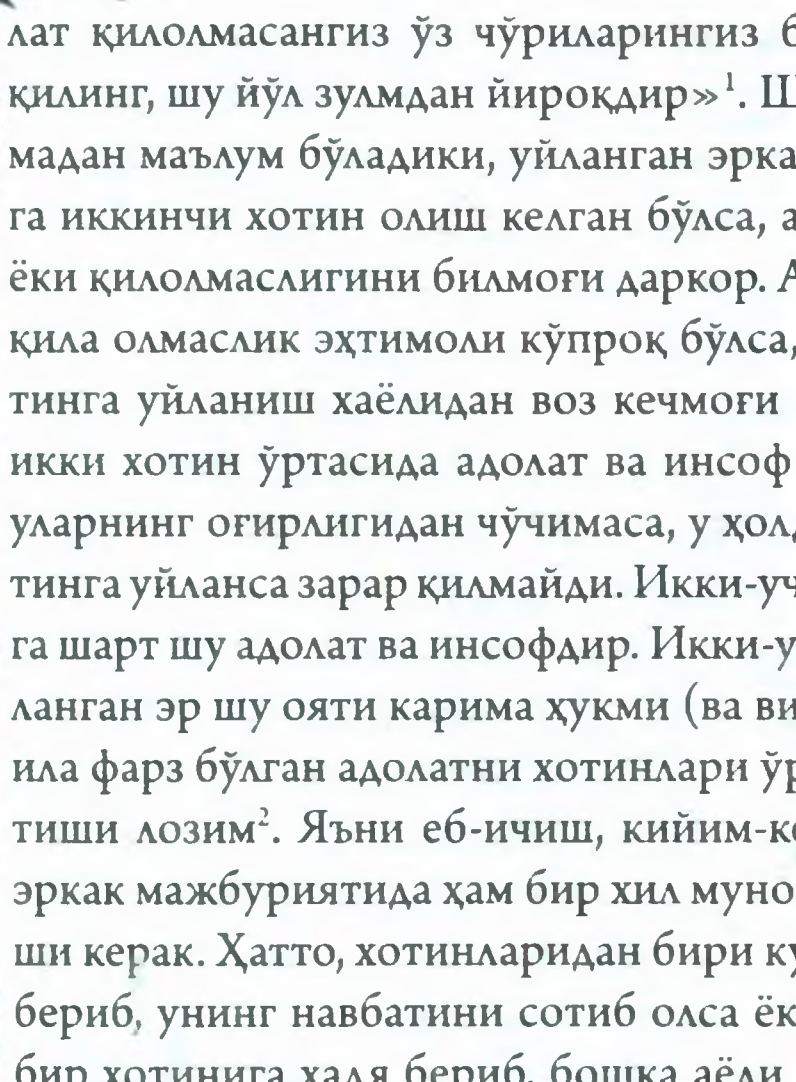

қилдик. Агарда шу иккала муқаддимани ақл мезонига солсак шундай ҳукм чиқадики, икки хотинлилик (кўпхотинлилик)нинг зарар келтирадиган ҳамма йўллари ёпилса тўғридур, яъни шундай тартиб ўрнатилсинки, кўпхотинлиликка ижозат бўлиб, биринчи муқаддимада зикр этилган зарарлар олди олинсин. Бундай тартиб ё қонунни бизларга ким тайин этади? Ислом дини. Ҳақиқатда ҳам, ислом дини бисёр баркамол дин бўлиб, табиат қонунига мувофиқдир. Фойдани зарардан адолат билан камкўстсиз ажратади. Одамларга нимаики фойда келтирса ижозат бериб, зарар келтирадиган нарсаларни ман қилади. Шунинг учун ҳам ислом дини мўминларни бу дунё ва охираат саодатига етказди.

Биз бу дунё саодатига етишдикми? Йўқ. Нима учун? Чунки ислом ҳукмларига риоя қилмаймиз, чунки жамиятимиз қонуни ва ҳаётимиз раҳбари бўлган Қуръонни фақат ўликлар арвоғига ҳадя қиламиз...

Тўғри, ислом дини ҳар хусусда адолат камолини муҳофаза этиб, кўпхотинлилик масаласида ҳам шундай одилликка йўл берган. Кўпхотинлиликнинг зарарларига қарамасдан ислом уни ман этмайди, чунки фойдаси ҳам бор. Зулм хавфи мавжуд бўлмаса, кўпхотинлилик жоиз деб буюради.

Қуръонда келган: «Агар етимлар ҳаққига хиёнат қилишдан қўрқсангиз, уларни ўз никоҳингизга олманг, балки никоҳлари шаръан тўғри бўлган аёлларни биттадан тўрттагача ўз никоҳларингизга олинг ва икки-уч аёл ҳаққига зулм етгудек бўлса, бир хотин сизга кифоя қилади. Агарда бир аёл ҳаққига ҳам адо-

лат қилолмасангиз ўз чўриларингиз билан қаноат қилинг, шу йўл зулмдан йироқдир»¹. Шу ояти каримадан маълум бўладики, уйланган эркакнинг хаёлига иккинчи хотин олиш келган бўлса, адолат қилиш ёки қилолмаслигини билмоғи даркор. Агарда адолат қила олмаслик эҳтимоли кўпроқ бўлса, иккинчи хотинга уйланиш хаёлидан воз кечмоғи лозим. Аммо икки хотин ўртасида адолат ва инсоф ўрната олса, уларнинг оғирлигидан чўчимаса, у ҳолда иккита хотинга уйланса зарар қилмайди. Икки-уч хотин олишга шарт шу адолат ва инсофдир. Икки-уч хотинга уйланган эр шу ояти карима ҳукми (ва виждон ҳукми) ила фарз бўлган адолатни хотинлари ўртасида ўрнатиши лозим². Яъни еб-ичиш, кийим-кечак, уй-жой, эркак мажбуриятида ҳам бир хил муносабатда бўлиши керак. Ҳатто, хотинларидан бири кундошига пул бериб, унинг навбатини сотиб олса ёки эрнинг ўзи бир хотинига ҳадя бериб, бошқа аёли олдига борса ҳам ислом фақиҳлари қабул қилмай, пулни ўз эгаларига қайтаришни лозим билганлар. Адолатнинг бажарилиши вожиб бўлса, эр бўйнида абадий қолади. Набий акрам (с. а. в.) буюрганлар: «Агарда эрнинг икки хотини бўлса ва уларнинг ораларида адолат қилмаса, қиёматда танаси яримта бўлгай» («Ал-жомеъ ус-сағир»дан³).

¹ Қуръони карим, Нисо сураси, 3-оят.

² «Тафсироти Аҳмадия», Бомбай, 1876, 226-бет.

³ «Ал-жомеъ ус-сағир». Муҳаммад ат-Термизий (892 йили вафот этган)нинг «Ал-жомеъ ал-кабир» номли ҳадислар тўпламининг мухтасар нусхаси.

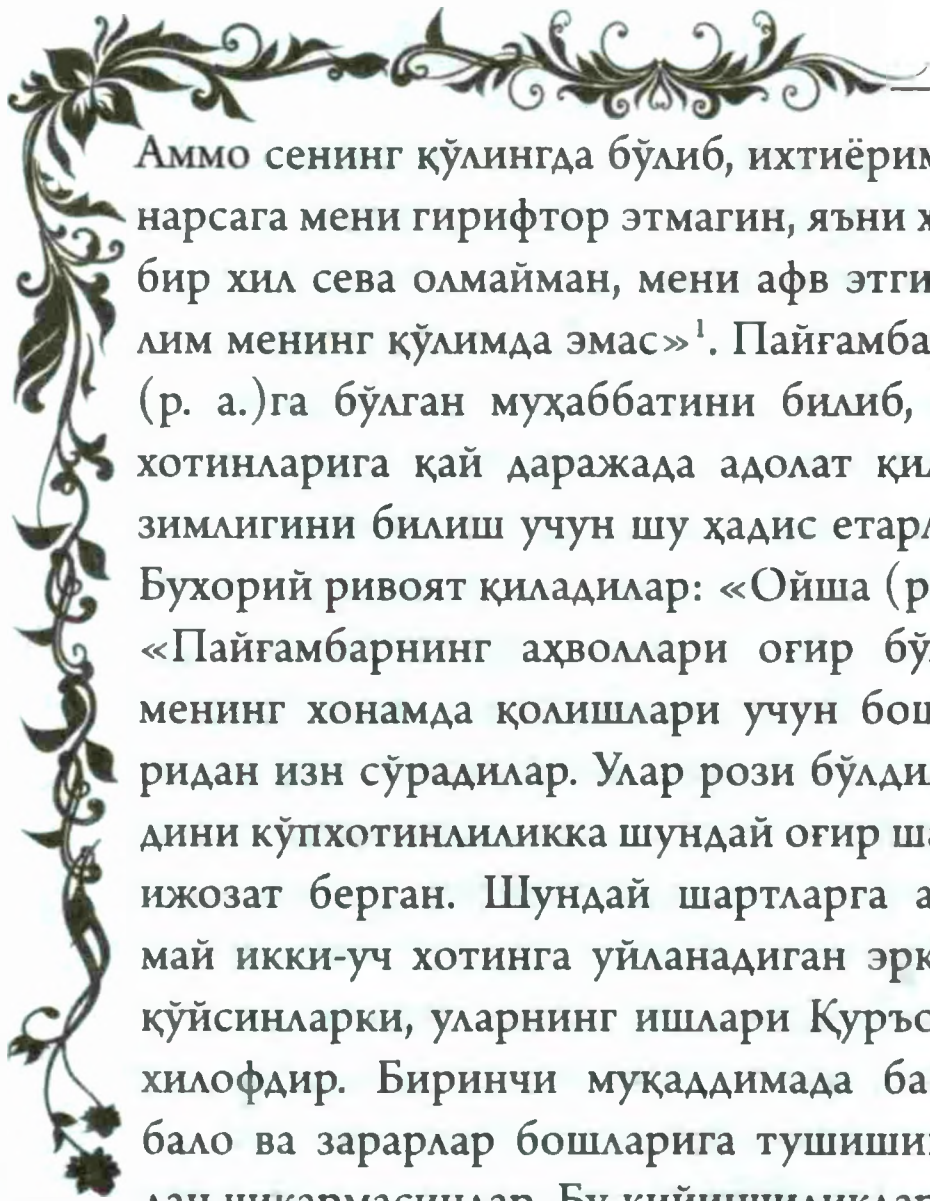
Шу ўринда яна бир савол хотирга келади. Эр-хотинликнинг асоси муҳаббатдир. Иккита хотини бор эркак, албатта, ёш ва гўзал хотинини биринчи ва ёши катта хотинидан кўпроқ севади. Муҳаббатда адолатни ўрнатиш қийин, ҳамма хотинларини эр бир хил сева олмайди. Аллоҳ таоло эса, аёллар ўртасида адл ва инсоф ўрнатинглар деб буюради¹. Бас, бу ҳолатда нима қилиш лозим? Баён қиламиз. Кўнглингиз хотиржам бўлсин. Ислом дини табиий ва ижтимоий диндир. Бу ҳукмни баён қилгандан сўнг уни ҳамма томонлама қамраб олади. Бу саволга Қуръони карим жуда яхши жавоб беради: «Ҳақиқатда инсоф юзасидан ҳамма хотинларингизни бир хил севмоқчи бўласизлар. Лекин муҳаббатда адолат ўрнатмоқ сизларнинг иқтидорингиз доирасидан чиқади. Шундай экан, кўпроқ севадиган хотинингизга камроқ майл қилинг, токи бошқа хотин хафа бўлмасин. Севмайдиган хотинни муҳаббат ва ҳурмат чегарасида тутиб турингиз, аслида севмасангиз ҳам зоҳирда шундай муомала қилингки, у ҳам севади деб ўйласин».

Ҳазрати Расулимизнинг феъллари ҳам шундай эди. Маълумки, ҳазрати Пайғамбар Ойша онамиз (р. а.)²ни бошқа хотинларидан кўпроқ севардилар. Аммо хотинлари ўртасида навбатни риоя қилиб, адолат ўрнатиб айтардилар: «Ё Аллоҳим, иқтидорим борича хотинларим ўртасида адолат қилурман.

¹ «Бадоеъ ус-саноеъ фи тартиби-ш-шароеъ», 2-ж, 333-бет. Фикҳ илмига оид асар.

² Ойша разияллоҳ анҳо бинти Абу Бакр – Муҳаммад пайгамбарнинг хотинлари. 676 йили 65 ёшда вафот этган.

Аmmo сенинг қўлингда бўлиб, ихтиёримда бўлмаган нарсага мени гирифтор этмагин, яъни ҳаммаларини бир хил сева олмайман, мени афв этгин, чунки дилим менинг қўлимда эмас»¹. Пайғамбарнинг Ойша (р. а.)га бўлган муҳаббатини билиб, эркаклар ўз хотинларига қай даражада адолат қилишлари лозимлигини билиш учун шу ҳадис етарлидир. Имом Бухорий ривоят қиладилар: «Ойша (р. а.) дедилар: «Пайғамбарнинг аҳволлари оғир бўлганда, улар менинг хонамда қолишлари учун бошқа хотинларидан изн сўрадилар. Улар рози бўлдилар». Ислом дини кўпхотинлиликка шундай оғир шартлар билан ижозат берган. Шундай шартларга аҳамият бермай икки-уч хотинга уйланадиган эркаклар билиб қўйсинларки, уларнинг ишлари Қуръон ва ҳадисга хилофдир. Биринчи муқаддимада баён қилинган бало ва зарарлар бошларига тушишини хаёлларидан чиқармасинлар. Бу қийинчиликлардан ташқари яна ҳисоб-китоб куни ҳам олдинда. Шу нарса ҳам

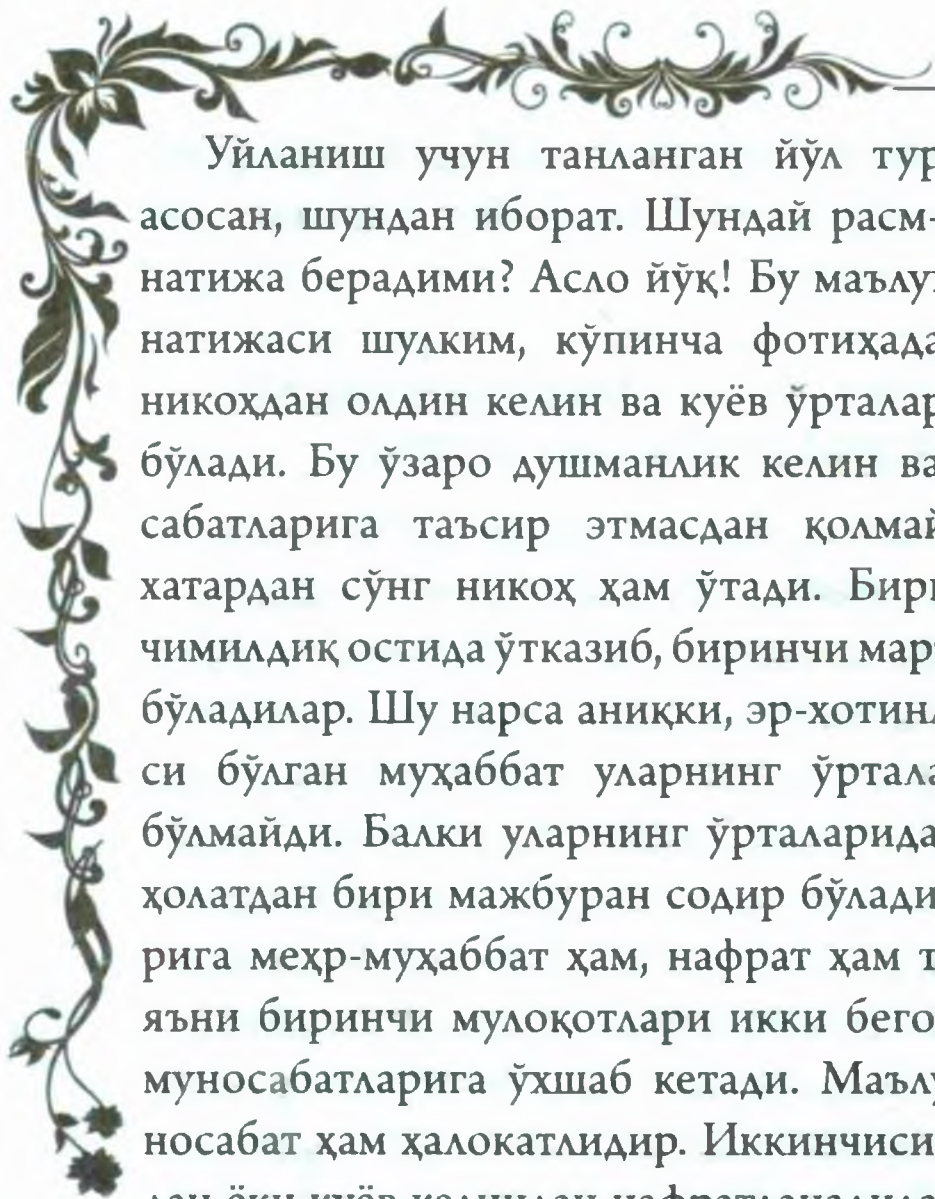
¹ «Тафсири Табарий», 5-ж, 182-бет. Асарнинг асл номи «Жомийъ ул-баён ан таъвал ал-Қуръон» бўлиб, муаллифи Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийдир. У 923 йили Бағдодда вафот этган. Асарнинг арабча матни 1903 йили Қохирада нашр этилган. Сомоний амири Солиҳ Мансур бинни Нух фармони билан араб тилидаги матни Бухорода форс тилига ўгириди. «Тафсири Табарий» шу таржима орқали Марказий Осиёда шухрат топган. *Муфассал қаранг:* И. А. Стори. Персидская литература, Библиографический обзор, Переработано и дополнено Й. Э. Брегел. –М., 1972, II том, 99–102-бетлар.

маълум бўлсинки, агар эркак қалбида адолат ўрнатиш кучини етарли деб билмаса, битта хотинга кифоят қилсин.

УЙЛАНМОҚ ЗАРУР БЎЛГАНДА ҚАНДАЙ ХОТИННИ ТАНЛАШ ЛОЗИМ?

Биз уйланмоқчи бўлсак, онамизга ё бўлмаса бирон-бир аёлга совчилик мажбуриятини юклаймиз. Совчиларимиз биз кўрмаган ва аҳволидан хабаримиз бўлмаган қизи бўлган бирор ҳовлига борадилар. Уй эгалари бу совчиларни иззат-ҳурмат қилмасалар, қизларига мингта айб қўйиб бошқа ҳовлига кириб борадилар. Агарда шу хонадонда уларни яхши кутиб олсалар, еб-ичиш орасида қизни минг мадҳу санолар билан мақтаб чиқадиладар. Кўзи ола бўлса – шаҳло кўзли, юзида чипқон изи бўлса – руҳи ҳарир, бурни пучуқ бўлса – чимчилагандек деб мақтаб, бечора куёвни бу хаёлий ва шоирона ташбеҳлар билан мафтун қиладилар. Куёв ҳам мажбур бўлиб қизга расмий совчиларни юборади. Қизнинг онаси ва қариндошлари «куёв кўришга» келадилар. Аммо улар куёвни эмас, балки унинг уй-жойини ва мол-мулкани кўриш учун келадилар. Улар йигитнинг уй-жойини ёқтирар экан, катта ҳадя ва сарполарни олгандан сўнг баҳ-баҳ... оламни куёв мақтови билан тўлдирадилар. Куёв бадбашара ва ёмон хулқли бўлса ҳам ўйламасдан: «Бу куёв фариштага ўхшайди, Худо уни шу қизимиз учун осмондан туширган», – деб мақтаб ҳукм чиқарадилар. Бечора қизни шу хонадон ва сарполар учун қурбон қиладилар.

Уйланиш учун танланган йўл турмушимизда, асосан, шундан иборат. Шундай расм-русум яхши натижа берадими? Асло йўқ! Бу маълум қонданинг натижаси шулким, кўпинча фотиҳадан кейин ва никоҳдан олдин келин ва куёв ўрталарида жанжал бўлади. Бу ўзаро душманлик келин ва куёв муносабатларига таъсир этмасдан қолмайди. Бундай хатардан сўнг никоҳ ҳам ўтади. Биринчи кечани чимилдиқ остида ўтказиб, биринчи марта мулоқотда бўладилар. Шу нарса аниқки, эр-хотинликнинг асоси бўлган муҳаббат уларнинг ўрталарида пайдо бўлмайди. Балки уларнинг ўрталарида мана шу уч ҳолатдан бири мажбуран содир бўлади. Бир-бирларига меҳр-муҳаббат ҳам, нафрат ҳам туймайдилар, яъни биринчи мулоқотлари икки бегона одамнинг муносабатларига ўхшаб кетади. Маълумки, бу муносабат ҳам ҳалокатлидир. Иккинчиси, келин куёвдан ёки куёв келиндан нафратланадилар. Агарда шу биринчи мулоқот бегона одамларнинг муносабати-га ўхшаб кетса, ҳаётлари хавfli бўлади. Бир ҳафта, бир ой ёки бир йилдан сўнг уларнинг феъл-атворлари бир-бирларига мос тушмай ўрталарида нафрат пайдо бўлса, қолган умрлари ниҳоятда азобда ўтиши мумкин. Баъзан эр арзимас баҳона билан, масалан, ошга ёғни кўп солдинг ёки гўштни куйдирдинг, деб хотинини уриб майиб қилади. Баъзи аёллар ҳам арзимайдиган сабаб билан эрларини халойиқ ўртасида шарманда қиладилар. Ҳар куни, ҳар ҳафта, ҳеч бўлмаса бир йилда бир марта оилада катта жанжал бўлиши бизнинг турмушимизда расм бўлган. Эр-

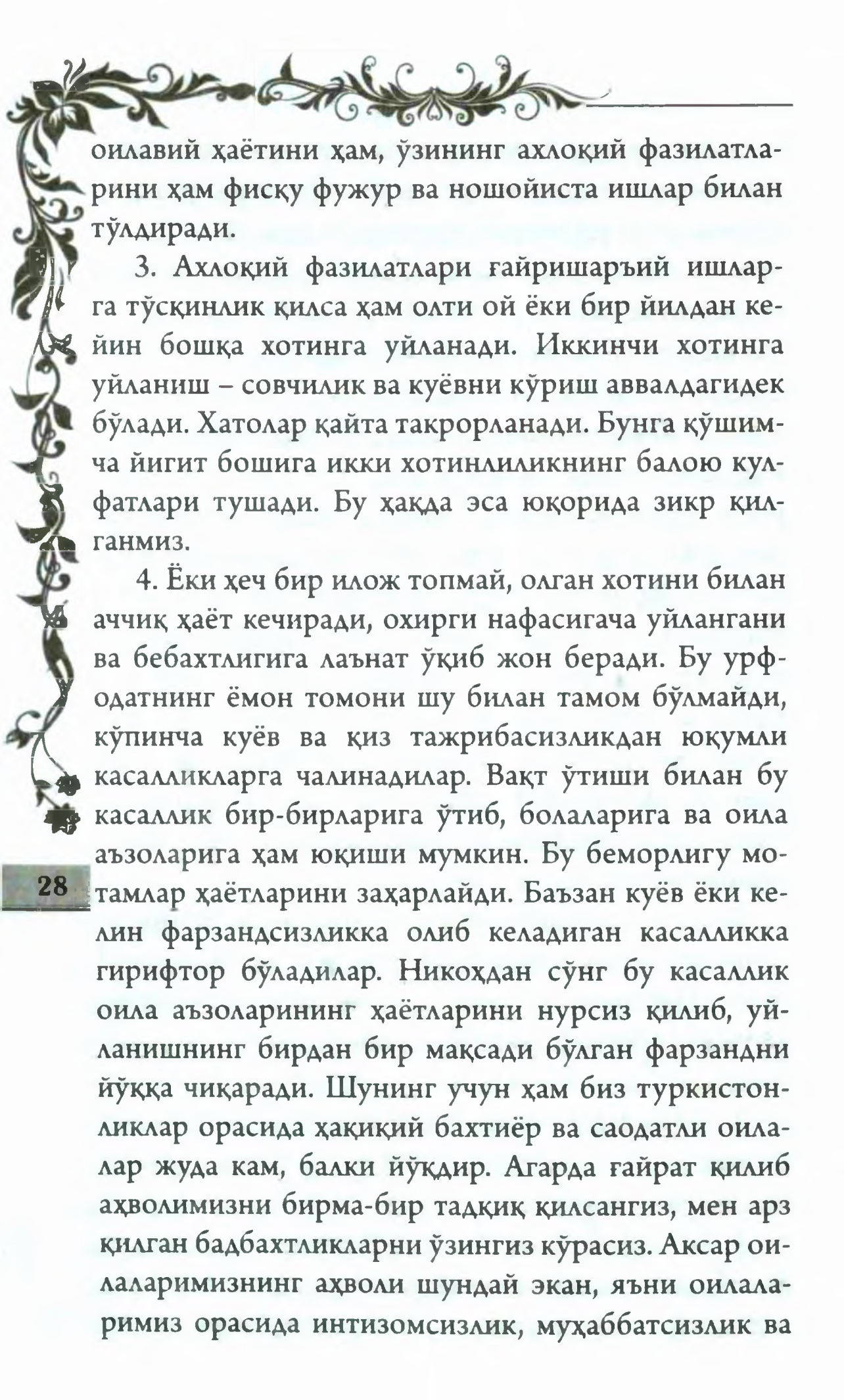

хотин ўртасида ҳурматсизлик шу даражага етгандан кейин хотин ҳам, эр ҳам бир-бирларининг ҳақ-ҳуқуқларига риоя қилиш хотирига келмайди. Хотин эрининг бойлигини атайлаб исроф қилади, эри ҳам хотинининг бошига тушган балоларни била туриб, ўзини кўрмаганга солади. Оилаларимиз ўртасидаги бундай ёмон ишлар муҳаббатсизлик натижасидир. Агарда биринчи кечада қиз куёвдан нафратланса иложсиз қолади, чунки у асирадир ва унинг назарида ҳаракатлари девга ўхшаган эри билан яшаши лозим бўлади. Бундай ҳаётнинг олдида иккита ёмон натижа бор. Агарда хотин ўз эридан рози ва мамнун бўлмаса ва қалбида муҳаббатни орзу қилса, ўзининг поклиги ва иффатини эрининг обрўси ва номуси билан бирга бошқа бир эркакнинг оёғи остига ташлайди, ўзини ва эрини бу дунёю у дунё расво қилади. Ёки бундай хотин минг орзу ва ҳасратлар билан касалликларга чалиниб, оқибатда дунёдан кўз юмиши мумкин.

Биринчи мулоқотдан сўнг куёв қизни ёқтирмай қолса-чи? Унда гапириб ўтиришнинг фойдаси ҳам йўқ. «Ёмғирдан қутулиб, қорга тутилибди» деганларидек, куёв қуйидаги балолардан бирига мубтало бўлади:

1. Шу кечада қизга талоқ бериб, қилган ҳамма меҳнат ва харажатларни йўққа чиқаради ва қизнинг келажагига ғов қўяди.

2. Ёки нима бўлса бўлди, деб, келинни уйга олиб келиб, қиз ҳаққига ноинсофлик қилади. Бошқа томондан ўзини ғайришаръий ишларга асир қилиб,

оилавий ҳаётини ҳам, ўзининг ахлоқий фазилатларини ҳам фисқу фужур ва ношойиста ишлар билан тўлдиради.

3. Ахлоқий фазилатлари гайришаръий ишларга тўсқинлик қилса ҳам олти ой ёки бир йилдан кейин бошқа хотинга уйланади. Иккинчи хотинга уйланиш – совчилик ва куёвни кўриш аввалдагидек бўлади. Хатолар қайта такрорланади. Бунга қўшимча йигит бошига икки хотинлиликнинг балою кулфатлари тушади. Бу ҳақда эса юқорида зикр қилганмиз.

4. Ёки ҳеч бир илож топмай, олган хотини билан аччиқ ҳаёт кечиради, охирги нафасигача улангани ва бебахтлигига лаънат ўқиб жон беради. Бу урф-одатнинг ёмон томони шу билан тамом бўлмайди, кўпинча куёв ва қиз тажрибасизликдан юқумли касалликларга чалинадилар. Вақт ўтиши билан бу касаллик бир-бирларига ўтиб, болаларига ва оила аъзоларига ҳам юқиши мумкин. Бу беморлигу мотамлар ҳаётларини заҳарлайди. Баъзан куёв ёки келин фарзандсизликка олиб келадиган касалликка гирифтор бўладилар. Никоҳдан сўнг бу касаллик оила аъзоларининг ҳаётларини нурсиз қилиб, уйланишнинг бирдан бир мақсади бўлган фарзандни йўққа чиқаради. Шунинг учун ҳам биз туркистонликлар орасида ҳақиқий бахтиёр ва саодатли оилалар жуда кам, балки йўқдир. Агарда ғайрат қилиб аҳволимизни бирма-бир тадқиқ қилсангиз, мен арз қилган бадбахтликларни ўзингиз кўрасиз. Аксар оилаларимизнинг аҳволи шундай экан, яъни оилаларимиз орасида интизомсизлик, муҳаббатсизлик ва

бахтсизлик сўнги даражага етган экан, миллатимиз ҳам интизом, бирлик ва иттифоқлик юзини кўрмайди. Шундай экан, нима қилиш керак?

Жавоби шундай: уйланиш бир эркак ва бир аёлнинг иттифоқидир. Алалхусус, муҳаббат ва меҳр билан ҳаётда шерик бўлиш демакдир. Одамлар бир сўмлик тижоратлари ёки бир ойлик сафарлари учун шерик ва йўлда ҳамроҳ топиш учун тахминан йигирма нафар таниш ва ошноларини хаёлан кўз олдларига келтирадилар. Уларнинг ҳар бирларининг яхши ва ёмонликларини эслаб мулоҳаза қиладилар. Улардан бир кишини ажратиб тижорат ёки сафарларига шерик қиладилар. Эр-хотин мушкулотдан иборат бўлган ҳаёт сафарида бирга бўлиб, жисмоний ва руҳий осойишталикка шерик, инсоний вазифаларни бажаришда дастёр, қайғу ва умидсизлик дамларида гамхўр, саодат ва бахтиёрлик чоғида бир-бирларига ҳамдам бўлишлари лозим. Шундай экан, улар, албатта, энг аввало, бир-бирларини камоли диққат ва тажриба юзасидан имтиҳон қилишлари зарур. Хотин эркак ҳолидан ва йигит қиз аҳволидан яхшигина хабардор бўлиб, кейин турмуш қуришлари лозим.

БЎЛАЖАК ЭР-ХОТИН БИРИНЧИ НАВБАТДА НИМАЛАРГА АҲАМИЯТ БЕРСИН?

Уйланиш учун тўрт нарсага эътибор бериш лозим: мол, насаб, ҳусн ва имону эътиқод. Уйланиш орзусида бўлган эр билан хотиннинг мол (бойлик)лари ва насаблари тақрибан бир хил бўлиши лозим. Акс ҳолда, эр билан хотин бир-бирларига тенг бўлмай,

бири бой ва калонзода бўлса, иккинчи томонни фақирлик ва зоти пастликда айблаб, ҳаётини мудом азобга қўяди. Хусусан, исломий тарбия доирасидан четда қолган мамлакатимиз халқи бойлик ва калонзодалиқ билан ортиқча фахрланадилар. Бундай издивожнинг натижаси, албатта, яхши бўлмайди. Жамол (ҳусн) бу кўриниш демақдир, яъни қараётган киши назарига чиройли кўриниб, унинг қалбини ўзига мойил қилиш демақдир. Қалбада пайдо бўлган бу мойилликни муҳаббат дейиш мумкин. Ҳаётда дўст, бахт ва бахтсизликда шерик, ғам-қайғу вақтида ҳамдам, хушнуд дамларда бир-бирларига ёр бўлишни истаган эркак ва аёл шахсий ва ижтимоий вазифаларини биргаликда бажаришлари керак. Уларнинг ўрталарида ана шу қалбий мойиллик ва муҳаббат бўлмаса, уйланиш ўз-ўзидан зарарга айланади.

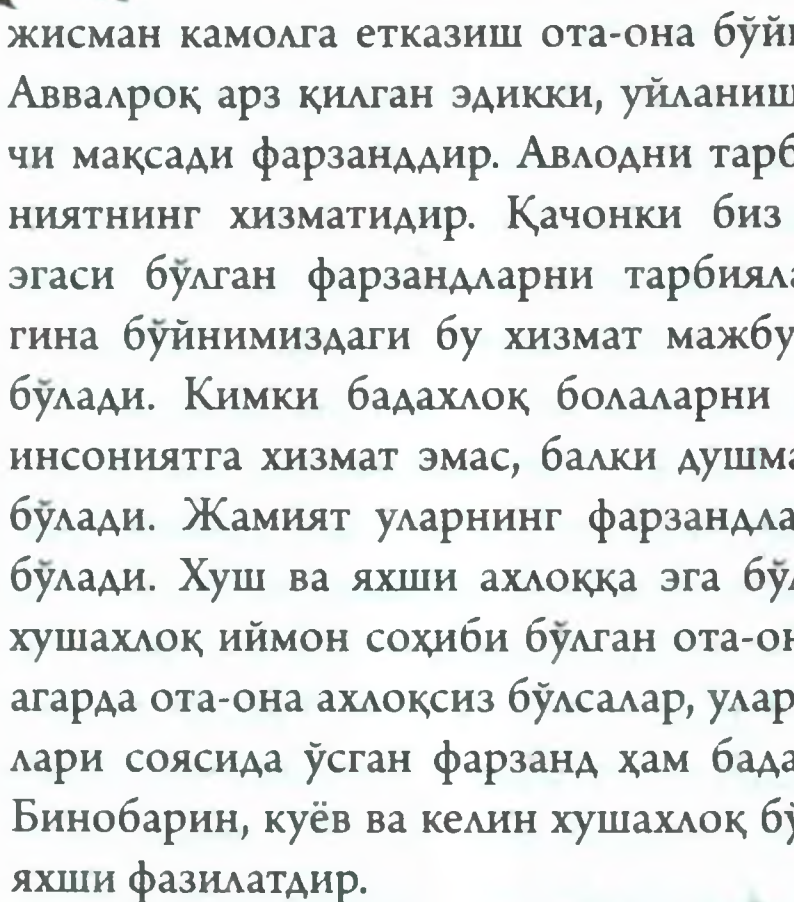
Шу нарса маълум бўлдики, қалбий мойиллик жамол мушоҳадасининг (яъни келин-куёвнинг бир-бирларини кўргандан сўнг пайдо бўлган мойилликнинг) натижасидир. Бас, тўйдан олдин келин-куёв бир-бирларини кўришлари зарур. Агарда бани Одам табиати ҳар хил бўлмаганда ёки ҳусн ва жамол муайян мезонга эга бўлганда эди, эр-хотиннинг ҳусн-жамолларини билмоқ ва баҳо бермоқ совчилар орқали бўларди. Лекин одам табиати ҳар хил, ҳусн ва жамолнинг ҳам маълум чегараси бўлмайди. Масалан, сизнинг назарингизда хунук кўринган сурат менга ёқиши, дилимни забт этиши мумкин. Аксинча, менга ҳеч қачон манзур бўлмайдиган сурат сизни бир қарашда лол ва ҳайрон этиши мумкин. Шу муш-

кулотни ҳал қилиш учун куёв ва келин фотиҳадан олдин бир-бирларини кўриб ёқтиришлари лозим.

Мазкур бўлган тўртинчи сифат шулким, ҳар бир эркак ва аёл диндор бўлиши лозим. Юқорида зикр этилган гўзаллик (жамол) ҳақидаги сўзларимиз зоҳирӣй (ташқи) жамолдир. Агарда у ботинӣй (ички) жамол билан, яъни яхши хулқ билан боғлиқ бўлмаса, бир тийинга қиммат. Кимки ўз ихтиёри тизгинини ҳайвонӣй шаҳват қўлига бермаган экан, доимо ички жамолини ташқи гўзаллиги билан, яъни ҳусни ахлоқини қора кўзлар ва камон қошлари билан зийнатлайди. Диндорлик – бу Худони таниш, билиш ва Ҳақдан кўрқишдир. Шундай қилиб, ҳусни ахлоқнинг асоси ва мезони Худодан кўрқиш ва Ҳақни билишда, яъни диндорликдадир. Диндорлик, яъни хушахлоқ бўлмоқ ҳар бобда, хусусан, уйланиш бобида ниҳоятда зарурдир. Чунки юқорида баён қилганимиздек, уйланиш бу ҳаётда шерикликнинг аҳду паймонидир. Эр-хотин бирга бўлиб туриб, ҳаёт йўлида биргаликда бўлмоқ ва бир-бирларига ёрдам бермоқ учун аҳд қиладилар. Бир-бирларининг ҳаққига зулм-жафо ва хиёнатни раво кўрмайдилар. Табиӣйки, эр-хотин агарда диндор, диёнатли ва ахлоқи ҳамидага эга бўлсалар, шу аҳду паймонларига бир умр собит қоладилар. Шу нарса аниқки, ваъдага хилоф қўйилган ҳар бир қадам шу аҳду паймоннинг бузилишига олиб келиб, бадбахтлик ва тинчсизликни оилалар бошига келтиради. Бунинг устига, биз бу ҳақда ҳали қуйида тўхталамиз, фарзанд тарбияси, яъни фарзандни ақлан, ахлоқан ва

жисман камолга етказиш ота-она бўйнига тушади. Аввалроқ арз қилган эдикки, уйланишнинг биринчи мақсади фарзанддир. Авлодни тарбиялаш инсониятнинг хизматидир. Қачонки биз яхши ахлоқ эгаси бўлган фарзандларни тарбияласак, шундагина бўйнимиздаги бу хизмат мажбурияти соқит бўлади. Кимки бадахлоқ болаларни тарбия этса, инсониятга хизмат эмас, балки душманлик қилган бўлади. Жамият уларнинг фарзандларидан безор бўлади. Хуш ва яхши ахлоққа эга бўлган фарзанд хушахлоқ иймон соҳиби бўлган ота-онадан бўлади, агарда ота-она ахлоқсиз бўлсалар, уларнинг тарбиялари соясида ўсган фарзанд ҳам бадахлоқ бўлади. Бинобарин, куёв ва келин хушахлоқ бўлишлари энг яхши фазилатдир.

Энди яхши ахлоққа эга бўлган ёки бўлмаганликни ким текширади? Маҳалла ходимлари бу ишнинг уддасидан чиқадиларми? Ҳеч қачон. Бу ишни қиз ва куёв зиммаларига ташлашдан бошқа илож йўқ. Мол ва насабни ташқаридан тадқиқ қилса бўлади. Лекин жамол ва ахлоқни билиш учун қиз ва йигитнинг мулоқотлари лозим бўлади. Соғлом ақл эгалари назарида бу ишларнинг зарурлиги ҳар нарсадан ҳам муҳимдир.

Шу жойда яна бир савол тугилади. Бу таклифни ислом шарияти қабул қиладими-йўқми?

Ал-Мағират бинни Шаъба¹ «Мишкот ал-малоих»да ривоят қилади: «Мен бир аёлга совчила-

---

¹ Ал-Мағират ибн Шаъба – саҳобалардан, 660 йилда вафот этган.

римни юбордим. Ҳазрат Пайғамбар эшитиб сўрадилар: «Сен уни кўрдингми?» Мен: «Йўқ», – деб жавоб бердим. Ҳазрат буюрдилар: «Уни кўргин, бу орангизда муҳаббатга сабаб бўлажак».

Саҳл бинни Саъд¹ (р. а) нақл қиладилар: «Бир аёл Пайғамбар олдига келиб деди: «Ё Расулуллоҳ, нафсимни сенга бахшида этиш учун келдим». Пайғамбар шу хотинни (аввал) кўрдилар». Шундай қилиб, иккала ҳадиси шариф никоҳдан олдин келин ва куёвнинг мулоқоти жоизлигига очиқдан-очиқ далолат қилади. Имом Ғаззолий² эса шу мулоқотни мустаҳаб (маъқул) дейдилар.

Уйланишни орзу қилган эр ва хотин ўзаро аҳволларини текширгандан сўнг, насаб ва бойликлари мувофиқ келганда, ички ва ташқи жамолларини ёқтириб, уйланишга рози бўлгандан кейин уларни никоҳ қилиш керак. Улардан бири рози бўлмаса, никоҳдан воз кечиш лозим, чунки ризосиз никоҳ яхшиликка олиб келмайди.

Абу Ҳурайра (р. а.) ривоят қиладилар: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Бева то амр қилмаса ва қиз розилик бермаса, никоҳ қилманглар». Асъҳоб сўрадилар: «Қиз ҳаёдан розилик бера олмайди, қизнинг розилиги қандайдир?» Ҳазрат буюрдиларки: «Қизнинг сукут сақлаши унинг розилигидир».

¹ Саҳл бинни Саъд – асл номи Саҳл ибн Саъд ас-Соъидий, ҳижрий 88 йили 96 ёшда вафот этган.

² Имом Ғаззолий – Абу Ҳамид Муҳаммад ибн Муҳаммад ат-Тусий. 1058–1111 йилларда яшаган. Буюк ислом олими, файласуф ва фақих, Шофиъий мазҳабида бўлган.

Саҳоба Хансадан (р. а.) ривоят қиладиларки, Ханса тул қолганида отаси уни бир кишига никоҳ қилмоқчи бўлди, Ханса уни хоҳламади ва Пайғамбар ҳузурига келди. Пайғамбар ҳам отасининг никоҳини бекор қилдилар.

Саид бин ал-Мусаййиб¹ (р. а.) ривоят қиладилар: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Қизларнинг отаси бор ёки йўқлигидан қатъи назар, никоҳ пайти ўзларидан розилиklarини олмоқ зарурдир». Шу ҳадислардан юқорида баён этилган мулоқотнинг шартлиги маълум бўлади. Аёлнинг розилик бериши куёвни кўриб ёқтиришига боғлиқ. Аммо кўрмасдан севиб қолиш қандайлигини мен билмадим.

Энди яна бир масала қолди. Такрор бўлса ҳам айтамизки, уйланишнинг буюк мақсади ва фойдаси фарзанддир. Шунинг учун ҳам ҳар бир эркак туғишга қодир бўлган хотинга уйланиши лозим. Туғмас хотинга уйланган эр шўр босган ерга экин экмоқчи бўлган деҳқонга ўхшайди. Шу сабабдан ҳам Пайғамбаримиз ўз умматларига туғишга қодир бўлмаган аёлларга уйланишни ман қилганлар.

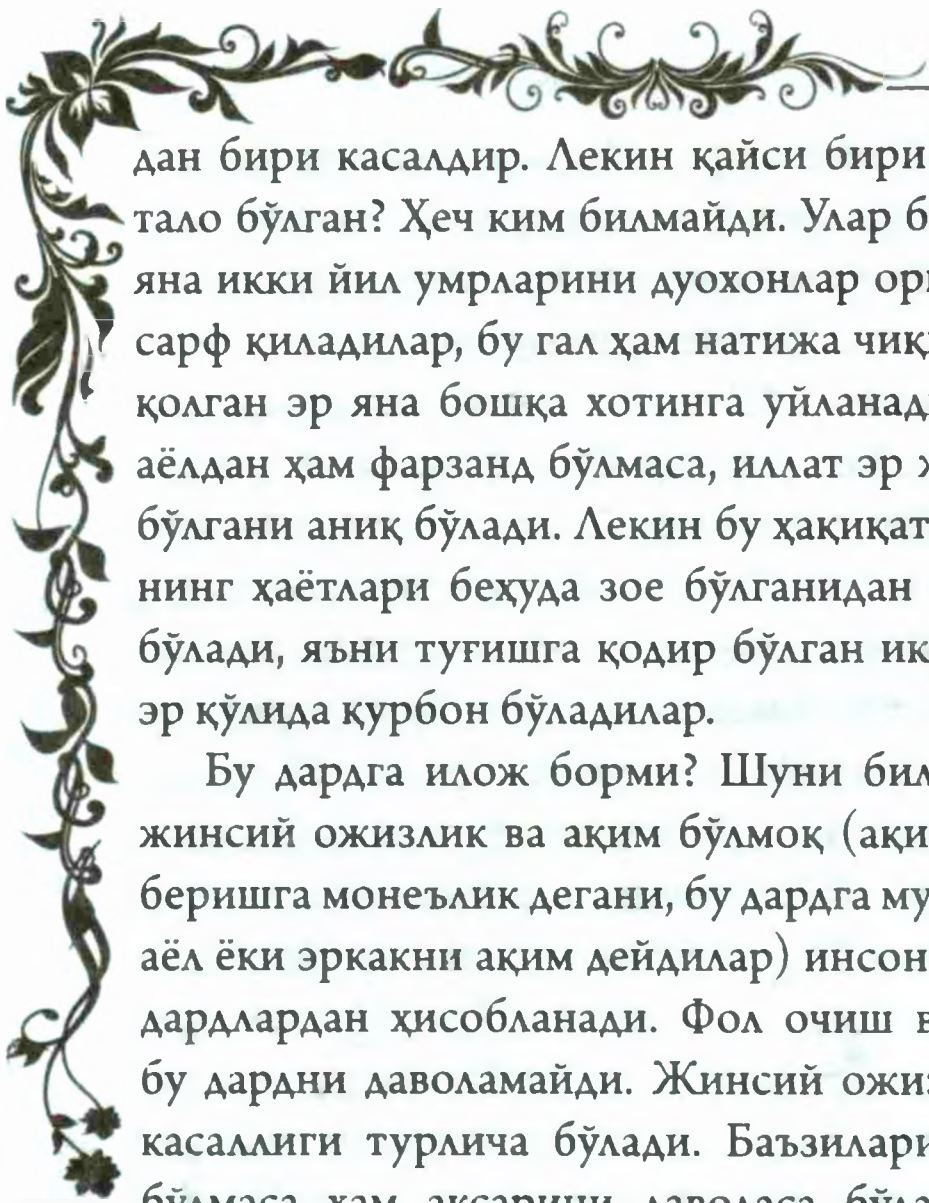
Саҳоба Муаққал бинни Исор (р. а.) Абу Довуд² дан ривоят қилади: «Бир киши Пайғамбар ҳузурига келиб арз қилдики: «Мен бир бой ва насаби тоза аёлни учратдим, лекин туғмайди. Унга уйлансам

¹ Саид бин ал-Мусиб ибн Мусаййиб – машҳур фақих. 712 йил вафот этган.

² Абу Довуд – тўлиқ номи Абу Довуд Сулаймон ибн Ашъас ас-Сижистоний. Машҳур муҳаддис, 817–888 йиллари яшган.

бўладими?» Пайғамбар: «Йўқ», – дедилар. Яна келиб сўраган эди, ҳазрат ман қилдилар. Учинчи марта келганда Расули акрам: «Охиратда мен сизларнинг кўплигингиз билан ифтихор қилурман», – деб жавоб бердилар». Шундай қилиб, Расули ҳаким буйруқларига биноан, ҳар бир эркак ва аёл бирга бўлишни истаган бўлсалар, бу жиҳатга ҳам аҳамият бермоқлари лозим. Биз Туркистон мусулмонлари Пайғамбаримиз таъкидлаган бўлсалар ҳам шу масалани калта ўйлаймиз, бу буйруқни бажармасак, натижасини бу дунё ва охиратда кўрамиз. Масалан, мамлакатимизда бир эркак ва аёл турмуш қурадилар. Жаҳолатимиз сабаб кўп пул сарф қиламиз, никоҳ ҳам бўлиб ўтади. Бир ой, икки ой интизор бўлгандан кейин маълум бўладики, куёвнинг бели боғланган ва иқтидори йўқ. Зудлик билан маҳалланинг ходима хотинлари жам бўлиб, куёвнинг белини душманлар боғлаб қўйганлар, деб фатво берадилар. Шу замонда куёвбола жаноблари ҳам бошьяланг, оёқяланг афсунгар ва фолбинларга қараб югурадилар, бир қисм давлатини уларнинг фириб ва макрлари йўлида сарфлаб, ўзларини расво ва шарманда қиладилар. Бу ҳаёсизликларни баён қилишга қалам ҳам уялади. Албатта, бу аҳмоқгарчиликларнинг биронтаси фойда бермайди. Мажбур қилиб хотинга талоқ хатини берадилар ва фожиа ўз ечимини топади. Ёки аксинча, куёв яна уйланади, никоҳ тўй ва бошқа расму русумлар ҳам яхши ўтади. Куёв кучсизлигидан ҳеч нишон ҳам кўринмайди. Бир йил, икки йил ўтади, фарзанд йўқ. Маълум бўладики, эр ва хотин-

дан бири касалдир. Лекин қайси бири дардга мубтало бўлган? Ҳеч ким билмайди. Улар билар-билмас яна икки йил умрларини дуохонлар орқасида юриб сарф қиладилар, бу гал ҳам натижа чиқмагач, ночор қолган эр яна бошқа хотинга уйланади. Агарда бу аёлдан ҳам фарзанд бўлмаса, иллат эр жанобларида бўлгани аниқ бўлади. Лекин бу ҳақиқат икки хотиннинг ҳаётлари беҳуда зое бўлганидан сўнг маълум бўлади, яъни туғишга қодир бўлган икки аёл битта эр қўлида қурбон бўладилар.

Бу дардга илож борми? Шунни билиш керакки, жинсий ожизлик ва ақим бўлмоқ (ақим, яъни насл беришга монеълик дегани, бу дардга мубтало бўлган аёл ёки эркакни ақим дейдилар) инсонга хос бўлган дардлардан ҳисобланади. Фол очиш ва дуохонлик бу дардни даволамайди. Жинсий ожизлик ва ақим касаллиги турлича бўлади. Баъзиларининг иложи бўлмаса ҳам аксарини даволаса бўлади. Ҳозирги вақтда ўткир дўхтирлар уларни зудлик билан табобат қиладилар. Шундай экан, уйланмоқчи бўлган ҳар бир йигит ва қиз олдиндан ўзларини бирон-бир билимдон дўхтирга кўрсатишлари лозим. Мабодо биронталари шу дардларнинг бирига мубтало бўлсалар, унда иложини олдиндан қилишлари жоиздир. Шундан сўнг никоҳ қилсалар бўлади. Агарда дардларига илож бўлмаса, уйланишдан воз кечиш лозим бўлади.

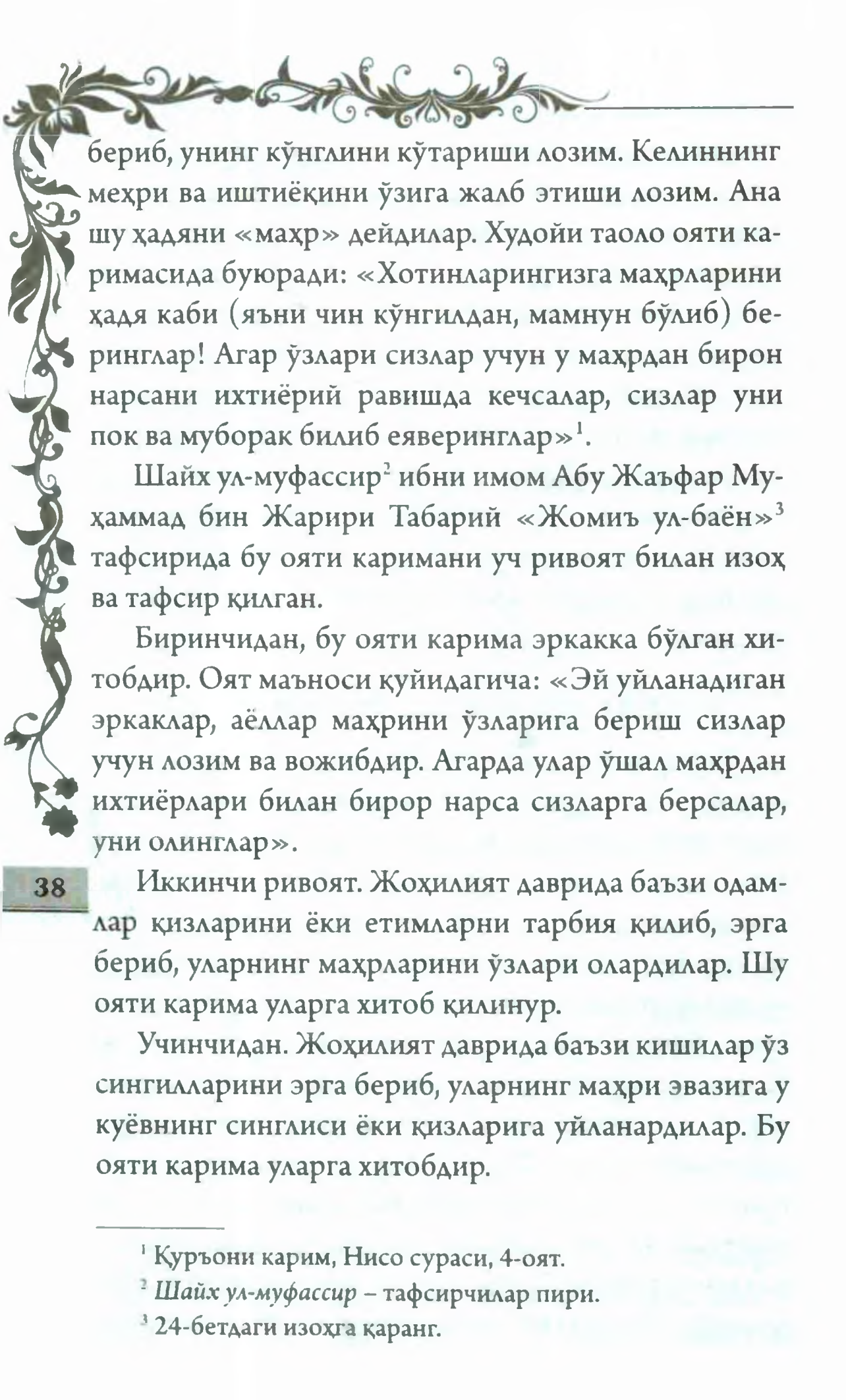
Эр ва хотин уйланиш учун баён этилган бу шартларни бажариш мамлакатимизда мушкул ва халқимиз назарида жуда ажиб ва ғаройиб кўринади.

Лекин начора, бошқа илож йўқдир. Оиласининг саодати ва роҳатини ўйлаган одам бу шартларга риоя этиши лозимдир. Агарда тижорат билан шуғулланаётган шериклар ўртасида низо ва нафрат пайдо бўлса, албатта ишларига зарар ва зиён тегади. Биз айтдикки, эр-хотин ҳаёт йўлида бир-бирларига умр йўлдош бўладилар. Умр йўлдошлари ўртасида жанжал ва нафрат пайдо бўлса, фақат бахтсизлик ва фалокат келтиради. Бунинг устига, баён қилган шартларимиз ҳазрати Пайғамбарнинг саҳиҳ фармойишларига мувофиқ келади. Юқорида баён этилган шартларни бажариб, кейин маҳрни аниқлаб тўй қиламиз.

МАҲР ВА ТҲЙ ҚАНДАЙ БЎЛИШИ ЛОЗИМ

Турмуш қурмоқчи бўлган эркак ва аёл ҳаётда бир-бирларига шерик бўлар эканлар, бу шерикликнинг бошланиш расми фотиҳадир. Келин ва куёв ўзларининг фотиҳа тўйларини хурсандчилик билан нишонлашлари керак. Эр никоҳ вақтида албатта хурсанд бўлади. Алалхусус, келин унинг орзу ва истакларига мувофиқ келса. Аммо келинлар бунақа эмас. Аёл зотининг қалби нозик ва ҳассос бўлади. Ҳар нарсадан ва ҳар бир ишдан улар тез-тез таъсирланиб қоладилар, ғам-ғусса ва қайғуга қарши сабру саботлари камдир. Бинобарин, ҳатто куёв уларнинг орзу ва таъбларига мувофиқ бўлса ҳам ота тарбияси соясидан ва она шафқати қучоғидан узоқлашганда маҳзун ва ғамнок бўлмасликларининг иложи йўқ. Шу ҳолатда куёв баъзан-баъзан хотинига ҳадя ва тухфа

бериб, унинг кўнглини кўтариши лозим. Келиннинг меҳри ва иштиёқини ўзига жалб этиши лозим. Ана шу ҳадяни «махр» дейдилар. Худойи таоло ояти каримасида буюради: «Хотинларингизга маҳрларини ҳадя каби (яъни чин кўнгилдан, мамнун бўлиб) беринглар! Агар ўзлари сизлар учун у маҳрдан бирон нарсани ихтиёрий равишда кечсалар, сизлар уни пок ва муборак билиб еяверинглар»¹.

Шайх ул-муфассир² ибни имом Абу Жаъфар Муҳаммад бин Жарири Табарий «Жомий ул-баён»³ тафсирида бу ояти каримани уч ривоят билан изоҳ ва тафсир қилган.

Биринчидан, бу ояти карима эркакка бўлган хитобдир. Оят маъноси қуйидагича: «Эй уйланадиган эркаклар, аёллар маҳрини ўзларига бериш сизлар учун лозим ва вожибдир. Агарда улар ўшал маҳрдан ихтиёрлари билан бирор нарса сизларга берсалар, уни олинглар».

Иккинчи ривоят. Жоҳилият даврида баъзи одамлар қизларини ёки етимларни тарбия қилиб, эрга бериб, уларнинг маҳрларини ўзлари олардилар. Шу ояти карима уларга хитоб қилинур.

Учинчидан. Жоҳилият даврида баъзи кишилар ўз сингилларини эрга бериб, уларнинг маҳри эвазига у куёвнинг синглиси ёки қизларига уйландилар. Бу ояти карима уларга хитобдир.

¹ Қуръони карим, Нисо сураси, 4-оят.

² Шайх ул-муфассир – тафсирчилар пири.

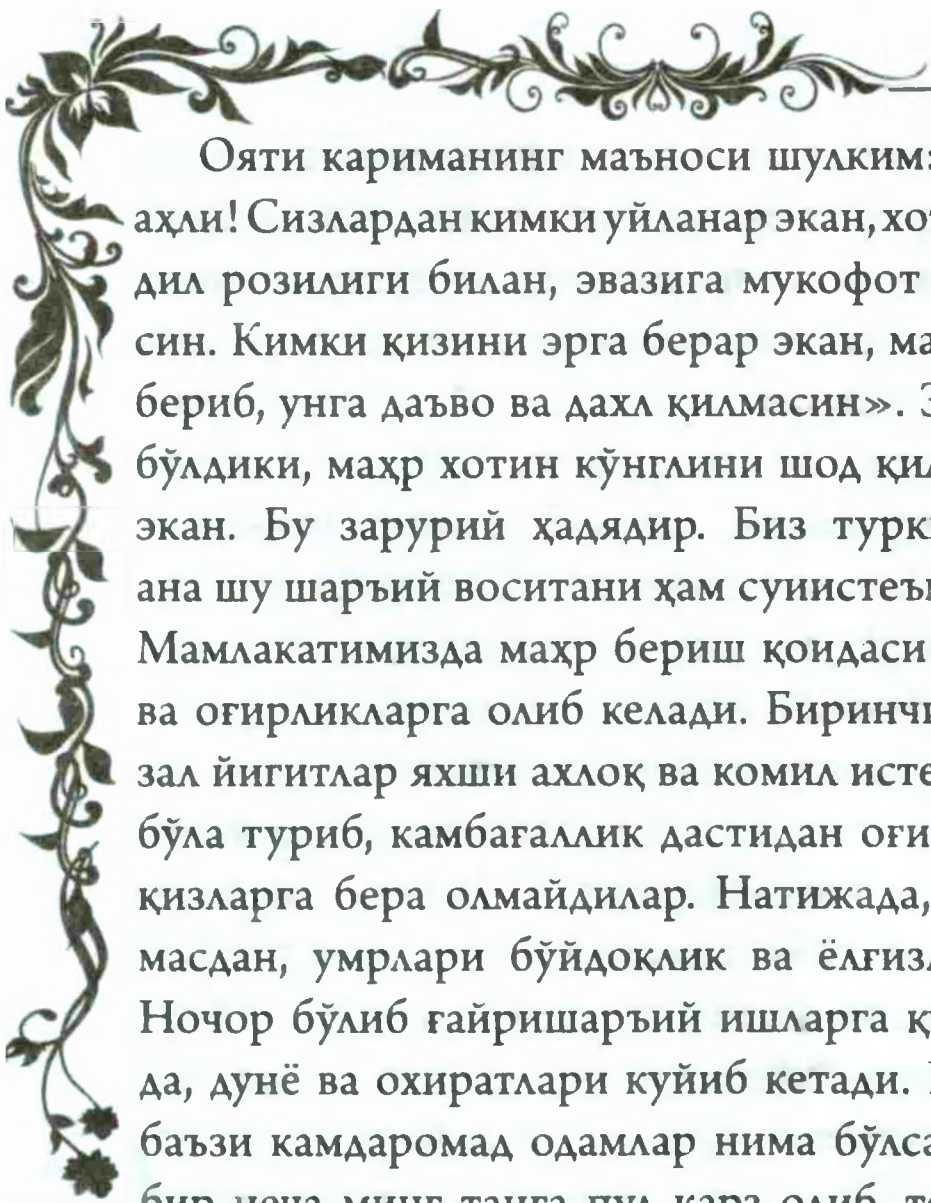
³ 24-бетдаги изоҳга қаранг.

Иккала ҳолатда ояти кариманинг маъноси шундай: «Қизларнинг оталари ва етимларнинг мураббийлари! Қизларни эрга берганда, эрлари берган маҳрларини ўзларига беринглар. Уларнинг розилигисиз уни тасарруф этманг. Агарда ўзлари рози бўлиб бир нарса берсалар, уни қабул қилинглар». Муфассир ҳазратлари маҳр калимасини «вожиб ва лозим» сўзи билан тафсир қилиб, ўша учта ривоятни келтириб, ўзи биринчи ривоятни танлайди. Лекин қози Байзавий¹ айтадики, «луғатда «назиат» («маҳр») юракдан чиқариб тама қилмай бериладиган ҳадядир». Биз қози Байзавий жанобларининг фикрини ҳам, Ибн Жарири Табарий ривоятига келсак, уни ҳам қабул қиламиз. Яъни учала ривоятнинг мазмунидан келиб чиқиб айтамызки, ояти карима ҳамма эркакларга қаратиб айтилган. Ҳар бир киши ўзига тегишли хулосани олиши керак. Уйланаётган эркакларга ояти карима: «Аёллар маҳри уларнинг ҳаद्याларидир, қалб истаги билан тама қилмай беринглар», – дея амр қилади. Етимларни ёки қизларини эрга узатаётган кишилар, сингилларини эрга бераётган ва уларнинг маҳри эвазига уйланмоқчи бўлган эркакларга ояти карима хитоб қилади: «Маҳр куёвнинг хотинига берадиган дўстона ҳадяси дир. Уларнинг розилигисиз маҳрини олманглар».

¹ Қози Байзавий – Носируддин Абу Саъд Абдуллоҳ ибн Умар ал-Байзавий. Шерозда қози бўлган, 1286 йили Шерозда вафот этган. Замахшарийнинг «Кашшоф» асарига асосланиб ёзилган «Анвар ут-танзил ва асрор ут-таъвил» номли асари мавжуд.

Ояти кариманинг маъноси шулким: «Эй ислом аҳли! Сизлардан кимки уйланар экан, хотин маҳрини дил розилиги билан, эвазига мукофот кутмай берсин. Кимки қизини эрга берар экан, маҳрини ўзига бериб, унга даъво ва дахл қилмасин». Энди маълум бўлдики, маҳр хотин кўнглини шод қиладиган ҳадя экан. Бу зарурий ҳадядир. Биз туркистонликлар ана шу шаръий воситани ҳам суиистеъмом қиламиз. Мамлакатимизда маҳр бериш қондаси кўп ташвиш ва оғирликларга олиб келади. Биринчидан, кўп гўзал йигитлар яхши ахлоқ ва комил истеъдод соҳиби бўла туриб, камбағаллик дастидан оғир маҳрларни қизларга бера олмайдилар. Натижада, улар уйланмасдан, умрлари бўйдоқлик ва ёлғизликда ўтади. Ночор бўлиб ғайришаръий ишларга қўл урадиларда, дунё ва охиратлари куйиб кетади. Иккинчидан, баъзи камдаромад одамлар нима бўлса бўлсин деб, бир неча минг танга пул қарз олиб, той-той пахта ва қоп-қоп гуруч, яна алланималар бериб бирор қизга уйланадилар. Лекин никоҳдан сўнг батамом фақир ва қашшоқ бўлиб ҳовлию жойларини сотиб қарзларига берадилар ва аҳли оилалари билан дарбадару сарсон бўладилар.

Учинчидан, баъзи бадбашара, хулқи ёмон ва қари кишилар ёш ва соҳибжамол қизларни катта пул эвазига олиб, уларнинг умрларини мотамга айлантирадилар. Мамлакатимизда бу қонданинг касофати шу билангина тугамайди. Мусофирлигим (Туркияда – Ш. В.) чоғида бир ҳамшаҳарим билан суҳбат қуриб, мамлакатимизда эркакларнинг хотинларига нисба-

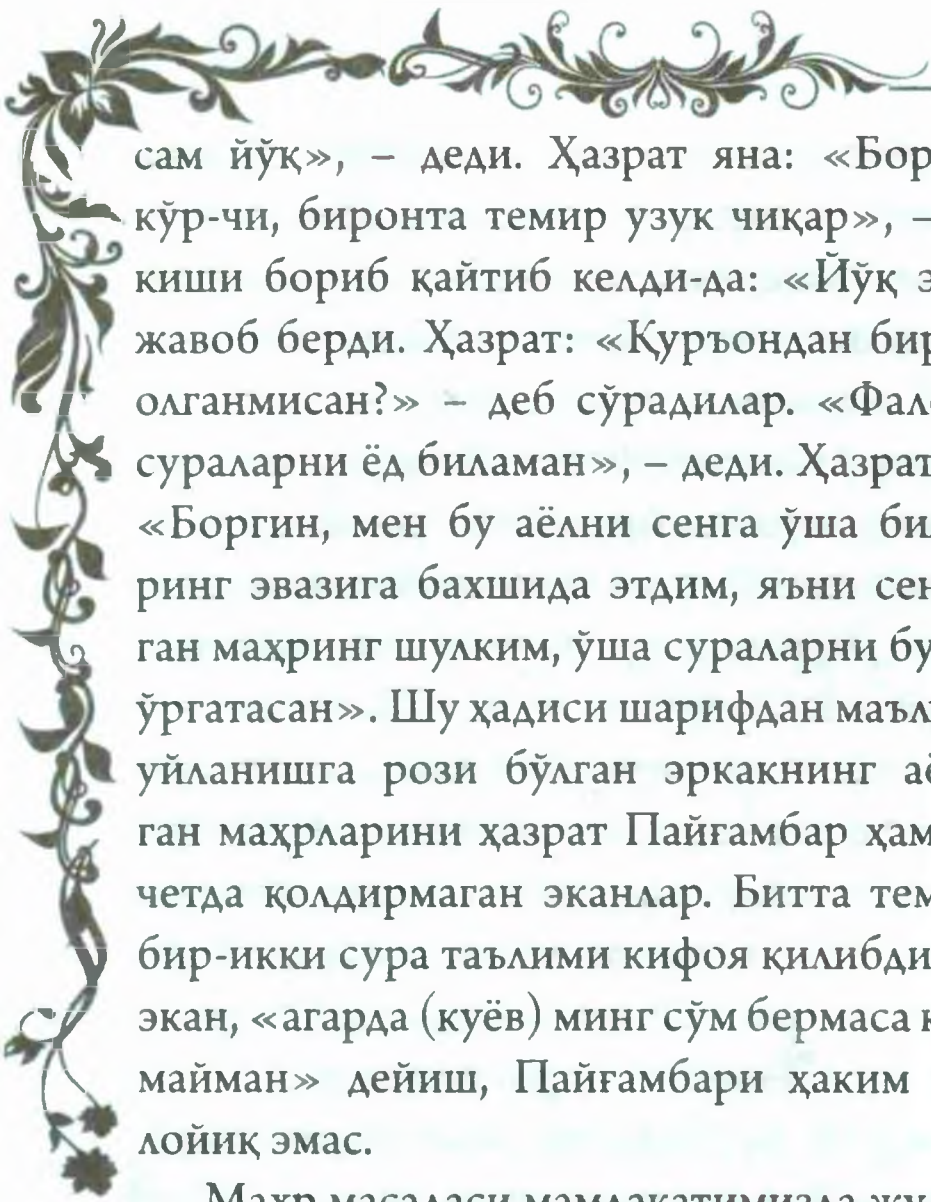
тан қўлайдиган зулмлари ҳақида шикоят қилдим. Ул муҳтарам зот менга: «Хотинларимиз бизга турмуш ўртоғимиз эмас, балки канизак, чўриларимиз бўлади. Чунки биз уларни беш ё ўн минг танга бадалига сотиб оламиз», – деди. Диққат қилинг, бир ҳурматли одам ўз хотинига нисбатан шундай тушунчада бўлса, уларнинг ораларида қанақа дўстлик ва муҳаббат бўлсин? Бундай ҳолат мамлакатимизда жорий бўлган маҳрни оғир шартлари натижасида расм бўлиб қолганлигидир.

Келин ва куёв бир-бирларини моли, ҳусну жамоли ва ахлоқларини ёқтириб, уйланишга рози бўлганларидан кейин маҳр уларнинг никоҳларига дахли бўлмаслиги ва таъсир қилмаслиги лозим. Куёв нимаики муносиб топса, шуни «маҳр» деб келинга бериб никоҳ маросимини бажариши керак.

Имом Бухорий¹ ва Имом Муслим² саҳоба Саҳла бинни Суҳбадан бир хил ривоят қиладилар: «Бир одам Пайғамбар ҳузуринида бир аёлга совчи юборди. Ҳазрат сўрадилар: «Унинг маҳри учун бирон мулкнинг борми?» Ул киши: «Йўқ», – деди. Ҳазрат буюрадилар: «Уйингга бориб қара-чи, бирон нарсанг бўлса керак», – деб. Ул шахс бориб қайтгач: «Нар-

¹ Имом Бухорий Муҳаммад ибн Исмоил Абу Абдуллоҳ ал-Жуъфи. 810–870 йилларда яшаган. Машҳур муҳаддис. «Жомий ас-Саҳиҳ» асарининг муаллифи.

² Имом Муслим, тўлиқ номи Муслим ибн ал-Ҳажжож Абдул Ҳусайн ал-Кушайри ан-Нисобурий. 817 йилларда яшаган. Буюк муҳаддис олим. «Ас-саҳиҳ» номи ҳадислар тўпламининг муаллифи.

сам йўқ», – деди. Ҳазрат яна: «Бориб қидириб кўр-чи, биронта темир узук чиқар», – дедилар. Ул киши бориб қайтиб келди-да: «Йўқ экан», – деб жавоб берди. Ҳазрат: «Қуръондан бирор нарса ёд олганмисан?» – деб сўрадилар. «Фалон ва фалон сураларни ёд биламан», – деди. Ҳазрат буюрдилар: «Боргин, мен бу аёлни сенга ўша билган сураларинг эвазига бахшида этдим, яъни сенинг берадиган маҳринг шулким, ўша сураларни бу хотинга ҳам ўргатасан». Шу ҳадиси шарифдан маълум бўладики, уйланишга рози бўлган эркакнинг аёлга берадиган маҳрларини ҳазрат Пайғамбар ҳам эътибордан четда қолдирмаган эканлар. Битта темир узук ёки бир-икки сура таълими кифоя қилибди. Бас шундай экан, «агарда (куёв) минг сўм бермаса қизимни бермайман» дейиш, Пайғамбари ҳақим умматларига лойиқ эмас.

Маҳр масаласи мамлакатимизда жуда муҳимдир. Юқорида зикр этганимиздек, маҳр миқдорининг кўплигидан кўпчилик камбағал эркакларимиз хотинсиз юрадилар.

Бу иллатни йўқотиш лозим. Ҳукуматимиз ҳам маҳр бобида қонун қабул қилиб, унинг чегарасини аниқлаб, ким ҳукумат қароридан бир қадам четга чиқса, унга жазо тайинлаши керак. Маҳрнинг оғирлиги (кўплиги) шаръан ҳам тўғри эмас. Ҳазрати Умар (р. а.)¹ дейдилар: «Эй мусулмонлар, ёдингизда

¹ Ҳазрати Умар – Умар ибн ал-Хаттоб. Хулафои рошидиннинг иккинчиси. 634–644 йилларда халифа бўлган.

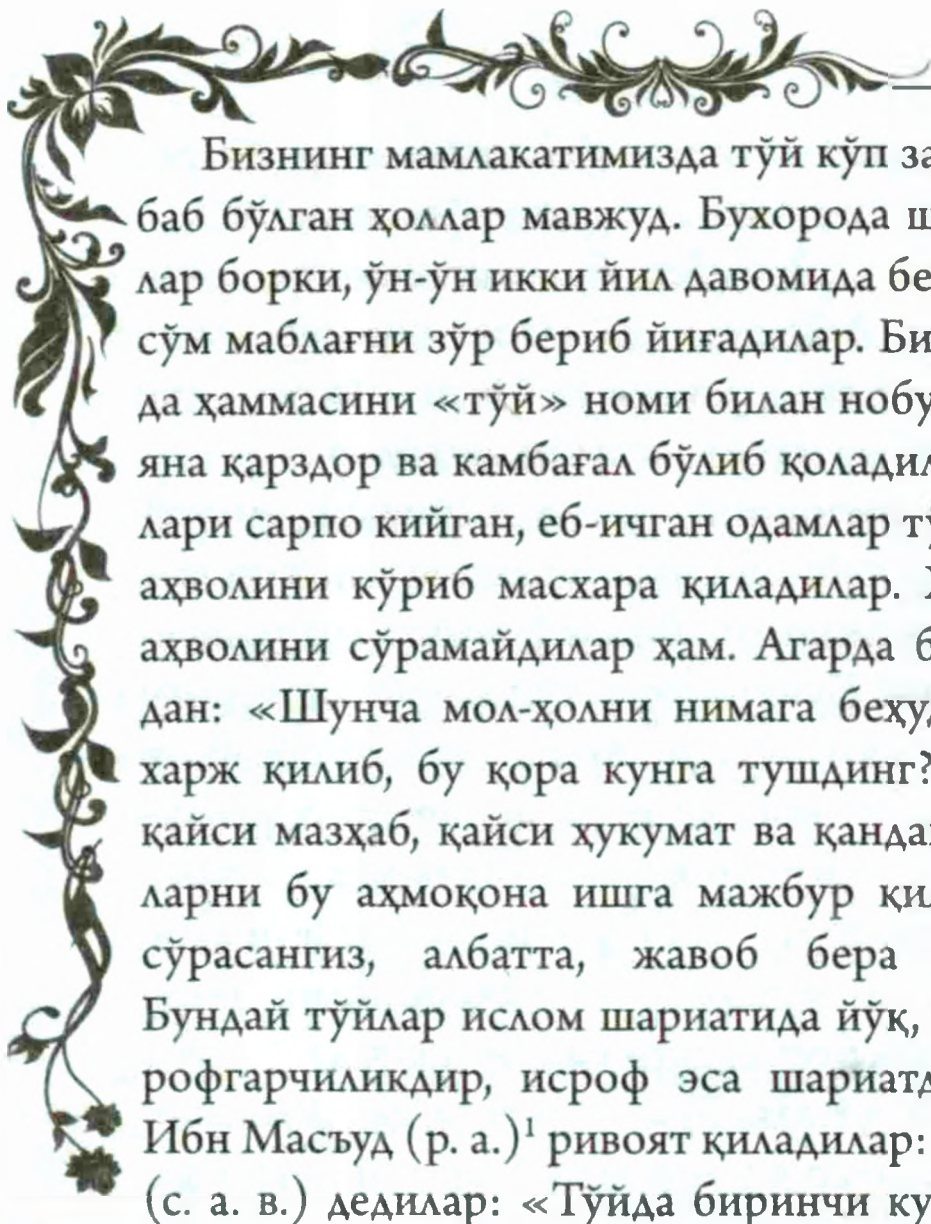

бўлсин. Хотинлар маҳрини кўп қилманглар. Агарда кўп маҳрнинг бу дунё ва охирада фойдаси бўлганда эди, ҳазрат Пайғамбар бу ишларни сизлардан яхшироқ билган бўларди. Ул ҳазрат ҳар бир хотин олганларида ва қизларини эрга берганда ўн икки уқия¹дан ортиқча маҳр тайин қилмаганлар».

Никоҳ эр-хотиннинг ҳаётда шериклик қилишларининг аҳду паймон битими эканлигини, уни шодонлик ва хурсандчилик билан ўтказиш лозимлигини айтган эдик. Бунинг учун тўй қилиш зарурлиги ўз-ўзидан маълум бўлади. Агарда тўй муносабати билан бир қатор диндош ва ватандош ёр-биродарлар бир жойда йигилиб хурсандчилик қилиб, самий суҳбат қилсалар, албатта, бир миллат аъзолари ўртасида бўлган муҳаббат ва меҳрибонлик зиёда бўлади. Баъзилар орасидаги олдинги кек ва кудурат шу баҳонада йўқолади. Бунинг устига, қанча мискин ва муҳтож одамлар шу маврид билан тўй неъматларидан баҳраманд бўладилар. Шунинг учун ҳам тўй фойдали маросимдир. Имом Бухорий ва Имом Муслим саҳоба Анас бин Молик²дан бир хил ривоят келтирадилар: «Абдурахмон ибн Аввор уйланмоқчи бўлганини Пайғамбарга хабар берганида шундай деб буюрдилар: «Муборак бўлсин. Битта қўй сарф бўлса ҳам тўй қил. Лекин ҳар бир ишнинг муайян ҳадди ва чегараси бўлади. Тўй фойдали бўлса ҳам чегарадан ўтса, зарардан бошқа нарса бўлмайди».

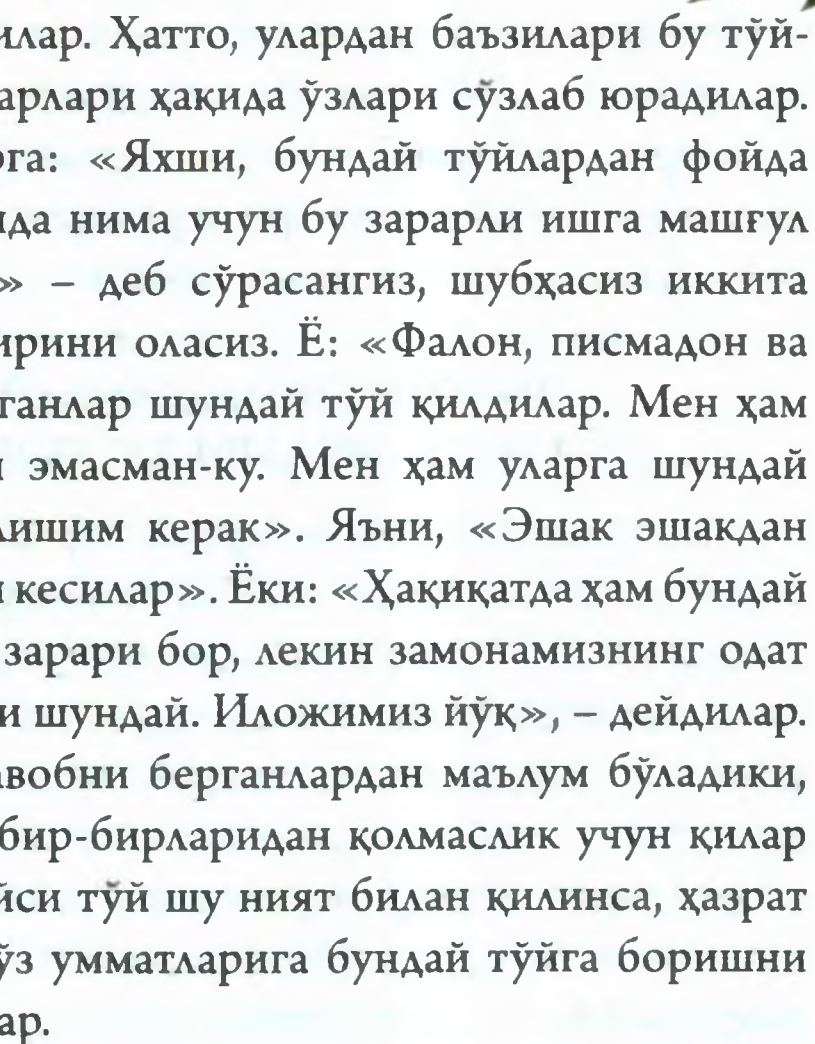
¹ Уқия – 12 дирҳамга тенг пул бирлиги (1 дирҳам – 3,12 гр. кумуш танга).

² Анас ибн Молик. 9-бетдаги 4-изоҳга қаранг.

Бизнинг мамлакатимизда тўй кўп зарарларга сабаб бўлган ҳоллар мавжуд. Бухорода шундай одамлар борки, ўн-ўн икки йил давомида беш-олти минг сўм маблағни зўр бериб йиғадилар. Бир ҳафта ичида ҳаммасини «тўй» номи билан нобуд қиладилар, яна қарздор ва камбағал бўлиб қоладилар. Тўй кунлари сарпо кийган, еб-ичган одамлар тўй эгасининг аҳволини кўриб масхара қиладилар. Ҳатто, келиб аҳволини сўрамайдилар ҳам. Агарда бу беандишадан: «Шунча мол-ҳолни нимага беҳудага сарф ва харж қилиб, бу қора кунга тушдинг? Қайси дин, қайси мазҳаб, қайси ҳукумат ва қандай қонун сизларни бу аҳмоқона ишга мажбур қилди?» – деб сўрасангиз, албатта, жавоб бера олмайдилар. Бундай тўйлар ислом шариатида йўқ, чунки бу исрофгарчиликдир, исроф эса шариатда ҳаромдир. Ибн Масъуд (р. а.)¹ ривоят қиладилар: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Тўйда биринчи куннинг таоми ҳақ, иккинчи куннинг таоми суннатдир, лекин учинчи куннинг таоми риёдир. Ким риёкорлик қилса, Худо унинг иккиюзламачилигини халойиқ ичида фош қилади». Абу Ҳурайра (р. а.) ривоят қиладилар: «Набий алайҳиссалом деганларки: «Энг ёмон одам бойларни чақириб, бечораларни маҳрум қилиб, таом берган куёв бўлади». Ҳайрон қоларлиги шуки, бундай тўйларнинг ишқибозлари ва исрофгарчилик сабабчилари ўзларининг беҳуда ва зарарли ишла-

¹ Ибн Масъуд, яъни Абдуллоҳ ибн Масъуд. 12-бетдаги изоҳга қаранг.

рини биладилар. Ҳатто, улардан баъзилари бу тўйларнинг зарарлари ҳақида ўзлари сўзлаб юрадилар. Агарда уларга: «Яхши, бундай тўйлардан фойда йўқ экан, унда нима учун бу зарарли ишга машғул бўласизлар?» – деб сўрасангиз, шубҳасиз иккита жавобдан бирини оласиз. Ё: «Фалон, писмадон ва уларга ўхшаганлар шундай тўй қилдилар. Мен ҳам улардан кам эмасман-ку. Мен ҳам уларга шундай харажат қилишим керак». Яъни, «Эшак эшакдан қолса қулоғи кесилар». Ёки: «Ҳақиқатда ҳам бундай тўйларнинг зарари бор, лекин замонамизнинг одат ва русумлари шундай. Йложимиз йўқ», – дейдилар. Биринчи жавобни берганлардан маълум бўладики, улар тўйни бир-бирларидан қолмаслик учун қилар эканлар. Қайси тўй шу ният билан қилинса, ҳазрат Пайғамбар ўз умматларига бундай тўйга боришни ман қилганлар.

Абу Ҳурайра (р. а.) ривоят қиладилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Икки одам бир-бирларидан ўтиш учун тўй ва зиёфат қилсалар, биронтасиникига борманглар, уларнинг таомларидан еманглар».

Аммо сўраганларимиз иккинчи жавобни берганларга: «Ахир бу исрофгарчилик-ку», – деймиз. Одам ва ҳайвон ўртасидаги фарқ шундаки, одам қилмоқчи бўлган ишини ўзининг ақл кучи билан ҳар томонлама ўйлаб, оқибатини андиша ва мулоҳаза қилади. Ҳайвонлар бундан мустасно. Энди сиз бир одат ва расмнинг зарари ё фойдасини ўйламай, уни урф-одат деб жорий қилсангиз, ҳайвондан қандай фарқингиз қолади?

Маълумки, тўйдан кейин келинни никоҳ қилиб эри уйига олиб келади. Шу кундан бошлаб келин-куёв эр-хотин бўлиб яшашни бошлайдилар. Энди уларнинг қандай яшашлари кераклиги ҳақида озгина суҳбат қуришимиз лозим бўлади.

ЭР-ХОТИННИНГ ҚАНДАЙ ЯШАМОҚЛИКЛАРИ ХУСУСИДА

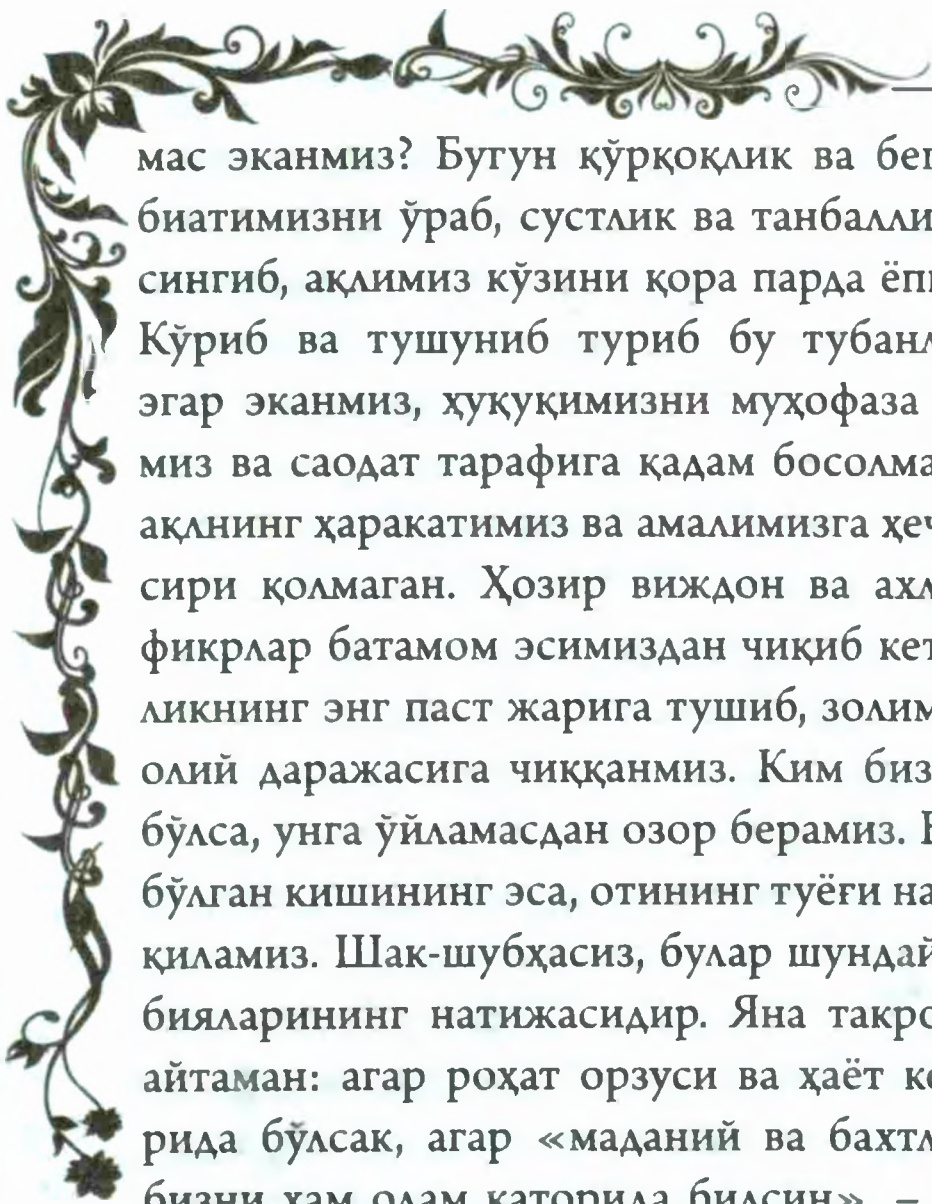
Мамлакатимиздаги хотинлар ҳар дақиқада қанчадан-қанча таҳқир ва жафоларга дучор бўлиб яшамоқдалар. Биз туркистонликлар ўз хотинларимизни одамият доирасидан ташқарида деб ўйлаймиз ва у бечораларга одамга қилгандек муомала қилмаймиз. Кўп ҳолатда ҳайвонларнинг ҳолига юрагимиз ачишади. Аммо аёлларнинг паришон ҳолларига мурувватимиз етмайди. Хотинларимизни марҳаматга сазовор, инсофга лойиқ ва шафқатга ҳақли, деб билмаймиз. Бизда хотинларни сўкиш фахр ва ғурур саналади, уриб майиб қилишни эса эркакчиликнинг фазилати, деб биламиз. Аллоҳ аёлни фақат шаҳвоний орзуларимиз ва ҳайвоний эҳтиросларимизни қондириш учун яратган деб ўйлаймиз. Гўё, Аллоҳ уларга ҳуқуқ, эътибор ва фикрлаш фазилатини бермагандек. Кўча ва бозорларда бизга етган алам ва зарарни уйга қайтиб хотиндан оламиз. Ичимиздаги бу одат эски ва кенг тарқалган бўлгани учун унинг қабих ва ёмонлиги кўзимизга кўринмайди. Ҳатто, бечора хотинларимиз бахт ва саодатларидан батамом ноумид бўлиб, шундай хулосага келганларки, Аллоҳ одамзоднинг ҳамма фазилатларини эркак-

ларга бериб, аёлларни уларнинг жабру зулмларига асир ва гирифтор қилган, токи Худо даргоҳининг бу шаккоклари ҳар куни аёллари орқали ҳайвоний шаҳватларига ором бериб, қолган вақт бу бечораларни сўкиб, таҳқирлаб хизмат буюрсинлар. Ана шу заиф эътиқод хотинларимиз табиатларидан жой олган. Улар ҳақиқатда ҳам башарият фазилатларининг аксаридан маҳрум бўлганлар. Саодат майли ва тараққий орзуси уларнинг қалбидан тамоман чиққан. Шижоат ва жасорат батамом йўқ бўлиб, табиатларидан танбаллик ва заифлик жой олган. Иззат талаби, шарафи ва ҳуқуқларини ҳимоя этишлари зарурлигини тушунтириб берганда ҳам фаҳламайдилар. Яъни ҳурматсизлик ва иззатсизликни ўзларининг хислатларидан деб биладилар. Иффат ва имонлигини эрларининг оёғи ва калтагидан ҳимоя қилмайдилар. Яъни ахлоқий тафаккур ва виждоний ҳукм эсларидан чиққан. Муҳокама тафаккурни батамом тарк қилиб, бир машинага ўхшаб эрларининг ишоратига тобе бўлиб қолганлар. Хулоса қилиб айтганда, бахтсизлигимиз ва қолоқлигимизнинг энг муҳим сабаблари ҳам шундадир.

Маълумки, одам биринчи тарбияни онасининг бағрида олади. Шу нарса муқаррарки, биринчи тарбия (оила тарбияси) тарбиянинг энг муҳими ҳисобланади. Унинг таъсири одам табиатига мустаҳкам ўрнашади. Шахс руҳияти, ахлоқ жавҳари ва одатлари болалигиданоқ шаклланади. Энди ўзингиз бир ўйланг, биз бошлангич тарбияни шу оналаримиздан олар эканмиз, нега биз ҳам бу аҳволга туш-

мас эканмиз? Бугун қўрқоқлик ва бепарволик табиатимизни ўраб, сустлик ва танбаллик қонимизга сингиб, ақлимиз кўзини қора парда ёпиб ташлаган. Кўриб ва тушуниб туриб бу тубанликка бўйин эгар эканмиз, ҳуқуқимизни муҳофаза қила олмаймиз ва саодат тарафига қадам босолмаймиз. Бугун ақлинг ҳаракатимиз ва амалимизга ҳеч қандай таъсири қолмаган. Ҳозир виждон ва ахлоқ ҳақидаги фикрлар батамом эсимиздан чиқиб кетган, мазлумликнинг энг паст жарига тушиб, золимликнинг энг олий даражасига чиққанмиз. Ким биздан заифроқ бўлса, унга ўйламасдан озор берамиз. Биздан кучли бўлган кишининг эса, отининг туёғи нақшига сажда қиламиз. Шак-шубҳасиз, булар шундай оналар тарбияларининг натижасидир. Яна такрор ва такрор айтаман: агар роҳат орзуси ва ҳаёт кечириш фикрида бўлсак, агар «маданий ва бахтли миллатлар бизни ҳам одам қаторида билсин», – дея хоҳласак ва бизлар билан умумбашарий қоидалар асосида муомала қилишларини истасак, агар мусулмонларни хорликдан ва исломни эътиборсизликдан қутқармоқчи бўлсак, битта йўли – барча ишларимизни Қуръон ҳукмлари асосида тўғрилашимиз лозим. Худо кўрсатмасин-у, шундай осон ва енгил йўлдан ҳам бўйин тортсак ҳолимиз на бўлур?!

Энг аввало, ислоҳ ва адолат билан тартибга солиниши лозим бўлган қоида бу эр-хотиннинг муомалалари саналади. Бу муносабатларни қандай ислоҳ қилса бўлади? Айтганимиздек, Қуръон ҳукмлари асосида.

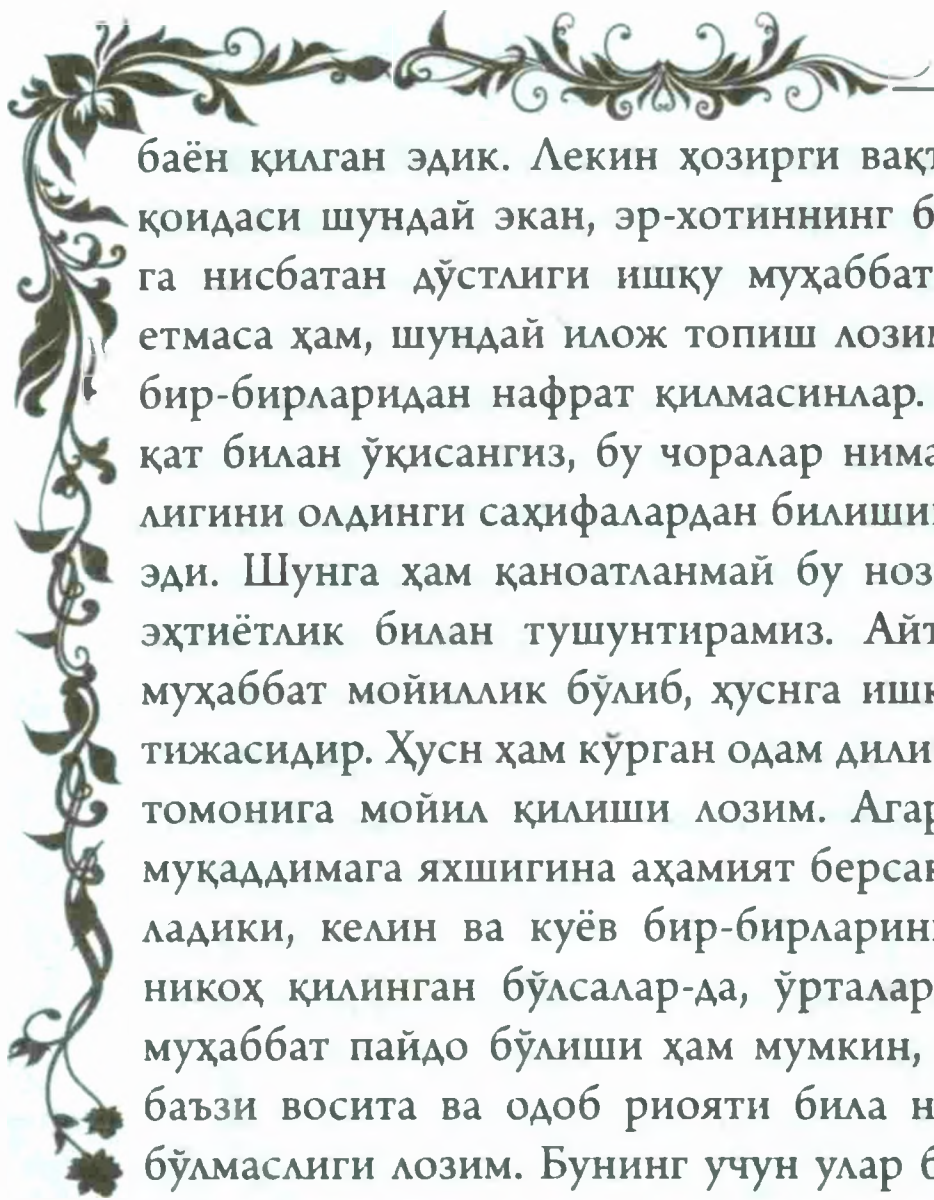
Қуръони карим эру хотин муносабатини бир асо- сий қоида сифатида баён қилади. «Эрнинг хотинига нисбатан қандай ҳуқуқи бўлса, хотиннинг ҳам эрига нисбатан шундай ҳаққи бор», – дейилган «Бақара» сурасида¹. Шу ояти каримадан маълум бўладики, Ху- дованди карим аёлларни эрларига қул қилмай, балки эркакларга қанча ҳуқуқ берган бўлса, шуни аёлларга ҳам ато қилган. Шундай қилиб, биз ҳам шу ояти ка- римани асос қилиб, оила қуриш давомида эр-хотин- га лозим бўлган ишларни бир-бир зикр қиламиз.

Муҳаббат. Ҳозирги олимлар ва донишмандла- римиз билиттифоқ шундай фикрга келганларки, коинотдаги барча зарра ва зурриётлар муҳаббатсиз бирга бўлмайдилар. Одамзод ва ҳайвонлар аъзолари ўртасида бўлган муносабат муҳаббат қоидасига асос- ланган. Агарда эр-хотинлик меҳр-муҳаббатсизлик асосида бўлса, албатта, пойдевори заиф бўлиб, ҳаёти лаззатсиз бўлади. Зеро, бу табиат қонунига хилоф ва хилқат қоидасига зиддир. «Рум» сурасида кел- тирилганки, бу ҳам Аллоҳ таоло далиллари жумла- сидандир: «Сизларга ўз жинсларингиздан жуфт яратди, токи сиз ўз жуфтингиз билан ором топин- гиз. Хотинлар ва эрларингиз ўртасида муҳаббат ва меҳрибончилик эҳсон қилди»².

Шу нарса ҳам маълумки, муҳаббат одамнинг их- тиёрида эмас. Бизнинг мамлакатимизда эр-хотин ўрталарида муҳаббат пайдо бўлиши учун уйланиш қоидалари кифоя қилмайди. Биз бу масалани ҳам

¹ Қуръони карим, Бақара сураси, 228-оят.

² Қуръони карим, Рум сураси, 21-оят.

баён қилган эдик. Лекин ҳозирги вақтда уйланиш қондаси шундай экан, эр-хотиннинг бир-бирларига нисбатан дўстлиги ишқу муҳаббат даражасига етмаса ҳам, шундай илож топиш лозимки, ақаллан бир-бирларидан нафрат қилмасинлар. Агарда диққат билан ўқисангиз, бу чоралар нимадан иборатлигини олдинги саҳифалардан билишингиз мумкин эди. Шунга ҳам қаноатланмай бу нозик масалани эҳтиётлик билан тушунтирамиз. Айтган эдикки, муҳаббат мойиллик бўлиб, ҳуснга ишқибозлик натижасидир. Ҳусн ҳам кўрган одам дилини ўз соҳиби томонига мойил қилиши лозим. Агарда мана шу муқаддимага яхшигина аҳамият берсак, маълум бўладики, келин ва куёв бир-бирларини кўрмасдан никоҳ қилинган бўлсалар-да, ўрталарида меҳр ва муҳаббат пайдо бўлиши ҳам мумкин, ҳеч бўлмаса, баъзи восита ва одоб риояти била нафрат пайдо бўлмаслиги лозим. Бунинг учун улар бир-бирларига одобсизлик ва ҳурматсизлик билан суҳбат қурмасликлари керак. Ким ўз эридан ҳурмат ва меҳр кўрмаса, унга муҳаббат ва кўнгил ҳам қўймайди. Бизнинг мамлакатимизда бу шартларга кўпинча эркаклар қарши чиқадилар. Бечора хотинларимизга одобсизлик ва ҳурматсизлик билан мурожаат қиламиз. Кўрганимизда аҳволини сўрамай дарров ҳақоратлаймиз. Озгина баҳона билан уриб аъзои баданини кўкартирамиз. Яна улардан меҳру муҳаббат ҳам кутамиз?!

Шуни яхши билиш лозимки, одам шукур қилувчи ва ўч олувчи бир махлуқдир. Одамнинг ўч олишга бўлган майли шукур қилишидан кўпроқдир. Яхши-

ликни эслаймиз. Лекин яхшиликни қайтариш изидан тушмаймиз. Бироқ ёмонлик эсимиздан чиқмайди. Доим ўч олиш учун чора ва тадбир қидирамиз. Шунинг учун ҳурматсизлик ва инсофсизлик кўрган хотин ҳеч қачон ўз эрини яхши кўрмайди.

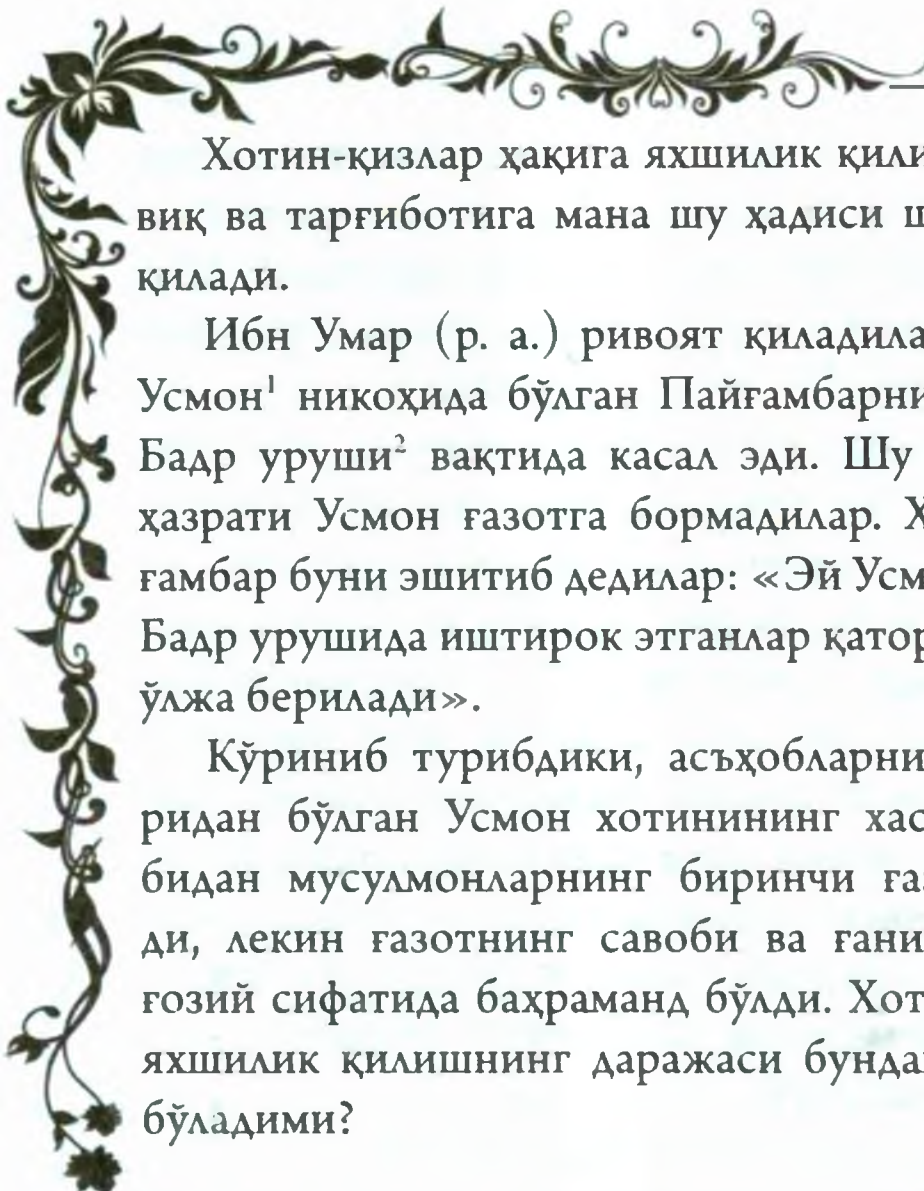
Дарвоқе, мамлакатимизда аёллар шунча зулм кўрсалар ҳам ўз эрларига итоат қилиб бўйсунадилар. Лекин уларнинг бу ҳаракатлари меҳр ва муҳаббатдан эмас, балки чорасизлик ва мазлумликдандир. Бу каби қабиҳ ва хунук ишлар фақат бизнинг мамлакатимизда эмас, балки аксар ибтидоий миллатлар ҳам бу балога олдин чалинганлар. Шунинг учун ҳам ислом дини кўпроқ эркакларга мурожаат қилиб, оилада муомала ва муносабат хусусида уларга таълим беради. Масалан, Қуръон («Нисо» сураси)да шундай оят нозилдир: «Аёлларга яхши муомалада бўлинглар»¹.

Ойша (р. а.)дан ривоят бор: «Набий (с. а. в.) дедилар: «Сизлардан энг яхшиларингиз ўз аҳли аёли билан яхши муомала қилган кишидир. Мен ўз аёлларимга сизларга бўлганимдан ҳам кўра хушмуомаладаман».

Ойша (р. а.) ривоят қиладилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Энг комил мўминлар хушхулқ ва оиласи билан лутф ила муносабат қиладиганлардир. Ўз хотинларига танги киши яхшилик қилади ва номарди ёмонлик».

Саҳоба Аёс бин Абдуллоҳдан ҳадис: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Аллоҳ бандалари бўлмиш аёлларни урманглар».

¹ Қуръони карим, Нисо сураси, 128-оят.

Хотин-қизлар ҳақиға яхшилик қилиш учун ташвиқ ва тарғиботига мана шу ҳадиси шариф кифоя қилади.

Ибн Умар (р. а.) ривоят қиладилар: «Ҳазрати Усмон¹ никоҳида бўлган Пайғамбарнинг бир қизи Бадр уруши² вақтида касал эди. Шу сабаб билан ҳазрати Усмон ғазотга бормадилар. Ҳазрати Пайғамбар буни эшитиб дедилар: «Эй Усмон, сенга ҳам Бадр урушида иштирок этганлар қатори ғанимат ва ўлжа берилади».

Кўриниб турибдики, асҳобларнинг сардорларидан бўлган Усмон хотинининг хасталиги сабабидан мусулмонларнинг биринчи ғазотидан қолди, лекин ғазотнинг савоби ва ғаниматидан бир ғозий сифатида баҳраманд бўлди. Хотинлар ҳақиға яхшилик қилишнинг даражаси бундан ҳам юқори бўладими?

ОИЛАНИНГ МАИШАТИ ВА ИДОРАСИ

Модомики эр-хотин бир-бирларига ҳаёт шериклари ва йўлдоши эканлар, бас, улар тирикчиликнинг баъзи ишлари ва масъулиятини ўз зиммаларига олиб, шуларни бажаришлари лозим. Маълумки,

---

¹ Ҳазрат Усмон – Усмон ибн Аффон. Муҳаммад пайғамбарнинг чаҳорёрларидан. Улардан кейинги халифалардан. 655 йили вафот этган.

² Бадр уруши (жанги) – Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи-васаллам раҳбарликларидаги Мадина мусулмонларининг Макка мушриклари билан 624 йили март ойида қилган жанги.

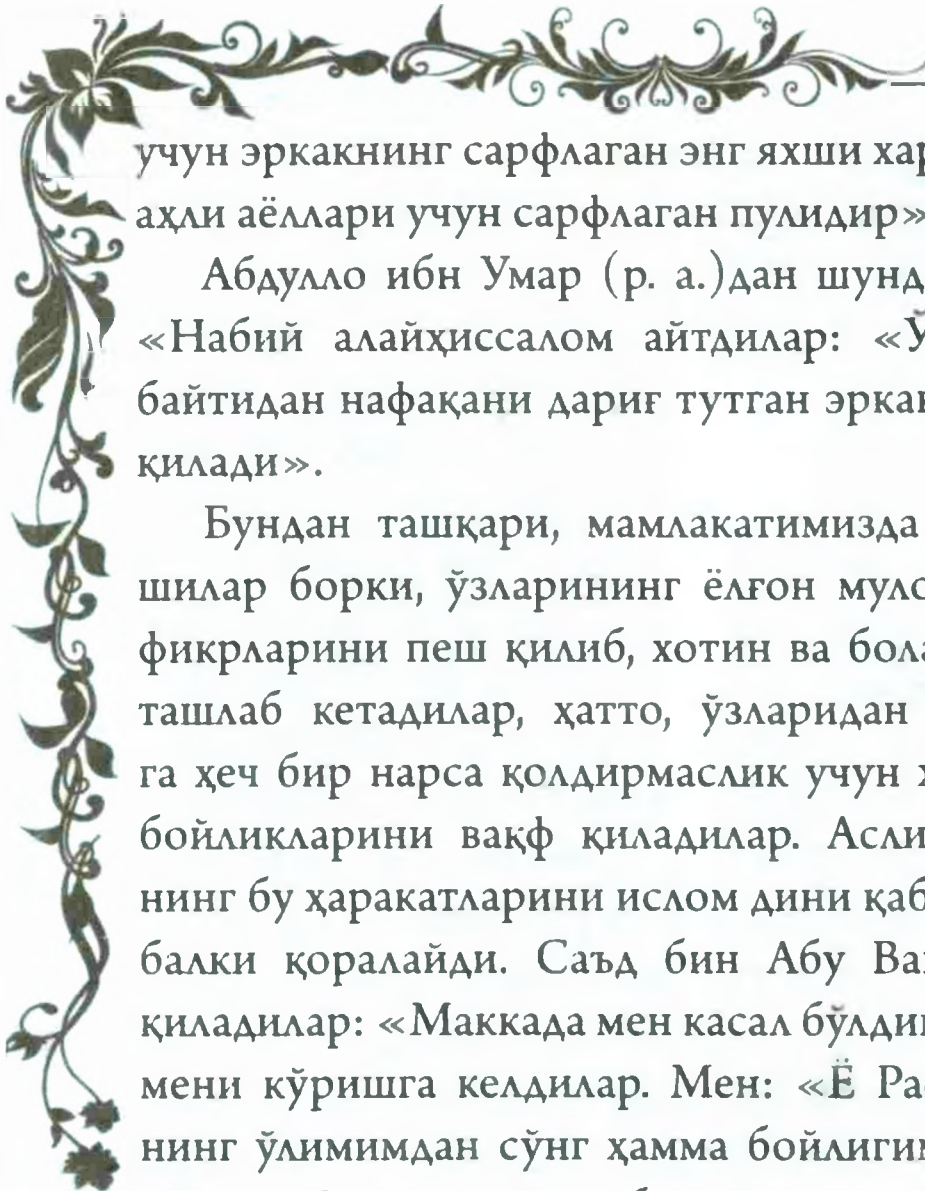

яшаш учун пул ва пул топиш учун саъй ва амал лозим. Аёллар эркакларга ўхшаб ҳаёт мушкулотларига тоб бермай, турмуш таҳлилига қодир эмаслар. Тажрибасизлик ва заиф миждозлари устига аёл зоти баъзи йиллари тўққиз ой «ҳомиладорлик» юкини кўтариб юради, бола туғилишидан бошлаб тарбияси билан машғул бўлади. Яна бориб ишлаб пул топиш эса уларга мушкулдир. Ишлаб, саъй-ҳаракат қилиб пул топиш бу эркаклар бурчидир. Эркаклар бор куч-қудратларини ишга солиб, пул топиб бир қисмини аҳли аёллари эҳтиёжлари учун сарф қилишлари лозим. Пули ва бойлиги бор кишилар бола-чақалари ва аҳли аёлларининг нафақалари хусусида зиқналик қилсалар, ё нафақаларини бериб миннат қилсалар, ёки оила аъзоларининг ўлмаслиги учун бош-кўздан садақа бериб, ўзлари бошқа жойларда айш-ишрат билан машғул бўлсалар, зулм ва инсофсизлик қилишларига шубҳа йўқдир. Зулм ва инсофсизлик эса исломда куфр ва ҳаромдир. Бас, эркакларнинг бу ҳаракатлари ҳам ҳаромдир. Биз мусулмонларнинг диний таълимотимиз ҳам шуни таъкидлайди.

Умар (р. а.)дан ривоят бор: «Пайғамбар одалари Бани Назир қабиласининг хурмоларини сотиб олиб аҳли аёлларининг бир йиллик озуқалари сифатида олиб қўйиш эди».

Ибн Масъуд (р. а.) ривоят қилади: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Эр аҳли аёлига савоб нияти билан нафақа берса, ана шу нафақаси эр учун садақа савобини беради».

Суҳбон (р. а.) баён қилади: «Набий алайҳиссалом айтдиларки: «Ўз ҳамжинсларининг мадади

учун эркакнинг сарфлаган энг яхши харажатлари бу аҳли аёллари учун сарфлаган пулидир».

Абдулло ибн Умар (р. а.)дан шундай нақл бор: «Набий алайҳиссалом айтдилар: «Ўз аҳли аёли байтидан нафақани дариг тутган эркак катта гуноҳ қилади».

Бундан ташқари, мамлакатимизда шундай кишилар борки, ўзларининг ёлгон мулоҳаза ва хато фикрларини пеш қилиб, хотин ва бола-чақаларини ташлаб кетадилар, ҳатто, ўзларидан кейин уларга ҳеч бир нарса қолдирмаслик учун ҳамма мол ва бойликларини вақф қиладилар. Аслида эса уларнинг бу ҳаракатларини ислом дини қабул қилмайди, балки қоралайди. Саъд бин Абу Ваққос¹ ҳикоят қиладилар: «Маккада мен касал бўлдим. Пайғамбар мени кўришга келдилар. Мен: «Ё Расулуллоҳ, менинг ўлимимдан сўнг ҳамма бойлигимни Худо йўлида сарф қилсинлар, деб васият қиламан», – дедим.

54 Ҳазрат қабул қилмадилар. «Унда ярмини васият қилайин», – десам ҳам Ҳазрат қабул қилмадилар. Дедим: «Учдан бир қисмини васият қилсам бўладими?» Шунда Ҳазрат буюрдилар: «Садақа қилиш учун бойликнинг учдан бир қисми ҳам кўпдир. Сен бу сирларни биласан, бойлигингни учдан бирини васият этгин. Эй Саъд! Меросхўрларингни таъминлаб кетиш уларни фақир ва муҳтож этишдан яхшироқдир. Аҳли аёлингга нафақа деб берган ҳар

---

¹ Саъд бин Абу Ваққос – саҳоба, лашкарбоши. 670 йилда вафот этган.

нарса, ҳатто, ўз хотинингнинг оғзига соладиган бир луқма ҳам садақа савобига эгадир».

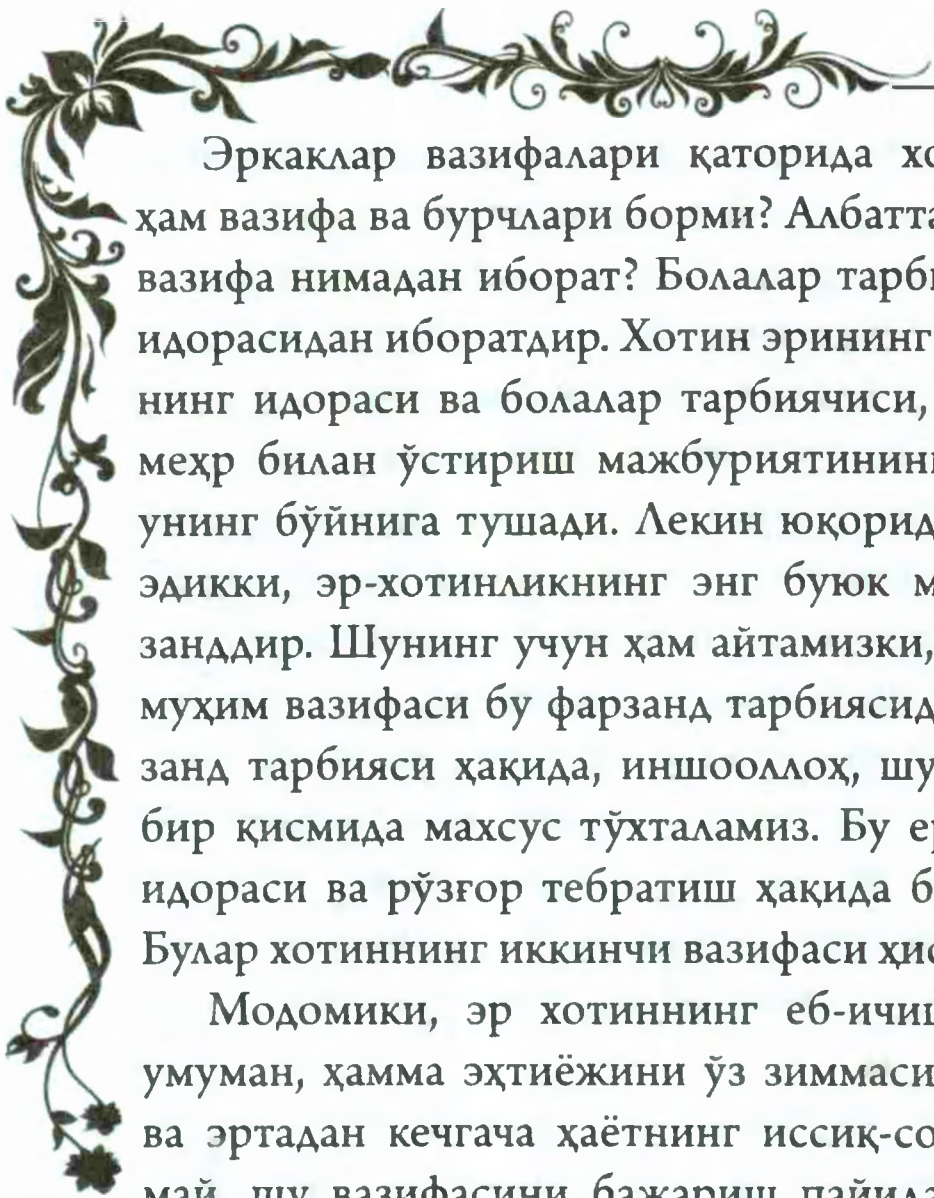
Мамлакатимиздаги яна бир одатлардан бири шуки, қизларимизни илм олиш шарафидан бебаҳра қолдирамиз. Шунинг учун ҳам аёлларимиз на эътиқоддан, на ибодатдан ва на дини ислом ахлоқидан хабарлари бордир. Эрга теккандан сўнг улар уй ишлари ва бола тарбияси билан машғул бўлиб, диний қоидаларни билиш учун ҳаракат қилмайдилар. Бинобарин, эр дини ислом асосларини, хусусан, ислом ахлоқини қўлларидан келгунча муносиб муомала билан тушунтириб бериши лозим. Қуръони карим ҳукми бу вазифани эрлар бажариши лозимлигини уқтириб дейди: «Эй мўминлар, ўзларингиз ва аҳлингизни дўзах оловидан муҳофизат қилинглар»¹.

Маълумки, мусулмон то исломий ақидаларни билмаса, дини ислом ахлоқиётига амал қилмаса, ўзини ҳеч бир зарарлардан қутқара олмайди. Ҳужжат ул-ислом имом Ғаззолий айтадики, аёл диний асосларни билмаса ва эри ҳам унга таълим бермаса, унда дин арконларини билмоғи учун дин уламоларига мурожаат этсин. Агарда эри уни бу ишдан ман этса гуноҳкор бўлади.

Шундай қилиб, китобимизнинг бу фаслидан маълум бўладики, аҳли аёлига нафақа бериш ва ислом асосларидан уларга таълим бериш эрларнинг вазифаларидан экан.

¹ Қуръони карим, Анъом сураси, 128-оят, Худ сураси, 106–107-оятларнинг мазмуни келтирилган.

Эркаклар вазифалари қаторида хотинларнинг ҳам вазифа ва бурчлари борми? Албатта, бордир. Бу вазифа нимадан иборат? Болалар тарбияси ва хона идорасидан иборатдир. Хотин эрининг завжаси, уйнинг идораси ва болалар тарбиячиси, фарзандини меҳр билан ўстириш мажбуриятининг бир қисми унинг бўйнига тушади. Лекин юқорида арз қилган эдикки, эр-хотинликнинг энг буюк мақсади фарзанддир. Шунинг учун ҳам айтамикки, аёлнинг энг муҳим вазифаси бу фарзанд тарбиясидир. Биз фарзанд тарбияси ҳақида, иншооллоҳ, шу рисоланинг бир қисмида махсус тўхталамиз. Бу ерда эса оила идораси ва рўзгор тебратиш ҳақида баҳс қиламиз. Булар хотиннинг иккинчи вазифаси ҳисобланади.

Модомики, эр хотиннинг еб-ичиш, кийиниш, умуман, ҳамма эҳтиёжини ўз зиммасига олар экан ва эртадан кечгача ҳаётнинг иссиқ-совуғига қарамай, шу вазифасини бажариш пайида юрар экан, албатта, хотини ҳам эрини уй ташвишларидан тамоман фориғ ва хотиржам этиши лозим. Уйни шундай интизом ва тартибда тутиши лозимки, эри кўрганда шодмон ва хурсанд бўлсин. Эри хизматдан уйига қайтса, яхши ва хушмуомала бўлиб меҳрибонлигини кўрсатсин, токи бозорнинг оғирлик юки эрининг елкасидан тушсин. Эрининг моллари ва нарсаларини ўзининг мол ва ашёларидан ҳам яхшироқ эҳтиёт ва саранжом қилиши лозим. Ўз эрининг пулларини беҳуда йўлларга: дуохон, фолбин, Биби сешанба маросими ва мушкулкушод учун сарф ва исроф қилмаслиги керак. Чунки бу-

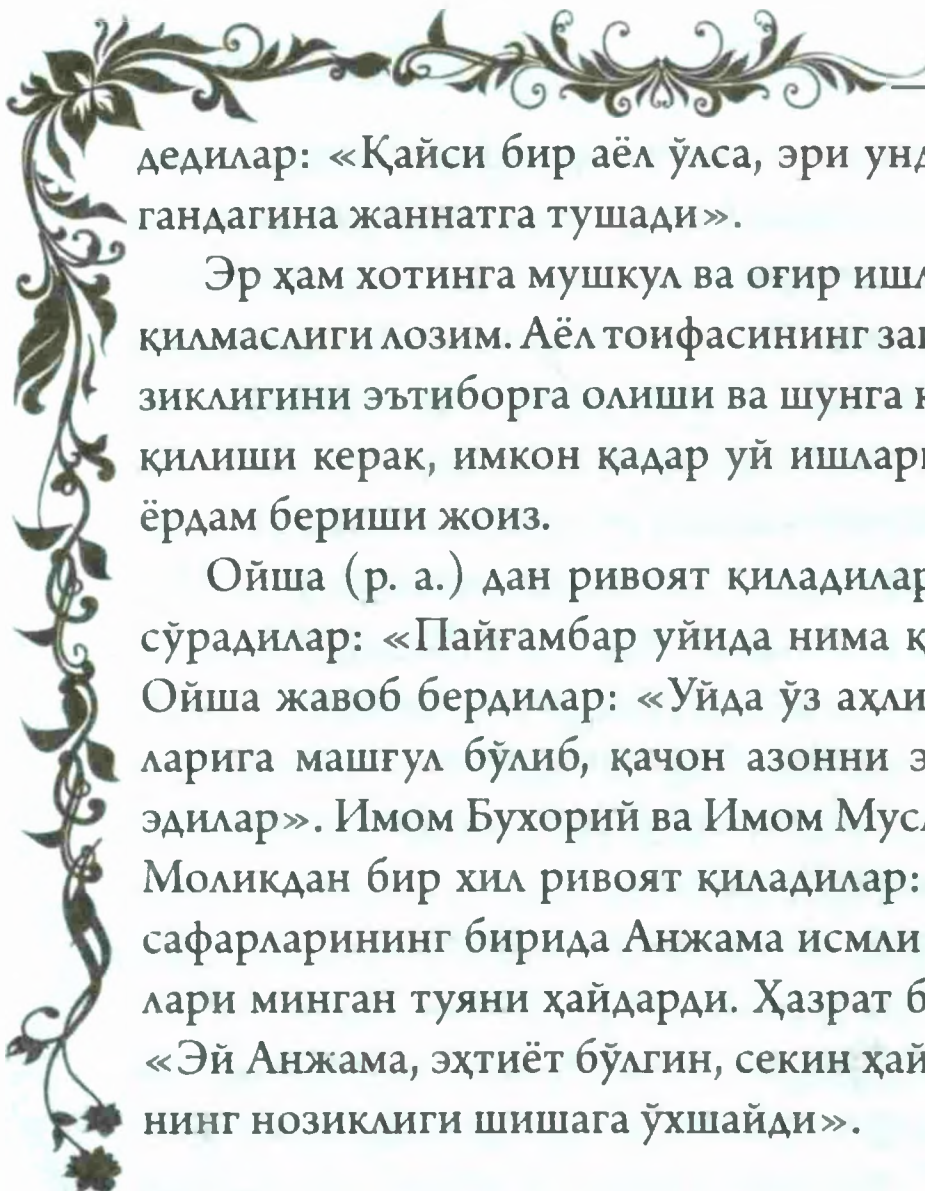

ларнинг биттасидан ҳам фойда йўқ. Шунинг учун ҳам ислом шариагида бу нарсалар нотўғри. Ўз эрларига шу тариқа меҳрибонлик кўрсатиб, ёрдам берадиган хотинларни Қуръони карим: «Яхши аёллар ўз эрларига итоат қилган хотинлар. Эрларининг молларини ва ўз номусларини нобудлик ва бегоналар қўлидан ҳимоя қиладиганлар»¹, деб мадҳ этади.

Абу Ҳурайра (р. а.) ривоят қиладилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Хотинларнинг энг яхшилари, истасанг – сени шод қиладиганлари, амр қилсанг – итоат этадиганлари ва олдиларидан узоқлашсанг – молларингни ва ўз нафсларини сақлай оладиганлари бўлади».

Хотин ҳақиқатда эрининг ҳимоясида бўлса, албатта, эрининг қадрига етиши лозим. Унинг яхшиликларини хотиридан чиқармасдан, арзимас айби учун ўзидан хафа қилмоғи тўғри эмас. Қайси хотин шундай хатти-ҳаракат қилса, эрининг муҳаббати унга зиёда бўлиб, умри хурсандликда ўтади, бу дунё ва охирада мамнун бўлади. Ибн Аббос (р. а.) дедилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: Менга дўзах оловини кўрсатдилар, у ердагиларнинг аксари ношукур аёллар эдилар. Асъҳоб сўрадиларки: «Ё Расулуллоҳ, бу аёллар Худога нисбатан ношукурлик қилдиларми?» Ҳазрат жавоб бердилар: «Улар ўз эрларига ношукурлик қилганлар. Агарда уларга бир йил яхшилик кўрсатсанг-у, сендан арзимас айб ўтса, ношукур хотин: «Мен сендан ҳеч бир яхшилик кўрмадим», – деб айтади». Пайғамбар (с. а. в.)

¹ Қуръони карим, Нисо сураси, 34-оят.

дедилар: «Қайси бир аёл ўлса, эри ундан рози бўлгандагина жаннатга тушади».

Эр ҳам хотинга мушкул ва оғир ишларни таклиф қилмаслиги лозим. Аёл тоифасининг заифлиги ва нозиклигини эътиборга олиши ва шунга кўра муомала қилиши керак, имкон қадар уй ишларида хотинига ёрдам бериши жоиз.

Ойша (р. а.) дан ривоят қиладилар: «Ойшадан сўрадилар: «Пайғамбар уйда нима қилардилар?» Ойша жавоб бердилар: «Уйда ўз аҳлининг хизматларига машғул бўлиб, қачон азонни эшитса чиқар эдилар». Имом Бухорий ва Имом Муслим Анас ибн Моликдан бир хил ривоят қиладилар: «Пайғамбар сафарларининг бирида Анжама исми қора қул аёллари минган туяни ҳайдарди. Ҳазрат буюрдиларки: «Эй Анжама, эҳтиёт бўлгин, секин ҳайдагинки, аёлнинг нозиклиги шишага ўхшайди».

ИФФАТ ВА МЎМИНЛИК

58

Мўминлик ва иффат – яъни диёнат ва номус бир оиланинг саодати ва интизоми учунгина эмас, балки бир мамлакатнинг саодати ва барқарорлиги учун ҳам лозим ва зарурдир. Бугунги кунларда Оврўпо миллатлари ҳамма табиий кучларни қўлга олиб, илм ва санъатларини ҳайратга келтирадиган даражага кўтарганлар. Улар ўзларининг буюклиги ва қудратлари ҳимояси учун ажойиб мактаблар, тоғдек қалъалар қуриб, мисли кўрилмаган тўпу кемалар ясаганлар. Бироқ уларнинг кўнгилларига хавф соладиган нарса ана шу иффатсизлик ва нопокликдир. Агарда шу

иффатсизлик ва чиркинлик уларда шу тариқада давом этса, бир куни йўқ ва нест-нобуд бўлишларига шубҳа йўқдир. Агарда ана шу беҳаёлик ва иффатсизлик бир қавмнинг маҳв бўлишига ва бир давлатнинг нобуд бўлишига катта таъсир этса, бас, оила аъзолари ўртасида ҳам носозлик пайдо бўлиб, албатта, оила тинчлик ва интизом доирасидан чиқиб кетади. Иффат ва номуснинг ҳимояси эрга ҳам, хотинга ҳам лозим. Чунки аёл эрига ўз иффатини ҳимоя қилиш учун аҳду паймон қилган. Эр ҳам ана шундай аҳдни ўз бўйнига олади.

Қуръони карим ҳам бу вазифани эркак ва аёлларга баробар амр қилади. Ҳатто, аввал эркакларга, кейин аёлларга хитоб қилган: «Эй, Муҳаммад! Аҳли ислом эркакларига айтгин: ошкор ва яширин кўзларини ҳаромдан ёпсинлар ва нафсларини ҳаромдан тийсинлар. Бу ҳаракат уларнинг ўзларига покизароқ, яхшироқ кўринади. Худованди олам қилган ҳар бир ишдан хабардордир. Аёлларга ҳам айтгин: кўзларини ва ўз нафсларини ҳаромдан сақласинлар»¹. Шу ояти каримадан маълум бўладики, мўминлик ва номус ҳимояси аввалан эркакларга, кейин аёлларга вожиб бўлган. Ўз хотинларининг номус ва иффатларини бегона аёллар олдида оёқости қиладиганлар билиб қўйсинларки, бировга зулм қилиб алдасалар, ўзлари ҳам алданиб қоладилар.

¹ Қуръони карим, Нур сураси, 30–31-оятлар.

ҒАЙРАТ

Модомики, иффат ва номуснинг ҳимояси эркак ва хотинлар бўйнида фарз экан, бас, улардан ҳар қайсилари иккинчи томонни ҳаромдан қайириш ҳуқуқлари бордир. Уларнинг ана шу ишларини ғайрат дейдилар. Лекин кўп эркаклар ғайратни фақат ўзларининг ҳуқуқлари деб биладилар. Кеча-ю кундуз ҳаром ишларининг кетидан югурадилар, хотинлари бу ҳаракатларидан хабардор бўлиб қолса, уларни урушиб-уриб, бечора хотинни жазога лойиқ, деб биладилар. Бу эса зулм ва инсофсизликдан бошқа нарса эмас. Иффат ва мўминлик эркак ва аёлларнинг вазифалари бўлгани каби ғайрат ҳам аёл ва эркакларнинг ҳақлари саналади. Баъзи эрлар рашк ва ғайрат баҳонаси билан хотинларининг аҳволини шу қадар оғирлаштирадиларки, бечораларнинг овози ҳам чиқмай қолади. Уларни, умуман, уйдан ташқарига қўймайдилар. Ҳатто, баъзи жоҳиллар «хотинларини арқон билан боғлаб қўйиб», ҳеч бир сабабсиз хотинларига тухмат қилиб, уларга азоб берадилар. Бу ишларнинг биронтаси дини ислом таълимотига мувофиқ келмайди. Аёлларга нисбатан ҳеч бир далил ва сабабсиз бўҳтон қилиш қуйидаги ояти карима ҳукмига биноан ман этилади: «Кимки иффатли ва мўмина аёлларга тухмат қилса ва у аёл бўҳтондан хабари бўлмаса, тухматчи учун ҳам бу дунёда, ҳам охирада жазо бор ва уларга қаттиқ азоб белгилангандир».

Хотинларни ғайрат баҳонаси билан уйдан чиқармаслик ва ҳатто, сўзлашга қўймаслик ҳақиқий

зулмдир, агар гайратни шу даражада хато тушуниш шаръан тўғри бўлганда, ҳазрати Ойша (исломнинг энг буюк фақиҳларидан саналади) ҳижрий 30 йили¹ бир гуруҳ лашкарга сардор бўлиб, ҳазрати Усмон қонини талаб қилиб Маккадан Куфага келмас эди ва ҳазрати Пайғамбар ҳам ҳар бир ғазотдан олдин ўз хотинларининг бири номига қуръа ташлаб, уларни ўзлари билан олиб кетмасдилар. Пайғамбаримизнинг хотинлари билан қандай муносабатда бўлгани, унинг муросасоз ва меҳрибончилигини билиш учун қуйидаги ҳадиси саҳиҳани ўқишимиз лозим.

Ойша (р. а.)дан: «Менинг иккита созанда канизагим ҳузуримда ўтириб куй чалардилар. Пайғамбар кириб келиб ётдилар. Абу Бакр келиб ҳолимизни кўриб, жаҳли чиқиб бизни урушдилар. Пайғамбар: «Кўй уларни», – деб айтдилар. Ҳайит куни эди. Масжидда ҳабашийлар уруш ўйинини кўрсатардилар. Пайғамбар мендан: «Ўйинни томоша қилишни истайсанми», – деб сўрадилар. Мен: «Ҳа, ё Расуллуллоҳ», – дедим. Пайғамбар мени масжидга олиб бордилар. Ҳабашларни ўйинга ташвиқ қилдилар. Мен Пайғамбар орқаларида туриб хоҳлаганимча томоша қилдим».

Ибн Молик ривоятдан: «Ҳазрат Пайғамбар бир гуруҳ аёллар ва гўдакларни тўйдан қайтишларида кўрдилар. Мамнун бўлиб жойларидан туриб, айтдилар: «Худо ҳаққи, сизлар менинг ҳузуримда одамларнинг энг азизларидан бўласизлар!»

¹ Милодий 652–653 йил.

ВИСОЛ

Мен арз қилган эдимки, эр-хотинликнинг биринчи мақсади фарзанддир. Бу мақсадга эришишнинг воситаси ва сабаби висолдир. Лекин соғлиқни сақлаш қоидаларини билмаган баъзи одамлар висол жараёнини шундай ўтказадиларки, фарзандсизликка олиб келади. Шунинг учун фурсати келганда шу хусусда замонамиз олимлари ва ҳақимларининг фикрларини арз қилмоқчиман.

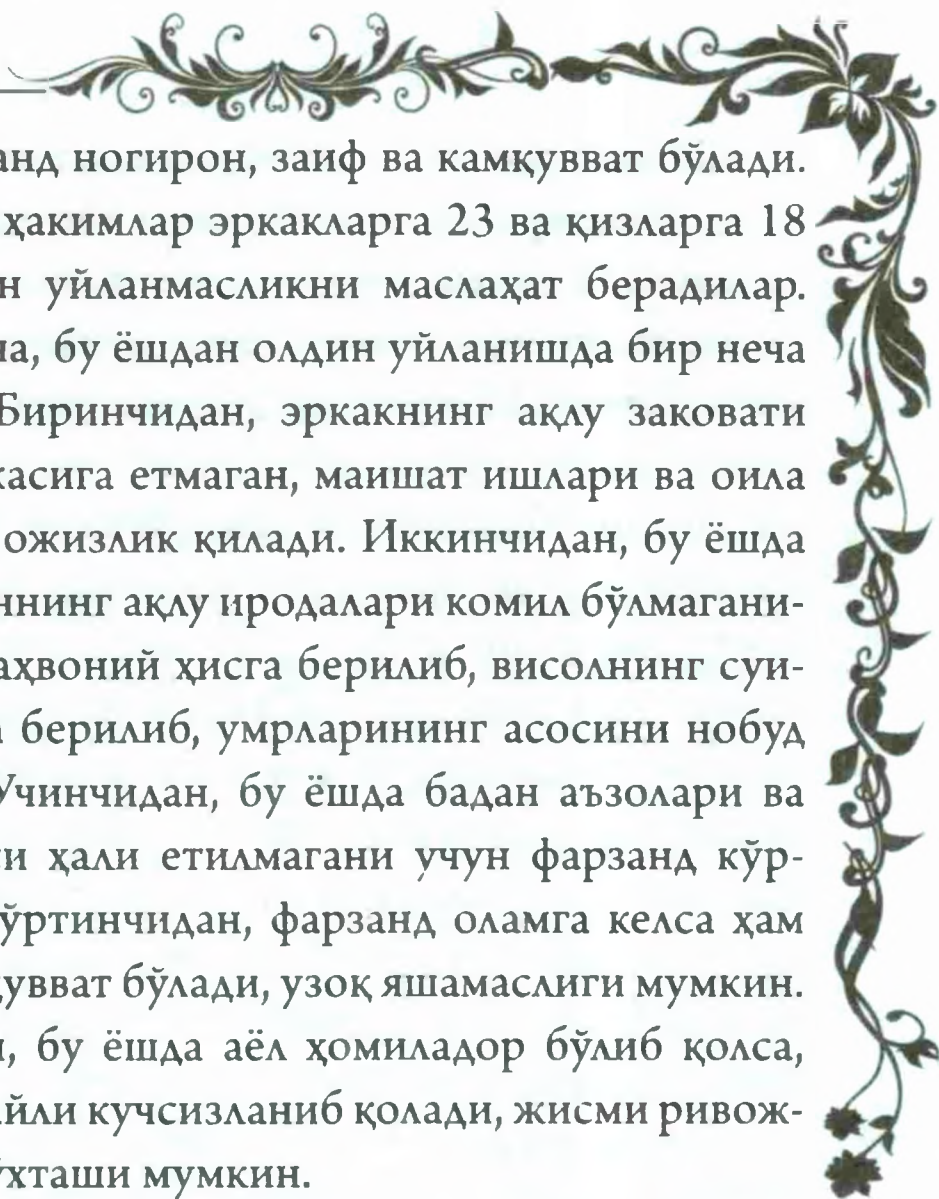
Ҳақимлар инсон умрини саккиз даврга тақсим қилганлар:

1. Гўдаклик даври.
2. Болалик даври.
3. Балоғат даври.
4. Ривожланиш даври.
5. Камолот даври.
6. Ниҳоят даври.
7. Биринчи қарилик даври.
8. Иккинчи қарилик даври.

Гўдаклик даври туғилишдан саккиз ёшгача давом этади. Бу даврда одам аъзолари ривожланади ва шаҳвоний ҳис маълум бўлмайди.

Болалик даври саккиз ёшдан ўн тўрт ёшгачадир. Бу даврнинг сўнгига келиб шаҳвоний ҳис кўрина бошлайди.

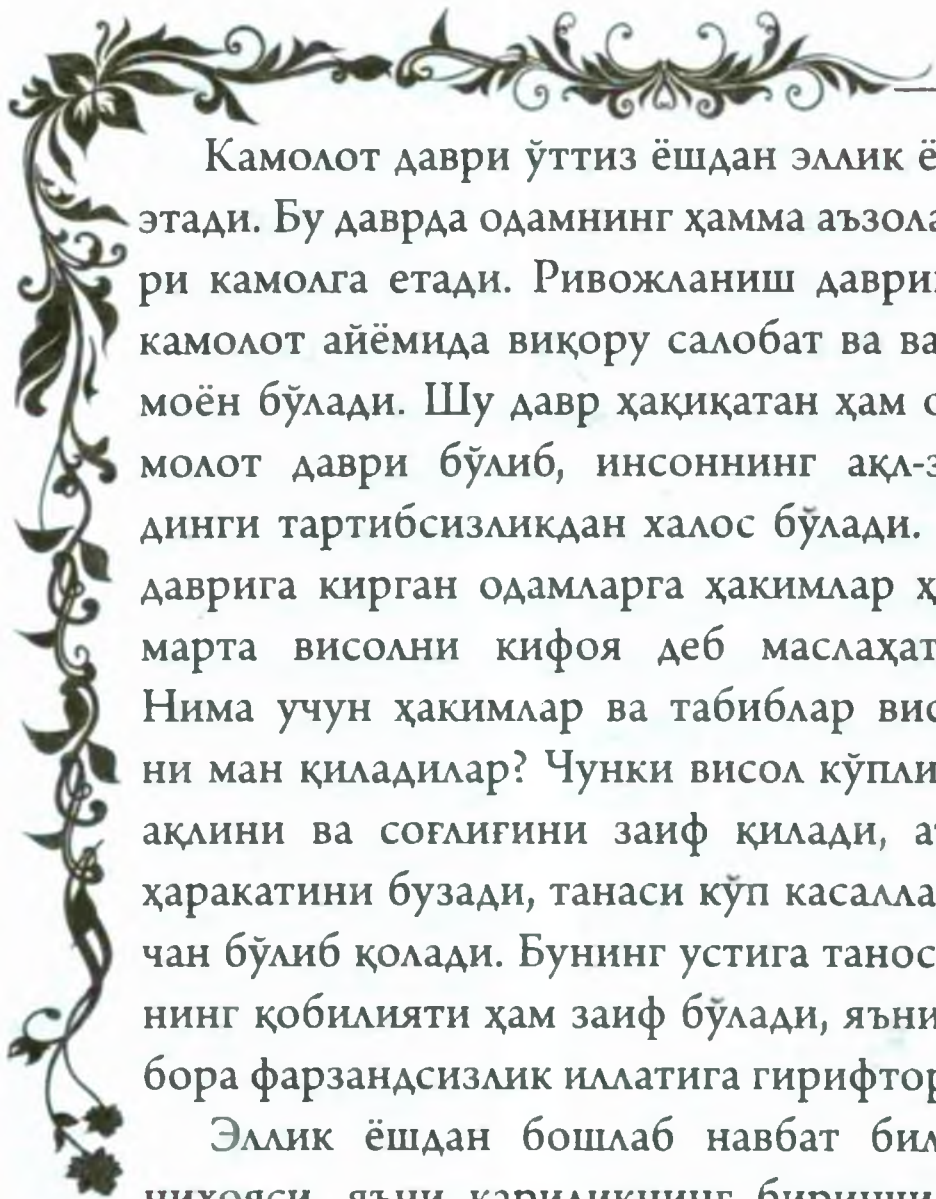
Балоғат даври ўн тўрт ёшдан йигирма ёшгача. Бу даврда уруғ ҳосил бўлганидан шаҳвоний ҳис зиёда бўлади. Лекин таносил аъзолари ва нутфа моддаси камол даражасига етмайди. Шунинг учун бу ёшда уйланганда, натижа ё самара бермайди ёки оламга

келган фарзанд ногирон, заиф ва камқувват бўлади. Бинобарин, ҳақимлар эркакларга 23 ва қизларга 18 ёшдан олдин уйланмасликни маслаҳат берадилар. Айтишларича, бу ёшдан олдин уйланишда бир неча зарар бор. Биринчидан, эркакнинг ақлу заковати камол даражасига етмаган, маишат ишлари ва оила тебратишда ожизлик қилади. Иккинчидан, бу ёшда ёш эру хотиннинг ақлу иродалари комил бўлмаганидан аксар шаҳвоний ҳисга берилиб, висолнинг суистеъмолига берилиб, умрларининг асосини нобуд қиладилар. Учинчидан, бу ёшда бадан аъзолари ва уруғ моддаси ҳали етилмагани учун фарзанд кўрмайдилар. Тўртинчидан, фарзанд оламга келса ҳам заиф ва камқувват бўлади, узоқ яшамаслиги мумкин. Бешинчидан, бу ёшда аёл ҳомиладор бўлиб қолса, ёшлиги туфайли кучсизланиб қолади, жисми ривожланишдан тўхташи мумкин.

Ривожланиш даври йигирма ёшдан ўттиз ёшгачадир. Бу даврда жинсий аъзолар батамом кучга кириб фаолият кўрсатади. Фарзанд туғилиши учун лозим бўлган уруғнинг ҳамма хосият ва сифатлари пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам бу давр инсон тухумининг зироати даври, яъни уйланиш давридир. Шу даврда эру хотиннинг висолга бўлган иштиёқлари кўпроқ бўлади. Ҳақимлар бу даврда эру хотинга ҳафтада уч мартаба бирга бўлишни маслаҳат берадилар. Уч мартадан кўп бўлса, уни висол кўплиги деб ман қиладилар. Ҳақимларнинг ман этиш фикрлари хусусида қуйида арз қиламиз.

Камолот даври ўттиз ёшдан элик ёшгача давом этади. Бу даврда одамнинг ҳамма аъзолари ва кучлари камолга етади. Ривожланиш даврига қараганда камолот айёмида виқору салобат ва вазминлик намён бўлади. Шу давр ҳақиқатан ҳам одамнинг камолот даври бўлиб, инсоннинг ақл-заковати олдинги тартибсизликдан халос бўлади. Умрнинг шу даврига кирган одамларга ҳақимлар ҳафтада икки марта висолни кифоя деб маслаҳат берадилар. Нима учун ҳақимлар ва табиблар висол кўплигини ман қиладилар? Чунки висол кўплиги одамнинг ақлини ва соғлигини заиф қилади, аъзоларининг ҳаракатини бузади, танаси кўп касалларга чалинувчан бўлиб қолади. Бунинг устига таносил аъзоларининг қобилияти ҳам заиф бўлади, яъни эркак бора-бора фарзандсизлик иллатига гирифтोर бўлади.

Элик ёшдан бошлаб навбат билан умрнинг ниҳояси, яъни қарилликнинг биринчи ва иккинчи даври бошланади. Бу даврларда одамнинг шаҳвоний кучи тадрижан кам бўлади ва бора-бора барҳам топади. Шу даврда ҳам кўп висол олдингидек ман этилади. Ҳайз ва узлуксиз қон кетиши вақтида ҳам жимо тақиқланади. Чунки баъзи аъзоларда қон қотиб қолади ва ёмон ҳидланади. Агарда шу вақтда эр хотинига яқинлашса, таносил касаллигига дучор бўлиши мумкин. Зотан Қуръоннинг муқаддас ҳукми ҳам ҳақимлар фикрига тўғри келади. «Эй, Муҳаммад! Сендан ҳайз ҳукмин сўрайдилар. Айтгин, ҳайз зарар ва ранж келтирар. Бас, ҳайз вақтида хотинингиздан четланингиз ва ҳайздан пок бўлгунларича

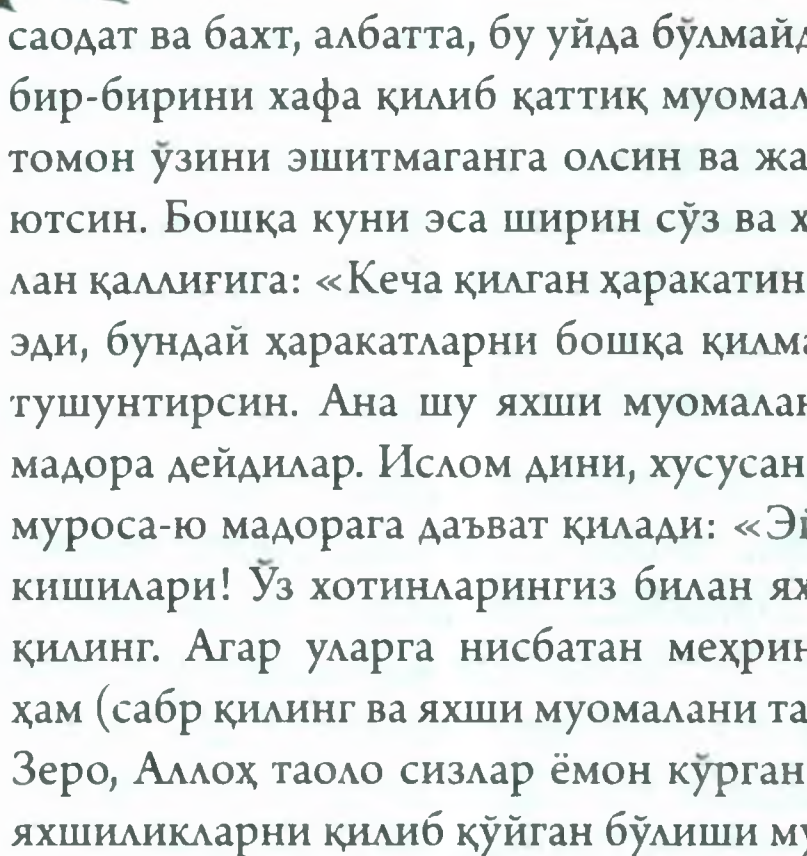

уларга яқинлашмангиз»¹. Ислом олимлари касал жинсий аъзоларни ҳам ҳайз билан тенглаштириб, Қуръоннинг шу ҳукмига киритганлар. Ҳакимлар ҳомиладорлик вақтида ҳам жимони ман қилганлар. Бу масалани, Худо хоҳласа, ўз жойида баён қиламиз.

МУРОСА-Ю МАДОРА

Эр-хотин узоқ йиллар бирга бўлиб шодлик ва ғамни бирга баҳам кўрадилар, ҳаётий қийинчиликларни биргаликда енгадилар. Баъзан шундай ҳам бўладики, бу иккала ҳаёт шериклари иккинчи томонни бир хато ҳаракати ёки қаттиқ муомаласи билан хафа қилади. Бу ҳолатда агарда қарши томон ўч олиш фикрига тушиб ўша тариқада ҳаракат ва муомала қилмоқчи бўлса, бу қаршилиқ ҳақоратга ва жанжалга айланишига шубҳа қолмайди. Оқибат бу иккала йўлдош бир-бирларидан ажралиб кетадилар, шу баҳона уларнинг саодат биноти бахтсизлик ва норозилик билан ерга яқсон бўлади. Бундай ҳодиса биз туркистонликлар ўртасида ахлоқий фазилат ва исломий тарбиядан маҳрум бўлганимиз сабабли жуда кўп содир бўлади. Дарвоқе, бизнинг мамлакатимизда одат бўлгани сабабли, бу уруш ва жанжаллар эру хотинни ажралишга олиб келади. Лекин бу ҳол ҳар бир оила аҳлини ғамгин этиши ва турмушларини нотинч этишига шубҳа йўқдир. Шу тариқа қайси хонадонда ҳафтада бир неча марта бундай жанжал ва хафаликка олиб келадиган воқеалар бўлса,

¹ Қуръони карим, Бақара сураси, 222-оят.

саодат ва бахт, албатта, бу уйда бўлмайди. Эр-хотин бир-бирини хафа қилиб қаттиқ муомала қилса, бир томон ўзини эшитмаганга олсин ва жаҳдини ичига ютсин. Бошқа куни эса ширин сўз ва ҳалимлик билан қаллиғига: «Кеча қилган ҳаракатинг номуносиб эди, бундай ҳаракатларни бошқа қилмагин», – деб тушунтирсин. Ана шу яхши муомалани муроса-ю мадора дейдилар. Ислом дини, хусусан, эркакларни муроса-ю мадорага даъват қилади: «Эй аҳли ислом кишилари! Ўз хотинларингиз билан яхши муомала қилинг. Агар уларга нисбатан меҳрингиз бўлмаса ҳам (сабр қилинг ва яхши муомалани тарк қилманг). Зеро, Аллоҳ таоло сизлар ёмон кўрган нарсада кўп яхшиликларни қилиб қўйган бўлиши мумкин»¹.

Ибн Умар (р. а.) ривоят қиладилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Аёллар ҳақида васиятимни қабул қилинглар ва улар билан муроса қилинглар (чунки аёл эркакнинг қовурғасидан яратилган), яъни уларнинг хулқи ҳам қовурға суягига ўхшаб эгилган. Тўғриламоқчи бўлсанг синиб кетади. Ўз ҳолига қўйсанг, шу эгрилигича қолади. Бас, аёллар ҳақида қилган васиятимни қабул қилиб, улар билан муроса-ю мадора қилинглар». Абу Ҳурайра (р. а.)дан ривоят: «Аёлларнинг хулқи табиатан ён қовурғага ўхшаб эгри бўлади. Агарда уларнинг хулқини куч ва зўрлик билан тўғриламоқчи бўлсанг синдирасан (яъни сендан ажралади) ва шу ҳолатларидан фойдаланмоқчи бўлсанг фойда кўрасан».

¹ Куръони карим, Нисо сураси, 19-оят.

Фойда. «Худо Момо Ҳавони Одамнинг чап қовурғасидан ясаган», – деган сўз яҳудий хурофотидан келиб чиққан. Исломнинг аксар олимлари ҳам шу бемаъни ривоятга қўл-оёқлари билан ёпишиб олганлар. Ҳар хил китоблар саҳифаларида ёзиб қўйганлар. Баъзан тафсир арбоблари ҳам Қуръоннинг баъзи оятларини шу ҳикоя орқали шарҳ берганлар. Агарда уларга эътироз қилсак, юқоридаги ҳадисларни келтирадилар. Биринчи ҳадисда, яъни Абдуллоҳ бин Умар ривоятида, «аёл ён суягидан яратилган» деган. Аммо озгина диққат қилсак кўрамизки, Абдуллоҳ бин Умар ҳадиси уларга далил бўла олмайди. Чунки иккинчи ҳадис Абу Ҳурайра ҳадиси бўлиб, Пайғамбар тилидан айтилган, яъни «аёл қовурға суягига ўхшайди» деган. Биринчи ҳадис ҳам, Пайғамбар сўзлари ҳам ташбеҳ ва муболағадир. Пайғамбарнинг мақсадлари шулким, аёллар табиатида нотўғри хулқ шундай жойлашганки, қийшиқ ён қовурғага ўхшайди. Масалан, «Худо фалончининг қалбини тошдан яратган», – деб айтганимиздек, бу каби муболағалар, ўхшатишлар ҳаётимизда кўп учрайди.

ТАЛОҚ

Иккита тижоратчи бир-бирларига шерик бўлиб ишга кирсалар, дўст бўлиб ғараз ва тамасиз иш тутсалар, дўстликлари ва ширкатлари боқий қолади. Аммо ўрталарида ёмон феъл ғолиблик қилса, ўзаро нафратлари кўпаяди ва бир-бирларидан кўнгиллари қолади. Бу ҳолатда уларнинг ягона бир йўли – шерикликдан воз кечишлари бўлади.

Юқорида арз қилган эдикки, эр-хотин ҳам ҳаётда бир-бирларининг шериклари бўлиб, никоҳ уларнинг аҳд-паймонларидир. Ҳаёт йўлдошлари орасида нафрат ва кўнгилсизлик пайдо бўлиб, муҳаббат ва меҳр йўли беркиниб қолса, албатта, уларнинг ажралиб кетишдан бошқа чоралари қолмайди. Ана шу битимга чек қўйишни шариат тилида «талоқ» деб айтадилар.

Ҳақиқатда ҳам баъзан эру хотин ўрталарида нафрат ва безорилик тўхтамайдиган даражага етади. Бу суратда талоқ бўлмаса, эру хотиннинг умри ғам ва қайғуга сарф бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам ислом динида талоқни ана шундай кунлардан халос бўлиш учун қўллайдилар. Мамлакатимизда талоқ фожиавий бир ҳолатга тушиб, у ҳақда гапириш ҳам қийиндир. Масалан, бир киши бўлган ва бўлмаган нарсаларни сарф қилиб, минг мушкулотлар билан уйланади. Ҳаётда эса бу иккала шерикнинг табиатлари мувофиқ келиб яхшилик ва шодмонлик билан яшайдилар. Бир неча йил ўтиб икки-уч фарзанднинг соҳиби ҳам бўладилар. Ҳаёт бошидаги қийинчиликлардан ўтиб, эр икки-уч танга қўлга киритади, хотин ҳам уй ишларида уста бўлиб қолади. Ёшлик даврларини ҳам вафо йўлида сарф қиладилар. Хуллас, бечора ҳаёт ҳамроҳларига роҳат ва тинчлик даври келиб, ёшлик айёмининг саъй ва ҳаракатлари самарасини кўрмоқ кунлари яқинлашади. Шу вақтда жаҳл устида мастлик ҳолатда, ҳатто, баъзан ҳазил қилиб эр тилидан шу «талоқ» сўзи чиқиб кетади. Тамом! Қилган-қилмаган иши бир пул! Хотини ва

бола-чақалари ёрилган қалблари ила ёш тўла кўзлари билан уйдан чиқиб кетадилар. Ҳаётлари куйиб кетади. Қилган саъй-ҳаракатлари нобуд бўлади. Ўзи ёлғиз қолиб кетади, фарзандлари етим қолиб, умр йўлдоши дарбадар юради... Эр: «Ёмон иш қилганим йўқ», – деб ўйлайди. Дунёда зарари бўлган ишни, одамлар ҳаётига вайроналик келтирадиган амални нозил бўлган китоблар ва ҳақ дин қабул қилмайди. Ваҳоланки, ҳақ дин бани Одам саодатининг сабабларини тўғри ва очиқ баён қилган диндир. Одамларни ҳалокат жарлигига соладиган дин – ҳақ дин ва бахтсизликка ҳидоят қиладиган китоб – самовий китоб бўлмайди!

Худо ҳаққи айтинг! Шу ҳақда сизнинг фикрингиз қандай? Сиз ҳам ислом динининг ҳақлиги ва Қуръони карим осмоний китоб эканлигига имонларингиз комилми ёки йўқ? Худо кўрсатмасин, имонингиз комил бўлмаса, уни камолга етказинг ва агар ишонсангиз, дарров менинг даъватимни қабул қилинг! Ҳа, ислом дини талоққа рухсат берган, лекин зарур бўлган ҳолатларда ижозат берган. Бошқа ҳолатларда бу ҳукмдан фойдаланиш тўғри эмас, гуноҳдир. Хотиннинг нияти яхши бўлса-ю, нодонлик ва тажрибасизлик ёки қайсарлиги билан уй ишларида, бола тарбиясида, эрига бўлган муносабатларида бир хатога йўл қўйса, унга афв кўзи билан қараш, марҳамат кўрсатиб, муроса қилиб яшаш лозим ва зарурдир. Бу сўзларни мен юқорида айтиб ўтган эдим. Аммо хотин ўз ниятларидан қайтса, эрига адо-ват ва хусумат кўрсатса (ёмонлик ва душманлик

қилса), билиб ва кўриб туриб эрининг ҳаётини бузса, ул ҳолда эр муносиб равишда хотинига насиҳат қилиб, тўғри йўлга даъват этиши лозимдур. Аёлларнинг кўнгиллари юмшоқ ва эҳтиросли бўлади. Кўпинча маъқул сўзлар ва дўстона ўғитлардан аёллар таъсирланиб ёмон ишлардан ва амаллардан қайтадилар. Агарда ваъз ва насиҳат ҳам фойда бермаса, унда эр икки-уч кеча ундан узоқлашиб ўрнини алоҳида қилсин, яъни у билан ётмасин. Бу ҳаракат ҳам аёлларнинг табиатларига таъсир этиш учун яхши воситадир. Бу восита ҳам фойда бермаса, у вақтда хотинни уриши ҳам жоиздир, фақат ҳеч жойини кўкартирмасдан, қаттиқ озор бермасдан жазо берсин.

Пайғамбар (с. а. в.)дан ҳадисдирки: «Агарда хотинларингиз шаръий ва савоб ишларда сизларга бўйсунмасалар, уларни мажруҳ қилмасдан ва кўкартирмасдан, қаттиқ озор бермасдан уринглар» («Тафсири Табарий»дан).

70 Бу билан ҳам бўлмаса, шариат ҳақими икки томондан бир вакил тайинлайди. Улар келиб аҳволни текширадилар ва ислоҳи учун ҳаракат қиладилар. Вазият ўзгармаса талоққа ижозат бор, зарар қилмайди. «Ул хотинларингизким, сизларни ҳақир деб биладилар, сизларга адоватлари бор, хиёнат ва итоатсизлик қиладилар ва уларнинг бу ҳаракатларини билганингизда ваъда ва насиҳат қилиб Худони эсларига солинглар ва бу номуносиб ишлардан ман қилинглар. Агарда шунга ҳам бўйсунмасалар, ўринларингизни алоҳида қилинг. Бу билан ҳам бўлмаса, уларни (кўп озор бермаслик шарти билан) уринглар. Шун-

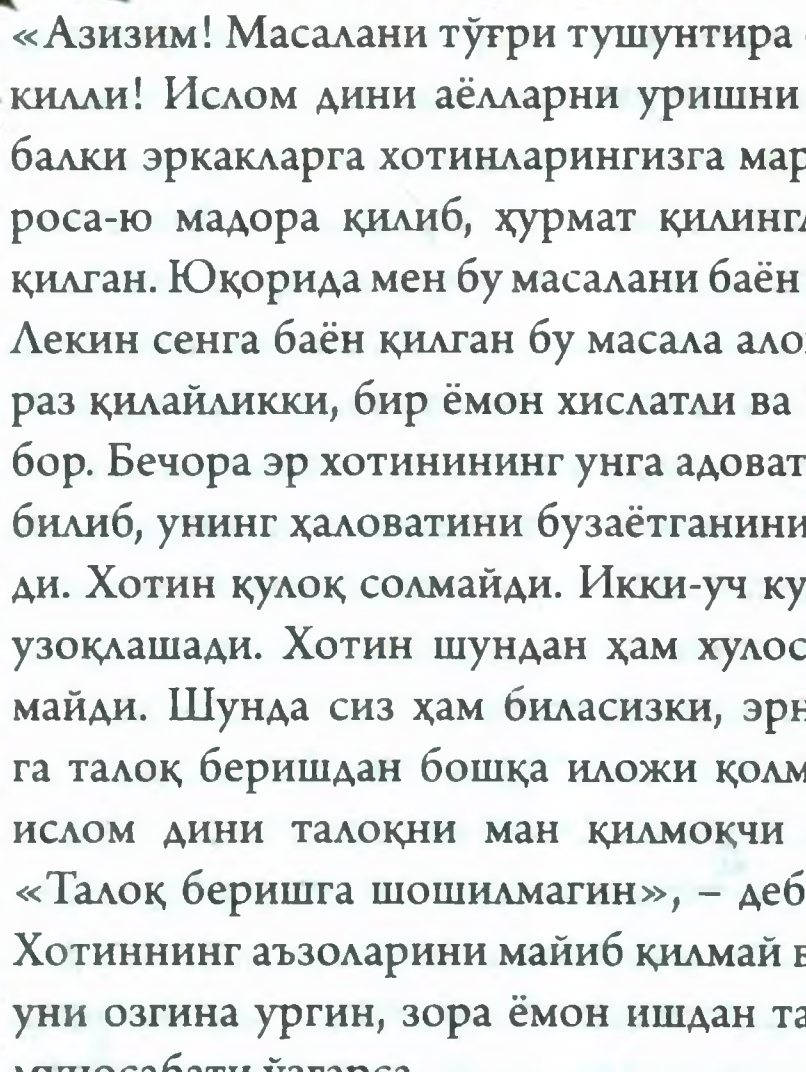

дан кейин улар беъмаъни ҳаракатлардан қайтсалар, бошқа баҳона қидирмасдан ҳаддингиздан ошманглар, яъни сўзларингизни қабул қилсалар, улардан узоқлашманглар, урманглар. Эркак бўлганингиздан мағрур бўлиб, асоссиз гумонларга бориб, аёлларга зулм ва жафо қилманглар. Аллоҳ ҳамма мавжудотлардан олий ва буюқдир, сизлардан уларнинг ўчини олади. Эй мўминлар, агарда эр-хотиннинг ишларини мушкул ҳолатга тушганини кўрсангиз, эр ва хотин томонидан биттадан ишбилармон вакилни тайин қилиб, эр-хотин ишларини текшириш учун юборинглар. Агарда бу икки вакил чин қалбдан эр-хотин ишларини ислоҳ қилмоқчи бўлсалар, Худо уларга мадад беради. Аллоҳ билгувчи ва хабардор зотдир. Аммо бу вакилларнинг бошларида фитна ва бузғунчилик бўлса, жазоларини кўрадилар»¹.

Фойда. Шу оятни ёзиб таржима ва изоҳи билан машғул бўлиб ўтирганимда бир дўстим мулоқот учун келди. Мен шу мавзуда суҳбат қурмоқни орзиқиб кутар эдим. Шу масалани унинг ҳузурида баён қилиб, оятни ўқиб бердим. У кулиб айтди: «Эй Абдурауф, хотинларни уриш ва ҳақоратлаш биз бухороликларнинг умумий одатларимиздир. Лекин бугунгача бу ярамас ҳаракатимиз шариатга мувофиқ эканини билмасдик. Шукурким, бугун сен бу иш мумкин эканини тушунтирдиг. Иншооллоҳ, бундан кейин хотинларимизни кўпроқ ва яхшироқ урамиз». Дедим:

¹ Қуръони карим, Нисо сураси, 34–35-оятлар, Фитрат шарҳида келган.

«Азизим! Масалани тўғри тушунтира олмадим шекилли! Ислом дини аёлларни уришни ман қилади, балки эркакларга хотинларингизга марҳамат ва муроса-ю мадора қилиб, ҳурмат қилинглар, деб амр қилган. Юқорида мен бу масалани баён қилган эдим. Лекин сенга баён қилган бу масала алоҳидадир. Фараз қилайликки, бир ёмон хислатли ва бадахлоқ аёл бор. Бечора эр хотинининг унга адовати борлигини билиб, унинг ҳаловатини бузаётганини тушунтиради. Хотин қулоқ солмайди. Икки-уч кун хотинидан узоқлашади. Хотин шундан ҳам хулоса чиқара олмайди. Шунда сиз ҳам биласизки, эрнинг хотинига талоқ беришдан бошқа иложи қолмайди. Бироқ ислом дини талоқни ман қилмоқчи бўлиб, эрга: «Талоқ беришга шошилмагин», – деб амр қилади. Хотиннинг аъзоларини майиб қилмай ва лат бермай уни озгина ургин, зора ёмон ишдан тавба қилса ва муносабати ўзгарса.

Менинг изоҳимдан билдингки, Қуръон ҳукми маслаҳат юзасидан бўлиб, аҳли ислом оилалари учун, хусусан, мусулмон аёлларига буюк марҳаматдир».

Мен бу шахсий суҳбатни шу учун ёздимки, бошқалар ҳам менинг баёнотимни шу дўстимга ўхшаб тушуниб, хотинларини уриш учун баҳона қилиб олмасинлар.

Энди асл мақсадимга қайтаман. Шундай қилиб, ислом дини эр-хотинга ҳар хил баҳона билан ажрамасликлари учун шундай чораларни кўрсатади. Шу чора-тадбирлар фойда бермагандагина талоққа рух-

сат беради. Бироқ бу амр талоққа эътибор назари билан қараб, ажрашган эр-хотин кўнгилларига таскин беради. «Агарда эр-хотин тинчлик ва розилик билан ажрашсалар, Аллоҳ кенг марҳамати ва карами билан уларни бир-биридан беҳожат қилади»¹. Аммо заруратсиз, балки нафс ҳавосининг тақозоси билан талоқ берилса, албатта, гуноҳ ва ҳаромдир, албатта, гуноҳкор жазосини олади.

Ибн Умар (р. а.)дан ривоят: «Набий (с. а. в.) деганларки: «Аллоҳ олдида энг ёмон ҳалол бу талоқдир».

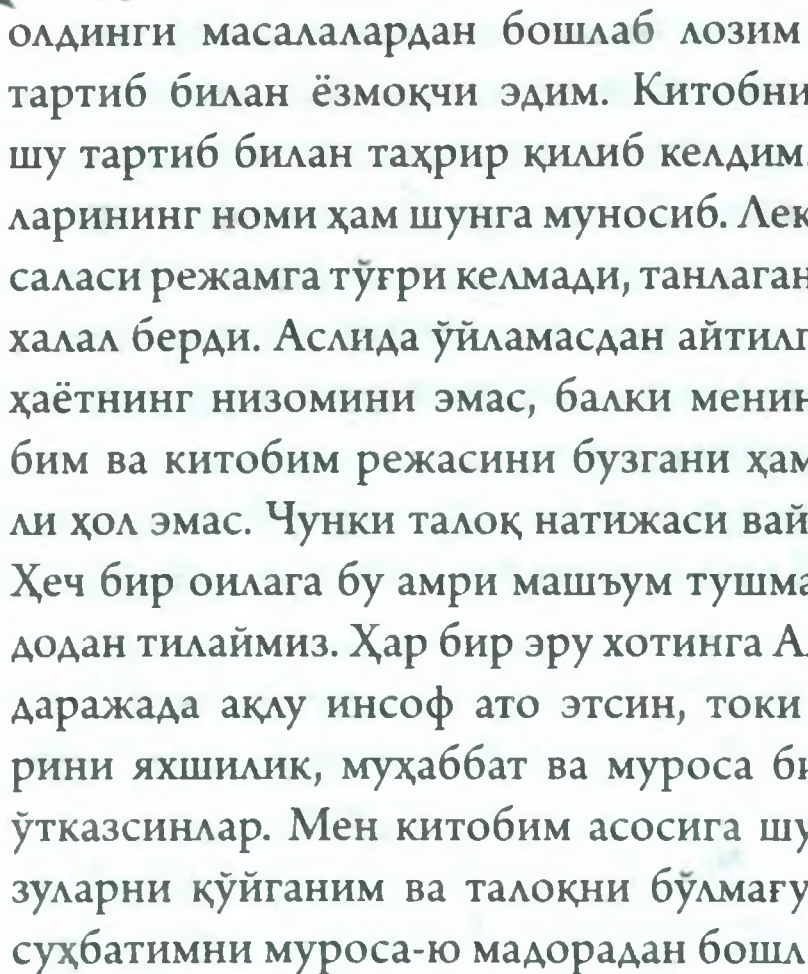
Саҳоба Муҳарриб (р. а.)дан ҳадис: «Набий (с. а. в.) дедилар: «Аллоҳ ўз олдида талоқдан ҳам ёмон бўлган нарсани ҳалол қилмаган».

Саҳоба Суҳбон (р. а.) ривоят қиладилар: «Набий (с. а. в.) айтганларки: «Қайси хотин безарурат ва эҳтиёжсиз эридан талоқ талаб қилса, жаннат ва Аллоҳ раҳмати унга тегмайди».

Ибн Ҳурайра (р. а.) ҳадис келтиради: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Ҳеч бир мўмин ўз хотинидан нафрат қилиши тўғри эмас, зеро хотинининг баъзи одат ва атвори унинг назарида ёмон кўринса ҳам, баъзи одатларидан рози бўлади. Бас, унинг ёмонликларини яхшиликларига бахшида этсин».

Эр-хотин муносабатларини батафсил ёзсам, сўз чўзилиб кетади. Бу ерда фақат лозим бўлган нарсаларнигина ёздим. Бундан ортиқчасини бу рисола кўтармайди. Шу китоб ҳақида ўйлаб юрганымда, ёзиш учун махсус режа тузган эдим. Уйланишдан

¹ Куръони карим, Нисо сураси, 130-оят.

олдинги масалалардан бошлаб лозим нарсаларни тартиб билан ёзмоқчи эдим. Китобнинг бошидан шу тартиб билан таҳрир қилиб келдим. Китоб бобларининг номи ҳам шунга муносиб. Лекин талоқ масаласи режамга тўғри келмади, танлаган ихтиёримга халал берди. Аслида ўйламасдан айтилган сўз фақат ҳаётнинг низомини эмас, балки менинг иш тартибим ва китобим режасини бузгани ҳам ажабланарли ҳол эмас. Чунки талоқ натижаси вайроналикдир. Ҳеч бир оилага бу амри машъум тушмаслигини Худодан тилаймиз. Ҳар бир эру хотинга Аллоҳ керакли даражада ақлу инсоф ато этсин, токи улар умрларини яхшилик, муҳаббат ва муроса билан роҳатда ўтказсинлар. Мен китобим асосига шу умидли орзуларни қўйганим ва талоқни бўлмағур нарса деб, суҳбатимни муроса-ю мадорадан бошлаганман.

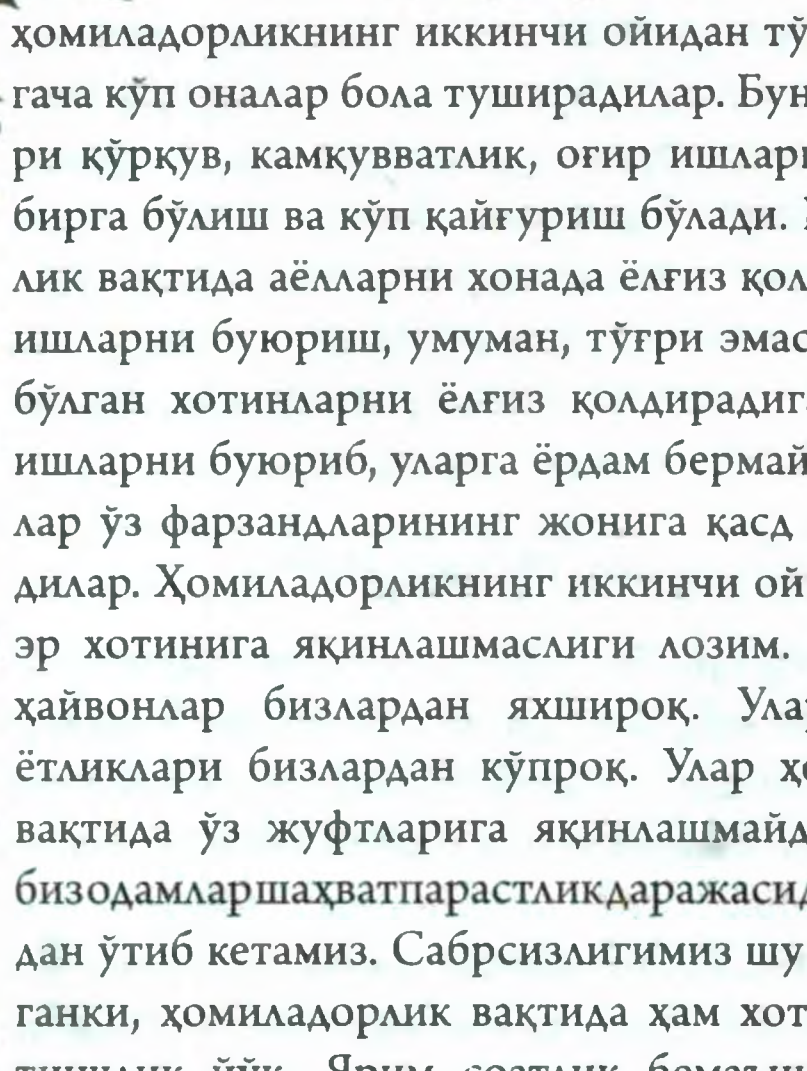
74 Олдин арз қилган баёнотимдан маълум бўлдики, эр-хотин муносабатларининг бир одоби муроса экан. Бу иккала ҳаёт йўлдошлари ва ҳамроҳлари муҳаббат ва муроса билан яшаб, хотин ҳомиладор бўлганигача рўзгорларини яхшилик ва шодонлик билан кечирадилар. Хотин ҳомиладор бўлгандан кейин эр-хотиннинг мушкулотлари яна оғирроқ бўлади. Чунки ҳомиладан олдин эр-хотин бир-бирларининг олдидаги вазифалари тирикчиликларининг таъминини ва қалбларининг таскинидан иборат эди, холос. Аммо шу дақиқадан бошлаб улар ота ва она бўладилар. Уларнинг зиммаларига бола ҳаётини таъмин этиш бурчи тушади. Уларнинг бирлик ва иттифоқларининг дарахти ҳосил берди. Энди улар

ҳаётнинг натижа ва мушкулотларини бирга кўрадилар. Шу борада улар қанча шукур қилсалар ҳам камдир. Лекин қуруқ шукур қилишнинг илм ва ҳикмат олдида эътибори бўлмайди. Оламга келган гўдак ҳаёт шарбатидан энди баҳраманд бўла туриб, йўлдан қайтмаслигини ота-оналар таъмин қилишлари лозим. Биз ҳам энди ота-онанинг вазифалари ҳақида баҳс қиламиз.

ҲОМИЛАДОРЛИК ДАВРИ

Шу рисоланинг бошида арз қилган эдимки, тараққий қилган маданий миллатлар доимо эътибор ва шуҳратларининг ривожини ўйлаб, бу учун аҳоли сонининг кўпайишини асосий сабаб деб биладилар. Қайси қавмнинг сони йилдан-йилга камаяверса, бора-бора дунёда ном-нишони қолмаслигига шубҳа йўқдир. Шундай экан, қайси қавм йўқ бўлишни хоҳламаса, аҳоли сонининг кўпайиши учун ҳаракат қилиши ва бу муддао ҳосил бўлиши учун аввал она қорнидаги болани сақлашга, гўдакларни эса турли касалликларга чалинишига йўл қўймаслиги лозим. Зотан, ислом дини назарида никоҳнинг биринчи мақсади ҳам одам наслининг кўпайишидир. Бинобарин, мусулмонлар ҳамма куч-қувватларини авлодларининг ҳимоясига қаратишлари керак. Чунки ҳеч бир ота-она фарзандини била туриб нобуд бўлишини хоҳламайди. Она қорнида бола пайдо бўлгандан сўнг унинг ҳаёт-мамоти ота-онага боғлиқ. Шунинг учун ҳам улар боланинг нобуд бўлишига олиб келадиган ишларни қилмасликлари шарт. Масалан,

ҳомиладорликнинг иккинчи ойдан тўртинчи ойигача кўп оналар бола туширадилар. Бунинг сабаблари кўрқув, камқувватлик, оғир ишларни бажариш, бирга бўлиш ва кўп қайғуриш бўлади. Шу оғироёқлик вақтида аёлларни хонада ёлғиз қолдириш, оғир ишларни буюриш, умуман, тўғри эмас. Ҳомиладор бўлган хотинларни ёлғиз қолдирадиган ёки оғир ишларни буюриб, уларга ёрдам бермайдиган эркаклар ўз фарзандларининг жонига қасд қилган бўладилар. Ҳомиладорликнинг иккинчи ойдан бошлаб эр хотинига яқинлашмаслиги лозим. Бу масалада ҳайвонлар бизлардан яхшироқ. Уларнинг эҳтиётликлари бизлардан кўпроқ. Улар ҳомиладорлик вақтида ўз жуфтларига яқинлашмайдилар. Лекин бизодамларшаҳватпарастликдаражасидаҳайвонлардан ўтиб кетамиз. Сабрсизлигимиз шу даражага етганки, ҳомиладорлик вақтида ҳам хотинларимизга тинчлик йўқ. Ярим соатлик бемаъни лаззатимиз учун азиз фарзандимизни ҳам аямаймиз. Икки ойликдан тўрт ойгача жимо вақтида бола тушириш хавфи кўп бўлади, тўрт ойдан кейин бу хатар камроқ бўлса ҳам йўқолмайди. Тўртинчи ойдан бола анча катта бўлади. Висол вақтида бола майиб бўлиши мумкин. Бас, иккинчи ойлигидан хотинга яқинлашмасликни маслаҳат берамиз. Агарда эркаклар шаҳватлари туфайли бу қондага риоя қилмасдан ўз фарзандларини нобуд қилмоқчи бўлсалар ҳам, хотинлари бунга йўл бермасликлари лозим.

Ҳомиладор аёллар шу вақтда жуда нозик бўладилар. Ҳар хил баҳоналар билан хафаланиб ғамгин

бўладилар. Бу қайғуриш ҳаддидан зиёд бўлса, бола туширишга сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ҳомиладорлик вақтида эркаклар ўз хотинларини аяб-ардоқлаб, раъйларига қарашлари лозим, ҳеч бир баҳона билан уларни хафа қилишлари мумкин эмас. Камқувватлик ҳам бола йўқотишга сабаб бўлади. Бунинг олдини олиш учун она кўпроқ баҳаво жойларда бўлиб, тез ҳазм бўладиган кучли, масалан, сут, парранда гўшти, тухум истеъмол қилишлари зарур. Палов, қуруқ нон каби бадҳазм овқатлардан парҳез қилишлари лозим. Касал бўлган ҳолда ўткир дўхтирларга мурожаат қилиб, ўзларини даво қилишлари зарур. Бола туғилиш вақти ота-она учун ажойиб ва масъулиятли вақтдир. Шу ҳолат уларга оталик ва оналик лаззатини беради. Ота-она ҳаётларининг мевасидан баҳраманд бўлиш иштиёқида интизор турадилар. Ана шу вақтда ёш ота-оналарга бироз маслаҳат беришни ўзимнинг бурчим деб биламан.

Арз қиламанки, бола туғилиши вақти ота-она умидворликларининг охириги дақиқалари бўлиб, улардан ҳушёрлик ва эҳтиётлик талаб қилинади. Токи интизорликнинг охириги дақиқалари қайғунинг биринчи домига айланмасин. Албатта, ҳар бир ота-она бу қора кунлардан кўрқади ва бу хусусда баъзи чора-тадбирларни ҳам кўради. Бироқ бу эҳтиётликлар ва тадбирлар илму ҳикматдан узоқ бўлганида фойда бермайди. Шунинг учун ҳам оламга келган аксар гўдаклар тез нобуд бўладилар. Мамлакатимизда ота-оналар болаларининг соғлиғини ҳимоя қилиш учун қуйидаги ишларни қиладилар:

Биринчидан, бола туғилиш олдидан хотинларни бирон мозор зиёратига юбориб, кушойиш тилайдилар. Мозорлардан ҳожат тилаш, ёрдам сўраш ҳаромдир.

Иккинчидан, болани бирон мозорга назр қиладилар. Бунинг ҳам фойдаси йўқ, чунки назр ҳам тўғри эмас. Абу Ҳурайра (р. а.)дан ҳадис: «Набий (с. а. в.) айтганларки: «Назр қилманглар. Назрингиз сизларни илоҳий қонунларнинг биронтасидан бениёз ва халос қилмайди».

Учинчидан, фалон ва писмадон дуохондан дуо олиб, эзиб истеъмол қиладилар.

Ота-онанинг фарзандлари ҳақида қиладиган тадбирлари шулардан иборат. Менинг вазифам халққа хизмат қилишдир. Шунинг учун баъзи илмий ва табиий тадбирларни баён қилишни шарт деб билдим.

Шуни билиш керакки, бола туғилишининг вақти оғир ва хатарли соат саналади. Кўп ҳолатларда ҳаётининг самарасини кўрмоқ учун очилган волиданинг интизорлик кўзи олдидан бола нобуд бўлади. Ота эса умидворликнинг охириги соатларида ҳам фарзанди, ҳам рафиқасидан маҳрум бўлиши мумкин. Бола оламга келиш соатларида эр бошини маҳалла кампирларининг жоҳилона машваратлари билан банд этмасдан, шаҳарнинг энг жоҳилларидан бўлган дояларига ишонмасдан, тезлик билан ўткир дўхтирларнинг биронтасини доялик учун даъват этсин. Шаҳар доялари дедим-у, бир ҳодиса хотирамга келди. Кеча менга илтифоти бўлган шаҳримиз

аъёнларининг уйида меҳмон эдим. Сухбат чоғида ул муҳтарам зот бир воқеани баён қилди. Агарда биз бухороликларнинг ибрат олувчи кўзларимиз бўлса, бу ҳикоятдан, албатта, бирор фойда оламиз. Худованди карим шу яқинларда ул зоти муҳтарамга бир фарзанд ато қилган экан. Бу шахс уйида бўлмаганида хотинини дард тутибди. Икки-уч аёл жам бўлиб, ўзаро маслаҳатлашиб фалон «момодоя»ни олиб келибдилар. Ўша нодон кампир ҳомиланинг вазиятини енгиллатиш ўрнига анча номаъқул ишларни қилиб, 20 танга ва ҳам бир либослик бўзни олиб кетибди. Эри қайтиб келиб, хотинининг аҳволини кўриб, дўхтир олиб келибди. Дўхтир беморни текшириб шундай дебди: «Қайси бир нодон аралашиб боланинг жойлашишини ўзгартирибди. Йўлдоши бўйнига ўралиб бола ўлибди. Онасининг ҳаёти ҳам хатарда». Дўхтир дори бериб кетибди. Дори истеъмолидан сўнг жонсиз бола оламга келибди, лекин... Онаси эса бемор. Ана шундай қилиб нодон аёллар маҳалла кампирлари орқали фарзандларини ўлдирадилар.

Биз мақсадимизга қайтсак. Дўхтир назорати остида она ўз юкидан озод бўлгандан сўнг соғ ва саломат бола дунёга қадам қўяди. Дўхтир фармойиши билан она болани чўмилтириб, йўргак қилиб, жону дили билан унинг тарбиясига машғул бўлади.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ФАРЗАНД ТАРБИЯСИ

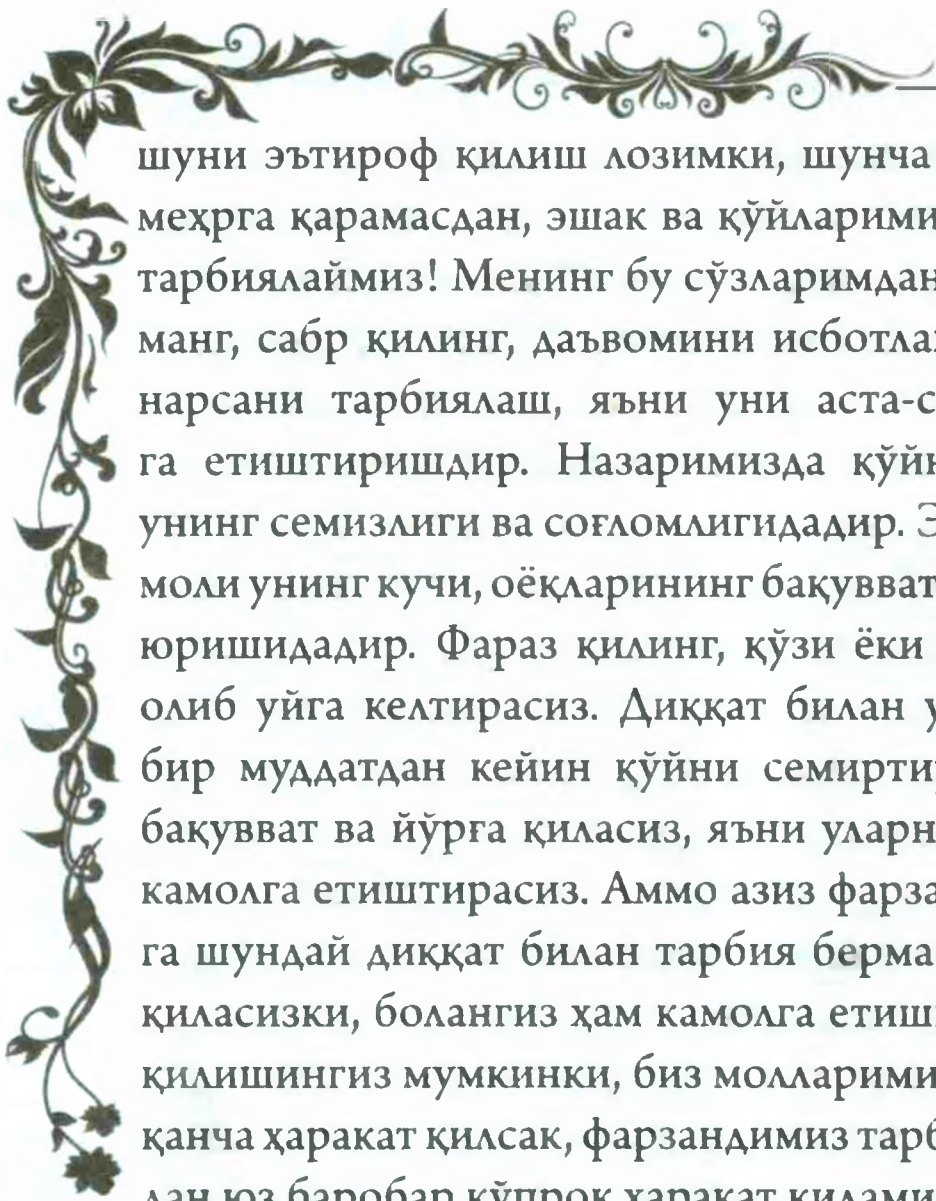
Бола отасининг пушти камаридан она раҳмига ўтмагунча, эр-хотин бир-бирларига фақат ҳаёт шериклари бўладилар. Шу муддатда уларнинг ишлари бир-бирларининг оғирлигини енгиллаштиришдан иборат бўлиб, бошқа вазифалари бўлмайди. Бироқ бола она раҳмидан жой олган заҳоти, эр-хотин бола-ни нобуд бўлишига олиб келадиган ҳар қандай хатти-ҳаракатлардан воз кечишлари лозим. Бу вазифа унча мушкул эмас. Оиладаги энг оғир вазифа бола туғилгандан кейинги фарзанд тарбиясидир. Фарзанд тарбияси аслида икки калимадан иборат. Шунинг учун ҳам назарингизда жуда майда муаммодек кўри-нади. Лекин доно одамлар биладиларки, бани Одам-нинг сиёсий, диний, ижтимоий инқилобларининг асоси ана шу икки сўз – «бола тарбияси»дан иборат бирикмага боғлиқ. Бу халқнинг ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, бахтли бўлиб иззат-ҳурмат топиши, фақирлик жомасини кийиб, бахтсизлик юки-ни тортиб эътибордан қолиши, ўзгаларга тобе, қул ва асир бўлиши болалиқдан ўз ота-оналаридан олган тарбияларига боғлиқ.

Бир ҳаким айтган экан: «Бани Одам болаларининг тарбиясини менга қолдирсалар, одамларнинг аҳволини бутунлай ўзгартириб юборар эдим».

Жаҳон халқларининг аҳволини бугун мулоҳаза қилсангиз, шу ҳақимнинг сўзлари тасдиқланади. Ҳозирда 40 миллион инглиз 400 миллион ҳиндий ва африкаликлар устидан ҳокимдир. Чин ҳукумати 400 миллион аҳолиси билан 40 миллион японнинг ҳийла ва найранги ўйинчоғига айланган. 60 миллион омонлар иккита заиф давлат (Австрия ва Туркия)ни ёнларига олиб, аҳолиси 750 миллионга тенг келадиган етти давлат билан уруш қиляпти. Кишининг назарида ажиб ва ғаройиб кўринадиган бу воқеалар тарбия таъсиридандир, зеро, болаларнинг тарбияси бу фарзандни жисмонан, фикран ва ахлоқан тарбия қилиб, камолга етиштириш демакдир. Яъни уларни уриниш ва тиришиш саҳросига, яъни ҳаёт-мамот майдонига кучли бадан, соғлом фикр ва яхши ахлоқ билан қуроллантириб юбориш демакдир. Маълумки, инглизлар ҳинд ва мисрликлардан, японлар Чин халқидан жисмонан, фикран ва ахлоқан анча комилдирлар. Уларнинг бу камолотлари тарбия натижасидир.

Энди келинглари, кўрайлик-чи, биз мусулмонлар, хусусан, туркистонликлар ўз фарзандларимизга тарбия беряпмизми ёки йўқми? Саволнинг охиридаги сўз бунга жавоб бўла олади, яъни «йўқ!» Мен бундай исбот қиламан. Биз туркистонликлар болаларимиздан кўра молларимизга яхшироқ қараймиз. Эшак ва қўйларимизни фарзандларимиздан ҳам кўпроқ яхши кўраемиз, деб айтмаяпман. Йўқ-йўқ, болаларимиз жонимиздан ҳам азиз. Улар назаримизда ҳаммадан суюкли ва азиз. Лекин бахтимизга қарши

шуни эътироф қилиш лозимки, шунча муҳаббат ва меҳрга қарамасдан, эшак ва қўйларимиздан камроқ тарбиялаймиз! Менинг бу сўзларимдан ҳайрон бўлманг, сабр қилинг, даъвомини исботлайман. Фалон нарсани тарбиялаш, яъни уни аста-секин камолга етиштиришдир. Назаримизда қўйнинг камоли унинг семизлиги ва соғломлигидадир. Эшакнинг камоли унинг кучи, оёқларининг бақувватлиги ва яхши юришидадир. Фараз қилинг, қўзи ёки хўтик сотиб олиб уйга келтирасиз. Диққат билан уларга қараб, бир муддатдан кейин қўйни семиртириб, эшакни бақувват ва йўрға қиласиз, яъни уларни тарбиялаб, камолга етиштирасиз. Аммо азиз фарзандларингизга шундай диққат билан тарбия бермайсиз. Баҳона қиласизки, болангиз ҳам камолга етишган. Эътироз қилишингиз мумкинки, биз молларимизни боқишга қанча ҳаракат қилсак, фарзандимиз тарбиясига улардан юз баробар кўпроқ ҳаракат қиламиз, деб.

Бу даъвоингиз маълум бўлса-да, аммо тўғри эмас. Далил шулким, кимнинг уйида моли бўлса, текширса кўрадики, йил давомида унинг молларидан биттаси ҳам касал бўлмаган, аммо фарзанди ҳеч бўлмаса, уч марта хасталикка чалинган. Бас, маълум бўладики, у киши молининг касал бўлмаслигига кўпроқ эътибор берар экан. Сўзингиз тўғри бўлса ҳам менинг даъвоимга ҳеч зарари йўқ, чунки боланинг соғлиғига эътибор бериш ҳам фарзанд тарбияси билан шуғулланишни билдирмайди. Ҳақиқатан, агар одам қўй ва эшакка ўхшаб камол топиши соғлиқ, билакларининг кучлилиги билан чегараланиб қолганда

эди, биз ҳам фарзанд соғлиғи учун бўлган ҳаракатни, фарзанд тарбияси деб атардик. Тану тўшли ва соғлом болани камолга етишган деб қабул қилардик.

Одамнинг камоли фақат соғлиқ ва кучдан иборат бўлмай, балки жисмонан, ақлан ва ахлоқан юксалишдан иборат. Одамнинг жисми, ақли ва ахлоқи турли касаллик ва нуқсонлардан узоқ бўлиши лозим. Одам ҳам ўз манфаатини ўйлаб, ҳам яқинларини бахтиёр қилишга қодир бўлиб ўсиши лозим. Зотан, бу мантиқий олишувларга нима ҳожат бор? Агарда кўзингизни хурофот ва манманлик пардаси тўсмаган бўлса, Бухоро ва Бухоро аҳлига назар ташланг! Ҳамма нарса кундек равшандир. Ўрнингиздан турингда, ҳикмат камарини белингизга боғлаб, ақл ва ҳикмат мезони билан жисмоний, фикрий ва ахлоқий аҳволларингизни текширинг. Аксар бунга ҳафсаламиз етмайди. Шундай бўлса, менга ҳамроҳлик қилсангиз, мен шу хусусда ҳам сизга ёрдам бераман.

Бисмиллоҳ! Уйдан чиқиб катта йўл билан Девонбеги ҳовузининг лабига бориб, бошқа йўл билан уйга қайтиб келдик. Бу саёҳатимиз бир соат давом этди. Ана шу саёҳатимиз давомида диққат қилган бўлсангиз, йўл-йўлакай ўттиз-қирқта сил касал, йигирма-ўттизта тепакал, ўн-ўн битта кўр, соқов, шунча оқсоқ, камида тўрт-беш шол ва песни учратдик. Қолганлар сизнингча соғ-саломат эдилар, яъни ҳар қандай хасталиқдан озод эдилар. Лекин менинг назаримда улар ҳам ҳар хил касалликларга чалинган эдилар. Ранглари ўчган, қоматлари эгик. Таналари

нотавон, икки юз қадам йўлни оҳ-воҳ билан босардилар. Узоққа бормайлик, иккаламиз ҳам бир соатлик саёҳатимиз чоғида анча чарчадик. Ҳозир аъзои баданларимиз огримоқда. Хуллас, халқимизнинг соғлиғи шу даражада.

Энди уларнинг фикрий аҳволларини тадқиқ этайлик. Бухоро аҳолиси турли тоифа ва гуруҳлардан иборат. Баъзилари мулла, баъзилари сипоҳи. Бир гуруҳ тижоратчи, бир тоифа косиблар ва тўда деҳқонлардан иборат. Ана шу гуруҳларнинг фикрий аҳволини бирма-бир тадқиқ қилишимизга тўғри келади. Бошида бу тоифалар орасида муллаларнинг фикрий тарбиялари яхшидек кўринади, яъни уларнинг ақлий қобилиятлари бошқаларникидан ўткирроқ ва фикрлари бошқаларникидан соғломроқдир. Ваҳоланки, уларнинг ҳар бири йигирма-ўттиз йил умрларини мадрасаларда таҳсил билан ўтказадилар, лекин ўқиганларини сизларга тушунтириб бера олмайдилар. Мабодо бирор нарсани тушунтирмоқчи бўлсалар ҳам арабча сўзлардан нутқларини шундай тўлдириб ташлайдиларки, омма бу нутқни тушунмайди. Уларнинг сўзларини рад этсангиз, дарров таҳқир ва ҳақоратга ўтадилар, жоҳил ва кофирликда айблайдилар. Бу жанобларнинг ишлари муддаоларини исботлашдан нарига ўтмайди, ваҳоланки, умрларининг ярми мантиқ илмини ўрганишда ўтади.

Маълумки, даъвони исботлаш учун ақл ва мантиқдан бошқа восита йўқ. Уларнинг қўлларидан келганда эди, ўз муддаоларини ақл ва мантиқ ёрдамида тушунтириб берардилар. Лекин бу иш қўлларидан

келмайди, яъни улар ақли тарбия қила олмайдилар. Ақл ва мантиқ ўрнига эса жоҳилликда айблаб, таҳқир ва сўқишни ишга соладилар. Бу жамоанинг казо-казолари дунёвий ва маиший ишлардан ҳеч хабарлари йўқдир. Улар бу жаҳолатни фазилат деб биладилар.

Авом тоифасининг, хоҳ тижоратчи бўлсин, хоҳ сипоҳи, ё косиб, деҳқон бўлсин, ўз касб-корлари ҳақида, маслаклари ҳақида бир фикр ва маълумотлари йўқ. Қилаётган ишларидан мақсад нималигини билмайдилар. Қайси восита ва усуллар фойда келтиришини тушунтирмайдилар. Аксарлари ҳали ҳам Япония императорини Бухоро амирининг амакиваччаси деб биладилар. Мавқеини йўқотган Чин давлатини жаҳонгир бир давлат деб биладилар. Ўтмиш ва ҳозирни солиштириб, хароб бўлган бўлса, сабабини излаб топиб бартараф қилиш, обод ва ривож топган бўлса, негизини янада равожлантириш биронтасининг қўлидан келмайди, мияларига бундай фикрнинг ўзи келмайди.

Рус ва фаранг (Оврўпо) мамлакатада ҳар бир сипоҳ ўз амал ва мансабига мувофиқ илм соҳибидир ва фойдасини ҳам билади. Ўзининг мартаба ва даражасини илмининг натижаси ва иқтидоридан деб билади. Шу ҳам аниқки, агар ўз мулки ва давлатига хиёнат этса, мансаби ва унвонидан маҳрум бўлади. Сабаби – у ўз мансаби ва мартабасини илмининг баракоти ва иқтидори туфайли қўлга киритгандир. Шундай қилиб, ривожланган мамлакатларнинг сипоҳлари шу ишонч ва шу фикр билан иш кўриб, холисона амал қилиб тараққий топадилар ва ўзлари хоҳлаган вақтда вазибаларини тарк этадилар.

Аммо бизнинг сипоҳиларимиз-чи? Улар бирон нарсани билмайдилар, ўз мансаб ва мартабаларига ишонч ва эътиборлари йўқ. Зотан, ҳукуматимизнинг мансаб ва унвонларида бир муайян шарт (ва тартиб) ҳам йўқдир. Бу жамоа қайси мансабга кўтарилсалар ва қайси мансабдан тушсалар, илму иқтидорларининг бунга дахли йўқ, балки ҳаммасини тасодифдан, омаддан ва тақдирдан деб биладилар. Бинобарин, уларнинг аксари бир-икки дуохону жодугарлар билан ҳамкорлик қилиб, уларга сиғиниб юрадилар. Улардан энг катталари ва казо-казолари ҳам мансаб умидида бир даста чиркин, пашша босган ички қоғозни эзиб ичадилар. Қайсиларининг уйларига кирсангиз, устун ва айвонларида дуолар осилганини кўрасиз.

Муболағасиз айтаманки, Бухоро ҳукуматининг ярим маблағи шундай бемаъни ишларга сарф бўлади. Мансабни амирдан оладилар, вазирдан меҳрибонлик кўрадилар, нонларини раис беради, пулларини эса дуохонга берадилар, бу ишларининг маъносиз ва бефойдалиги ҳақида, умуман, ўйлаб ҳам кўрмайдилар.

Тижоратчиларимиз ва косибларимиз ҳам қайси бир ишга қўл урмасинлар, унинг фойдаси ва зарарлари ҳақида фикр қилмайдилар. Натижада, рақобат майдонида ажнабий савдогар ва ҳунармандлардан мағлуб бўладилар. Тижоратчиликнинг энг буюк мартабаларидан то энг паст дўкандорлик даражасигача олиб тадқиқ қилсангиз, кўрасизки, бир армани, бир яҳудий ёки оврўполик ва ўрус савдогари биздан яхшироқ ишлаб, кўпроқ фойда олади. Битта яҳудий

савдогар қанча туркистонлик савдогарларнинг кўзини бойлаб қўяди ёки бир армани дурадгори қанча бухоролик дурадгорни қойил қилиб қўяди. Нимага шундай? Чунки улар билагон; муҳокама, мулоҳаза ва тафаккур қиладиганлардир. Булар эса на биладилар, на муҳокама қиладилар ва на ўйлашга қодирлар. Ҳамма ишни фалак гардишига, тақдир тақозосига ҳавола этиб, чордона қуриб ўтира берадилар. Ҳар бир ишни толе ва фалак гардишидан деб билиш заифлик ва нодонликдан бўлади. Чунки одамзод манфаатга чанқоқдир. Инсон ҳар бир фойдали ишни ўзи бажармоқчи бўлади, бошқага ишониб топшира олмайди. Аммо бирон ишдан хабар топса, уни бошқага топшириб, у берган фойдани (кам ёки кўп) олиб шукур қилади. Шундай қилиб, ҳар бир ишни фалакка ҳавола этиш заифлик ва иш билмаслик сабабидан бўлади. Алҳосил, ана шу ожизлик ва ишбилмаслигимиздан аксар ишлар ҳам қўлимиздан кетди.

Энди мамлакатимизда миллий саноат ва тижоратдан асар қолмаслиги аниқдир. Лекин тижоратчи ва касибларимиз ҳалигача ҳалокат келтирувчи бу хатарни кўрмаяптилар. Баъзилари аҳволни кўрсалар ҳам бу хатарни йўқотиш учун бирор-бир чора қилмайдилар. Агар биров чора топмоқчи бўлса ҳам ҳаракатлари бир кунга етади, холос. Бунинг ҳаммаси ақлсизлик, фикрий тарбиясизликнинг оқибатидир. Бу халқнинг ахлоқий аҳволларини мен бу ерда ёзмайман, чунки қалам ва қоғоздан уяламан.

Энди айтинг-чи, шу каби жисмоний, ақлий ва ахлоқий нуқсонларимиз билан қандай хаёллардамиз? Нимани орзу қиламиз?

Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, ақл ва ахлоқдир. Лекин ана шу қурол-аслаҳамиз синиб, занг босиб, чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на роҳат бор. Балки... Ҳа, бизга ана шу қуруқ ҳаётга ҳам йўл бермайдилар. Агар саодат, иззат, осойишталик, роҳат, шараф, номус ва эътибор керак бўлса, тезроқ авлод тарбияси усулларини билиб олиб, болаларимизни шу усул ва қоидалар асосида тарбия этишимиз лозим.

Бу ерда бир эски эътироз бор. Уни одамларимиз хотираларидан ҳеч ҳам чиқармоқчи эмаслар. Қаерда бир ислоҳ этувчи одамни кўрсалар, шу эътирозларини баён қиладилар. «Сизларнинг бундай усул ва тарбияларингиз ўтмиш замонида йўқ эди», – деб айтадилар. Улар ота-боболаримиздан далил келтирадилар.

Ажиб! Уларнинг қадим замонлари қайси давр ва ота-оналари қайси аجدод экан? Агар уларнинг қадим замонидан мурод – ислом тараққий топган давр, ота-боболардан мақсад – ўша замондаги мусулмонлар бўлса, жавоб берамизки, уларга беҳуда тухмат қилманг. Ҳеч қачон улар сизларга ўхшамаганлар. Улар ўз фарзандларига замона талабларидан ҳам кўра кўпроқ тарбия берардилар. Бугунги кунда уларнинг мингдан бир ҳисса тарбияси ҳам сизларда йўқ. Ўша замондаги мусулмонларнинг ўрталарида минглаб ижодкор, юзлаб аллома ва мутафаккир, гуруҳ-гуруҳ аҳли санъат, жамоа-жамоа мулкдорлар этишиб чиққанлар. Ҳар бир муаллиф юзтадан ортиқ

китоб ёзганки, бугун уларнинг соялари ҳам бизнинг ўртамизда топилмайди.

Ҳозирги ҳолатингизга назар ташланг-у, озгина уларнинг ҳолатини мулоҳаза қилинг. Улар билан ўзларингизни солиштирманг! Тарбиянгиз даражасини уларники билан тенглаштирманг! Бундай тенглаштиришдан уялинг! Улар уриниб ва интилиб фидо-корлик камоли билан саодатимиз асбобини ҳозир қилиб кетганлар. Биз эса қобилиятсизлигимиздан улардан қолган меросни зое қилдик, қароқчиларга топширдик. Қайси юз билан ўзимизни уларга тенглаштирамиз?

Аммо «қадим замон» деганда биз юз йил олдин ўтган ота-боболарни назарда тутган бўлсак, жавоб берамизки, ҳа юз йил, балки икки юз йил олдин ота-боболаримиз ўз фарзандларини шу тариқа тарбият қилардилар. Ўша тарбиянинг натижаси сиз билан биз бўламизки, жисмонан, ақлан ва ахлоқан камчилик дарёсида фарқ бўлганимиз ва, юқорида шарҳлаб берганимиздек, ҳеч қачон саодатга лойиқ ва ҳаётга мустаҳиқ эмасмиз.

Уларнинг тарбиялари яхши бўлганда эди, бизлар бундай ожизлик ва нобудлик мақомига тушмасдик. Ҳа, бугунги кундаги тарбия усулларимиз юз йил олдинги тарбиядан фарқи йўқ. Лекин бундай тарбия усули бизни ҳаёт мушкулотига ҳозир қилиб қуроллантира олмайди, бизга мадад ва осойишталик саодатини таъминлай олмайди. Чунки ҳозирга-ча амалга ошмаган бугунги ҳолатимизни «саодат

ва осойишталик даври» деганлар ақлий ва ахлоқий тарбиядан маҳрум қолганлардир.

Саодат ва бахтсизлик, ранж ва роҳатни бир-биридан фарқ қилиш, бирига эришиб иккинчисидан қочиш қўлларидан келмайди. Шундай беақлик ва ахлоқсизлик даражасига тушганларга гапириш, уларнинг эътирозига аҳамият бериш беҳуда азоб тортиш демакдир. Агарда оталаримиз фарзандларини замона талабларига мувофиқ тарбия қилганларида эди, бугун шундай қийин аҳволга тушмас эдик. Бу аҳволга тушган эканмиз, унинг сабаби ўша тарбиядадир, яъни ота-онамиздан олган тарбиямиз ёки тарбиясизлигимиздир. Шундай экан, чорамиз нимада?

Бу саволнинг жавоби маълумдир. Модомики, дунё кураш майдони экан, модомики, миллатимиз бошқа миллатлар билан бирга ҳаётининг ҳимояси ва саодатига эришиш учун курашар экан, бу майдонда ғалабага эришган ва зафар топган миллатларга аҳамият беришимиз лозим экан. Қандай қурол билан улар ғолиб бўлиб, саодатга эришган бўлсалар, биз ҳам ҳаракат қилиб ва интилиб, ўз фарзандларимизни шундай қуроллар билан қуроллантириб, майдонга туширишимиз керак. Бундан бошқа чора йўқдир ва бўлмайди ҳам.

Мен юқорида арз қилдимки, оврўполиклар ўз фарзандларини яхши тарбия қилганлар ва шундай шавкат ва даражага етганлар. Яна шуни ҳам айтардимки, фарзандни жисман, ақлан ва ахлоқан камолга етиштириб ҳаёт майдонига кучли, ақлли ва яхши

ахлоқ билан чиқариш зарур. Шунинг эътиборга олиб, олимлар тарбияни уч қисмдан иборат деб биладилар. Булар: бадан тарбияси, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Лекин бу уч қисмни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Улар бир-бирларига шундай боғлиқ ва яқинки, бирига зарар тегса, бошқаларида ҳам нуқсон пайдо бўлади. Бирига фойда тегса, бошқалари ҳам ундан баҳраманд бўладилар. Масалан, бировнинг бадани беморлик натижасида заиф бўлса, аксаран фикри ҳам заиф бўлади, ҳар ишда чуқур андишага бора олмайди, бирор чора қилмоқчи бўлса ҳам дарров кўнгли совийди. Ахлоқан ҳам ўзгариб ўз фазилатларини йўқотади, тез ранжийдиган мурасасиз ва айб қидирувчи бўлади. Фикри заиф бўлган одам ўз ишлари устида ўйламайди, зарар ва фойдасини андиша назаридан ўткази олмайди, ҳиссиётга асир ва шаҳвоний лаззатга тобе бўлиб, жисми заиф ва ахлоқи вайрон бўлади. Ахлоқи бузуқ бўлган одам баданига ва фикрига зарар келтирадиган ишларга қўла уради. Бинобарин, унинг жисми ва фикри ҳам тездан ишдан чиқади. Кимки ўз авлодининг тарбияси устида ўйлаётган бўлса, фарзандларининг жисми, ақли ва ахлоқини бир даражада тарбиялайди. Интизом ва тартибга риоя қилади.

Тарбиянинг ҳар бир қисми туғилишдан етти ёшгача аввал ота-она зиммасига тушади. Саккиз ёшдан йигирма ёшгача мактаб ва мадраса зиммасига, кейин умрининг охиригача одамнинг ўз бошига тушади.

Энди биз тарбиянинг шу уч хили устида имкон қадар суҳбат қиламиз.

БАДАН ТАРБИЯСИ

Боланинг бадан тарбияси етти ёшгача ота-онанинг вазифаси саналади. Юқорида айтганимиздек, бундай тарбиянинг маъноси гўдакнинг жисмини ҳар хил одатлардан сақлаб, аста-секин камолотга етиштириш демакдир. Бола соғлиғининг қанчалик нозик эканини билган мамлакатларда янги туғилган боланинг соғлиғини сақлаш учун илм ва тиббий қоидаларни амалда қўллайдилар. Шундай мамлакатларнинг одамлари боланинг ювинтирилиши, йўргакланиши, ейиш-ичиши ва ухлашига катта эътибор берадилар. Лекин бизнинг бу нарсалардан ҳеч хабаримиз йўқ. Ҳатто, бу қоидаларни бажариш учун бизда имконият ҳам топилмайди, чунки унинг асбоблари бизда йўқ. Шундан келиб чиқиб, мен бу ерда соғлиқни сақлаш қоидалари ҳақида мухтасар маълумот бераман.

Бола оламга келган заҳотиёқ киндиги кесилди. Ундан кейин бола тоза тоғорада, қайнатилган иссиқ сувда майин совун билан ювилади. Биринчи чўмилтириш муддати бир-икки дақиқа бўлади. Кейин аста-секин вақт кўпайтириб борилади. Бола чўмилиб бўлгач, жуда ҳам майин, патли тоза сочиқ билан баданини артадилар. Сочиқнинг покизалигига ва тоғоранинг тозалигига жуда катта аҳамият бериш керак, чунки ҳар қандай маразнинг онаси ўша чирк ва кир саналади. Қайнамаган сув ҳам тоза эмас. Унинг таркибида ҳар хил касалликларнинг тухуми мавжуд. Бинобарин, қайнаган сувдан фойдаланиш лозим. Қайнатилгандан сўнг илиқ ҳолатида ишла-

тиш яхши. Совуқ сув болани касал қилади, терисини қуритади. Боланинг бадани ҳамиша иссиқ ва қуруқ бўлиши шарт.

Маълумки, сув иссиқликда ва шамолда буғланади ва табиийки, буғланиш жараёнида атрофни салқин қилади. Чўмилтиргандан сўнг боланинг бадани ҳўл бўлса, намлик қолса шамол текканда болага совуқ тегади ва тумов бўлиши аниқ. Болани артиб баданини қуритгандан кейин уни йўргаклайдилар. Лекин болани қаттиқ боғламайдилар, қўлларини йўргак ичида қолдириш ҳам тўғри эмас, балки болани сустроқ боғлаш лозим, токи бадани табиий ҳаракатдан қолмасин. Маълумки, нафас олиш жараёнида одамнинг кўкраги кўтарилиб тушади. Агар шу ҳаракатни ман этсак, нафас олиши қийин бўлади. Шунинг учун болани йўргакда қаттиқ боғласак, боланинг нафас олиб чиқариши қийин бўлади, кўкраги сиқилади.

Бошқа томондан янги оламга келган бола ниҳолга ўхшайди. Қаттиқ боғлашда бирон аъзоси озор топиб, майиб бўлиши мумкин. Йўргакни қаттиқ боғлаш гўдакнинг қорнини сиқади ва ҳазм аъзоларига ўз вази-фаларини бажариш учун халал беради. Бинобарин, бечора гўдак эмган сутини ҳазм қила олмай, ичкетар касаллигига мубтало бўлиши мумкин. Ич кетиш, хусусан, болалар учун хатарлидир. Бугунги кунда тиб илми исботлаганки, одам ҳаётининг асосини қон ва қон ҳаракати ташкил қилади. Агарда қон ҳаракати катта ва кичик томирлар орқали етарли даражада бўлмаса, яшаш учун хавфлидир. Гўдакни қаттиқ

боғлаш, ана шу қон ҳаракатини қийинлаштиради. Шу сабабдан бола баъзи касалликларга чалинади.

Дунёга энди қадам қўйган бегуноҳ гўдакнинг қўл-оёғини боғлаш ва шу билан азоб бериш инсофсизликдир. Табиийки, ушбу парваришга гўдак тоқат қила олмайди. Ночор, кучи борича йиғлайди. Бизнинг нодон ва бемаъни аёлларимиз эса боланинг азобидан беҳабар дуохон ва фолбин олдига югурдилар. Дуохон ҳам ҳолатни Худодан тилаб тумтароқ қилиб: «Бу болага «Ум ус-сибён» таъсир қилган», – деб айтади. «Ум ус-сибён» гўдакка таъсир қилганмиш. Дунёда бундай махлуқ йўқ...

«Ум ус-сибён» арабча сўз бўлиб, маъноси «болалар онаси (париси)» демакдир. Бошқа тарафдан қараса, дуохоннинг сўзи тўғри, чунки боланинг йиғлаши онасининг қўлидандир. Лекин бу йиғлашнинг иложи дуо ва жоду эмас. Балки йўрғакни қаттиқ боғламасдан гўдак қўлларини очиб қўйиш лозим. Бешиклари ҳам зиндондан қолишмайди. Бешикда боланинг қўл-оёғини шундай боғлаймизки, бечора гўдак қимирлай олмайди. Сўнгра устини қалин говрапўшлар билан ёпамиз. Хулоса: жигарпорамизни ҳаракат, ёруғлик ва ҳаводан, яъни инсон ҳаёти учун зарур бўлган учта асосий нарсадан маҳрум қиламиз. Ҳаракат баданга роҳат беради, ҳазм аъзоларига куч бағишлайди. Ҳаракатсиз одамлар, кўп ўтириб ишлайдиган шахслар заиф бўлиб, ҳазм аъзолари ҳам яхши ишламайди. Улар камқон бўладилар.

Ер атрофини бир қават ҳаво қатлами ўраб олган. Ҳамма ҳайвонот ва ўсимлик ана шу қатлам ичида

яшайди. Ҳавонинг бир қисми муваллид ул-ҳумуз (кислород) дан иборат. У одам ва аксар ҳайвонот учун энг зарур бўлган нарсадир. Қайси ҳавода шу кислород бўлмаса, у ерда яшаб бўлмайди. Нафас олганимизда биз ҳавони ичимизга тортамыз. Ўпка кислородни сарфлайди-да, ўрнига карбон газини чиқарадики, у зарарли бир газдир. Нафас чиқаришимиз билан шу газ ташқарига чиқиб ҳавода аралашиб кетади. Фараз қилинганки, сиз бир хонада ўтирибсиз. Унинг эшиклари ва ҳамма тешиклари ни беркитдилар. Бошида яхши нафас оласиз. Лекин юқорида айтганимиздек, кислороддан нафас олиб карбон гази чиқаргандан сўнг хонада заҳарли газ кўпайиб бир муддатдан кейин уй ҳавоси оғирлашиб, бошингиз оғрийди. Яна кўпроқ қолиб кетсангиз, албатта, бемор бўласиз. Шунини ҳам эътиборга олмасангиз, заҳарли ҳаво сизни ҳалокатга келтиради. Зиё, яъни ёруғлик, қуёш нури ҳам ҳар бир жонзотга зарурдир. Ёруғ жойларда яшаётган одамларнинг ранг-рўйлари тоза, куч-қувватлари жойида бўлади. Қоронғи жойларда ўтирган одамлар кучсиз ва ранглари синиққан. Улар кейинчалик хафақон хасталигига чалиниб нобуд бўладилар.

Шу муқаддимадан маълум бўлдики, одамга ҳаракат, ҳаво ва зиё, ёруғлик керак экан. Улар бўлмаса инсон нобуд бўлар экан. Янги туғилган бола эса катталардан минг маротаба нозикдир ва ҳар хил касалликларга чалиниши осондир. Уларнинг қўлоёқларини боғлаш, бешиклари устини қалин говра-

пўшлар билан ёпиш, яъни уларни ҳаракат, ҳаво ва нурдан маҳрум этиш, албатта, зарар.

Бешик устини очиб қўйиш ҳам яхшимас, чунки чивин ва пашша гўдакка тинчлик бермайди. Бинобарин, оналаримиз бола устини тўр ва ҳарир билан ёпишлари лозим. Агарда болага қоронғи ёки иссиқлик зарур бўлса, бешикни эмас, уйни қоронғи қилиш ва иситиш лозим. Баъзи нодон оналар болаларини бешикка маҳкам боғлаб, қалин говрапўшлар билан ёпиб қўядилар. Бегуноҳ гўдакнинг тили йўқ, фарёд чекиб онасини бу ишдан қайтара олмайди. Ухлай олмайди, исиб кетиб терлайди, бадани қичийди. Мажбур – йиғлайди. Она жаноблари ҳам уйқудан қоладилар. Хаёлларига келган ягона бир чоралари кўкнор бўлади. Ҳеч мулоҳаза ва андиша қилмай, ҳимматлари етганча янги туғилган болага кўкнор берадилар.

Ахир инсоф қилинг! Кўкнор заҳар-ку! Катта одамниям йиқитади! Гўдак онаси қўлидан заҳар ичиб, қандай тирик қолиши мумкин?

Гўдакларга кўп зарар етказадиган касалликлардан бири чечакдир. Бу юқумли касаллик башарият бошига тушган энг оғир балолардан ҳисобланади. Касални ё ўлдиради, ё кўр қилади, ё юз-чеҳрасини ўзгартиради. Бу эса, хусусан, қизлар учун катта бахтсизликдир. Бир жойда пайдо бўлса, сон-саноксиз гўдакларни йўқ қилади. Чечакка чалинган бола билан қирқ кунгача даволовчидан бўлак ҳеч ким мулоқотда бўлмаслиги керак. Лекин ҳакимлар бу маразга қарши яхши чора топганлар. Бунинг чораси эмлашдир. Эм-

лаш усулини исломнинг буюк табиби Абу Бакр Розий¹ (ҳижрий 321 йили вафот қилган) кашф қилиб башариятга ҳадя этган. Абу Бакр Розийнинг эмлаш усули қуйидагича: чечакка чалинган боланинг чечак сувидан, агар аҳволи жуда оғир бўлмаса, олиб соғлом боланинг териси остига юборадилар. Эмланган бола касал бўлса ҳам, уни енгил, зарарсиз ўтказади. Лекин бу усул ҳам хавфу хатардан бутунлай холи эмас, бу бола ҳам ҳалок бўлиши мумкин.

Милодий 1797 йили Жаннер² деган инглиз дўхтири янги усулни кашф қилди. Сигирларнинг елини атрофида ҳуснбузарга ўхшаб доначалар чиқади. Уни «сигир чечаклари» дейдилар. Сигир соғадиган одамларга соғиш вақтида ўтиб, қўлларига шундай доначалар чиқади. Масаланинг моҳияти шундаки, қўлларига сигирдан доначалар ўтган шахс бошқа чечакка чалинмайди. Жаннер бунга аҳамият бериб, тажрибадан ўтказиб, «кимнинг терисига сигир чечакларининг сувидан эмласа, у одам чечакка мубтало бўлмайди», – деб эълон қилди. Бу усул тезлик билан ҳар томонга машҳур бўлиб кетди ва маъқул тушди. Бу усулнинг ҳеч қандай зарари йўқ. Ўз жигарпоралари соғлигини ўйлаётганлар ҳеч истиҳола қилмасдан бола туғилганнинг биринчи йилидаёқ чечакка қарши эмлашлари лозим. Шу билан улар кўз қорачиқларини ўлимдан, кўр бўлишдан, ҳеч бўлмаса чўтирликдан халос қилган бўладилар. Шунини ҳам ай-

¹ Абу Бакр Розий – Шарқнинг буюк табиби ва файласуфи.

² Жаннер – 1797 йили Э. Жаннер чечакка қарши сигирнинг вирусидан фойдаланган.

тиш зарурки, эмлаш бир марта эмас, балки беш йил давомида бир мартадан бўлиши керак.

Ҳар бир жонзот яшаши учун кундалик озиқ-овқатга муҳтож. Янги туғилган бола учун энг яхши овқат сутдир. Гўдак биринчи кунлари фақат сутни ҳазм қилади, холос. Баъзи нодон кампирларимиз биринчи кунданоқ қанд, ёғ, арпабодиён ва яна қандайдир нарсаларни аралаштириб, чиркин бармоқлари билан болага ялатадилар. Шу сабабдан гўдакнинг меъдаси ишдан чиқиб, ичкетар касаллигига чалинади. Жигарпорам касал бўлмасин деган ота-оналар бундай ношойиста ишлардан ҳазар қилишлари лозим ва гўдакларига сутдан бошқа нарса бермасликлари керак.

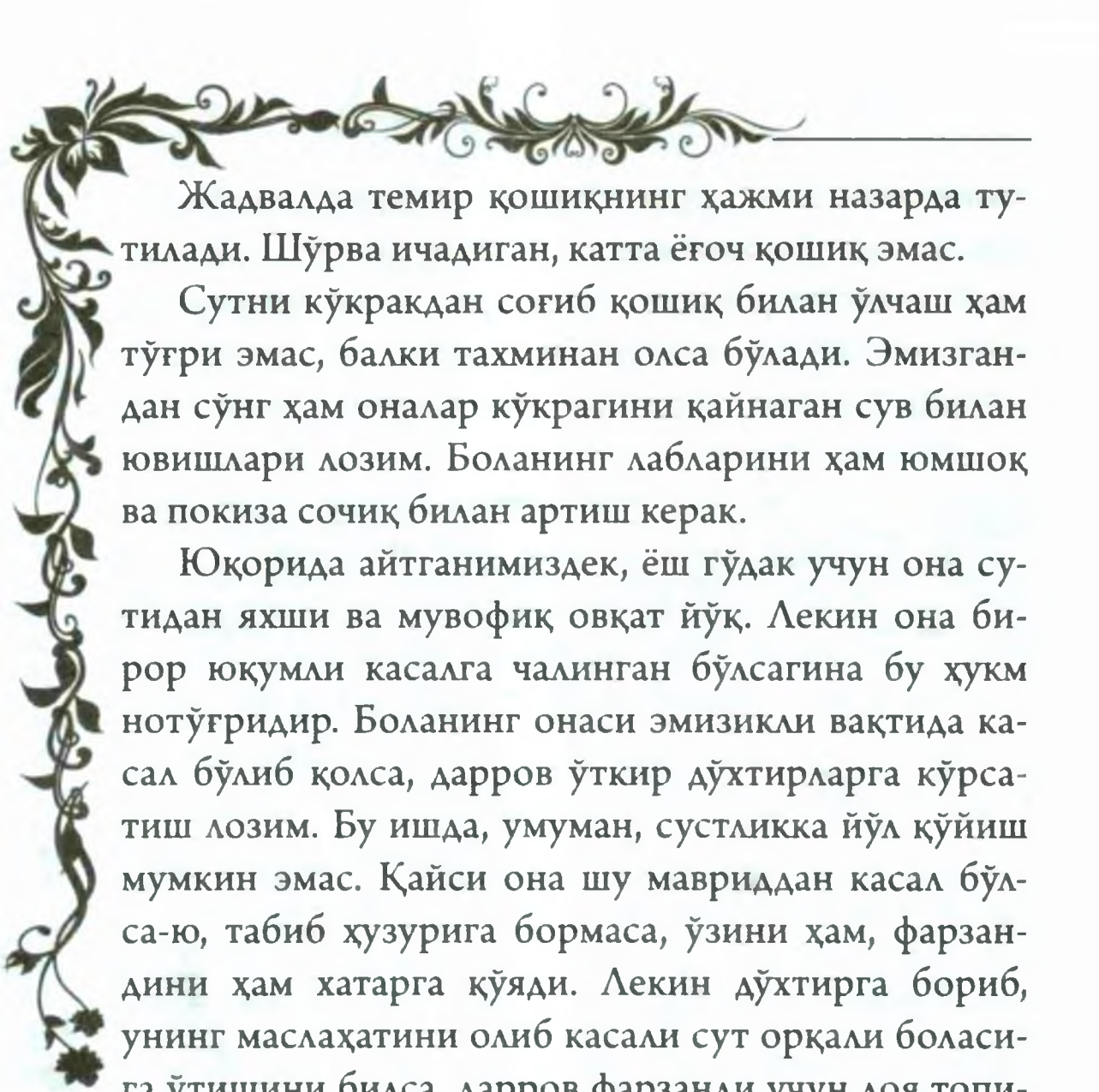
Болага уч хил сут берилади: она сути, доя сути, сигир сути. Табиат тақозоси билан бўлган ҳар бир ишдан, яъни илоҳий ирода билан бўлган юмушдан яхшиси йўқ. Модомики, илоҳий ҳикмат ила она кўкрагида сут пайдо бўлар экан, бола учун она сүтидан яхшироқ таом бўлмайди. Она сүтининг таркиби ва сифати гўдак миждозига мувофиқдир. Шунинг учун она сүтини эмаётган бола тез ва яхши ўсади. Она сути фақат болага эмас, балки онанинг ўзига ҳам фойдалидир. Эмизиш жараёнида она кўп касалликлардан халос бўлади. Эмизишдан олдин она кўкрагини қайнаган сув билан ювиб, кейин болага бериши лозим. Болага бир тартиб ва низом билан сут берилади, акс ҳолда боланинг меъдаси ишдан чиқади. Биринчи ойдан тўртинчи ойгача кундузи саккиз марта, кечаси икки марта сут эмизиш яхши. Кўп ейиш катталарнинг ҳам меъдасини бузади-ку,

мижозлари нозик бўлган гўдаклар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Бола меъеридан ортиқ еб касал бўлмаслиги учун овқатланиш вақти ва овқат миқдорини белгилаш зарур. Оналар овқатланиш меъери ва миқдорини билиши учун мен қуйидаги жадвални туздим:

Бир суткада берадиган ҳажми	Неча марта	Қанчадан	Сут бериш даври
5 қошиқ	10 марта	Ярим қошиқ	Биринчи кун
15 қошиқ	10 марта	1,5 қошиқ	Иккинчи кун
40 қошиқ	10 марта	4 қошиқ	Учинчи кун
55 қошиқ	10 марта	5,5 қошиқ	Тўртинчи ва бешинчи кун
60 қошиқ	10 марта	6 қошиқ	Олтинчи кундан иккинчи ойгача
70 қошиқ	10 марта	7 қошиқ	Иккинчи ойдан тўртинчи ойгача
80 қошиқ	8 марта	10 қошиқ	Тўртинчи ойдан 5,6 ойгача
90 қошиқ	6 марта	15 қошиқ	Еттинчи ойдан ўнинчи ойгача

Жадвалда темир қошиқнинг ҳажми назарда тутилади. Шўрва ичадиган, катта ёғоч қошиқ эмас.

Сутни кўкракдан соғиб қошиқ билан ўлчаш ҳам тўғри эмас, балки тахминан олса бўлади. Эмизгандан сўнг ҳам оналар кўкрагини қайнаган сув билан ювишлари лозим. Боланинг лабларини ҳам юмшоқ ва покиза сочиқ билан артиш керак.

Юқорида айтганимиздек, ёш гўдак учун она сүтидан яхши ва мувофиқ овқат йўқ. Лекин она бирор юқумли касалга чалинган бўлсагина бу ҳукм нотўғридир. Боланинг онаси эмизикли вақтида касал бўлиб қолса, дарров ўткир дўхтирларга кўрсатиш лозим. Бу ишда, умуман, сустликка йўл қўйиш мумкин эмас. Қайси она шу мавриддан касал бўлса-ю, табиб ҳузурига бормаса, ўзини ҳам, фарзандини ҳам хатарга қўяди. Лекин дўхтирга бориб, унинг маслаҳатини олиб касали сут орқали боласига ўтишини билса, дарров фарзанди учун доя топиши зарур бўлади.

Болани дояга бериш икки тартибда бўлади: ё дояни уйга чақирадилар ёки болани доянинг уйига юборадилар. Имкони бўлса, болани бошқа жойга юбормасдан, дояни уйга олиб келиш яхшироқдир. Болаларига доя олаётган ота-она унинг қуйидаги сифатларига аҳамият беришлари мақсадга мувофиқ бўлади. Биринчидан, доянинг ёши ўттиздан ошмаслиги лозим, чунки ўттиздан ўтган аёлнинг сүти кам бўлиши ва болага етмаслиги, натижада, ота-она ҳам қийин аҳволда қолишлари мумкин. Иккинчидан, доя ҳеч қандай юқумли касалликларга гирифтор

бўлмаган бўлиши керак. Буни билиш учун дояни дўхтирларга кўрсатиш лозим. Учинчидан, доя энди биринчи фарзанд кўрган аёл бўлмасин, чунки бундай оналар сут эмизиш ва тарбия ишларида анча тажрибасиз ва кўп нарсадан бехабар бўладилар. Бинобарин, болани нодонлик билан тарбия қилиб, гўдакка зарар етказишлари мумкин. Тўртинчидан, доя яхши хулқ ва ахлоқ эгаси бўлиши лозим. Бадахлоқ ва ноинсоф доялар баъзан бола тарбиясига ва ўсишига салбий таъсир қиладилар. Аммо дояни уйга олиб келишнинг иложи бўлмаса, болани доя уйига юборадилар.

Бу ҳолатда юқорида баён этган доя сифатларининг охиригисига махсус аҳамият бериш лозим. Агарда шу шартлар билан доя топилмаса, у ҳолатда болани ҳайвон сути билан ўстирадилар. Лекин бирорта ҳайвоннинг сути она сутига ўхшамайди. Шунга қарамасдан олимлар она сутига яқинроқ келадиган баъзи ҳайвонлар сутини баён қилганлар. Она сутига яқини аввал эшак сути, кейин сигир, кейин эчки ва қўйнинг сути турар экан. Булардан энг яхшиси эшак сути бўлса ҳам жуда камёб ва қимматдир. Шу учун ҳам сигир сутини болага муносиб деб қабул қилганлар. Мен ҳам бу рисолада, бошқа сутлардан қатъи назар, сигир сути ҳақида сўзлайман.

Бошқа ҳайвонлардан кўра сигир ўпка касаллиги, яъни сил касаллигига кўпроқ мубтало бўлади. Хусусан, шаҳар ичида тор ва қоронғи молхоналарда боқилаётган моллар аксар силга чалинади. Шундай сигирларнинг сутини ичиш одам учун хавфлидир.

Бу хатарлардан халос бўлиш учун сутни қайнатиш лозим. Сутни бир тоза идишга солиб ўн дақиқа қайнатилади. Кейин бир тоза шишага қуюдилар. Эмизиш вақтида эмизгични қайнаган сувда ювиб гўдакка берадилар. Бола тўйгандан кейин қолган сутни тўкиб ташлаб, эмизгич қайнатилган сув билан яна ювиб қўйилади.

Сигирнинг сути она сутига қараганда камшаркар ва ҳазм бўлиши қийиндир. Шунинг учун озгина қанд солиб болага бериш лозим, токи она сутидек лаззатли бўлиб гўдак оғзига ёқсин. Гўдак меъдасида сут яхши ҳазм бўлиши учун унга кам-кам сув қуйиш керак. Ҳакимлар сутга сув қўшиш меъёрини белгилаганлар. Агарда боланинг меъдасига сут яна оғирлик қилса, сув миқдорини кўпайтириш керак. Сутга қўшиладиган сув қайнатилган бўлиши лозим. Қайнамаган сувни ичганда сувдаги микроб одам ичига тушиб, ривожланиб, одамни турли касалликларга гирифтор этади. Хусусан, гўдаклар ҳар хил хасталикка дарров чалинишлари мумкин. Қайнамаган сувдан эҳтиёт бўлиш лозим.

Табиблар гўдакни эмизишдан қачон чиқариш масаласида бир қарорга келмаганлар. Баъзилар саккиз ойлигида, баъзилари ўн ойликда, баъзилари ўн саккиз ойлигида эмизишдан ажратишни муносиб кўрадилар. Ҳақиқатан, болани эмизишдан ажратиш ҳақида бир муайян вақт бўлмайди ва бу боланинг соғлиғига қараб чўзилиши ёки тўхташи мумкин. Болани эмизишдан ажратгандан сўнг болага ҳазм қилиниши оғир бўлган нарсалар берилмайди. Бал-

ки сигир сути ва тухумнинг сариғи, шунга ўхшаш энгил таомлар берадилар. Токи меъдаси бузилиб бола қийналмасин. Бола икки ёшга тўлмагунча, шу қоидага риоя этиш мақсадга мувофиқдир. Бола йиғласа, дарров қўлига бир бурда нон ёки ҳолва бериш ҳам тўғри эмас.

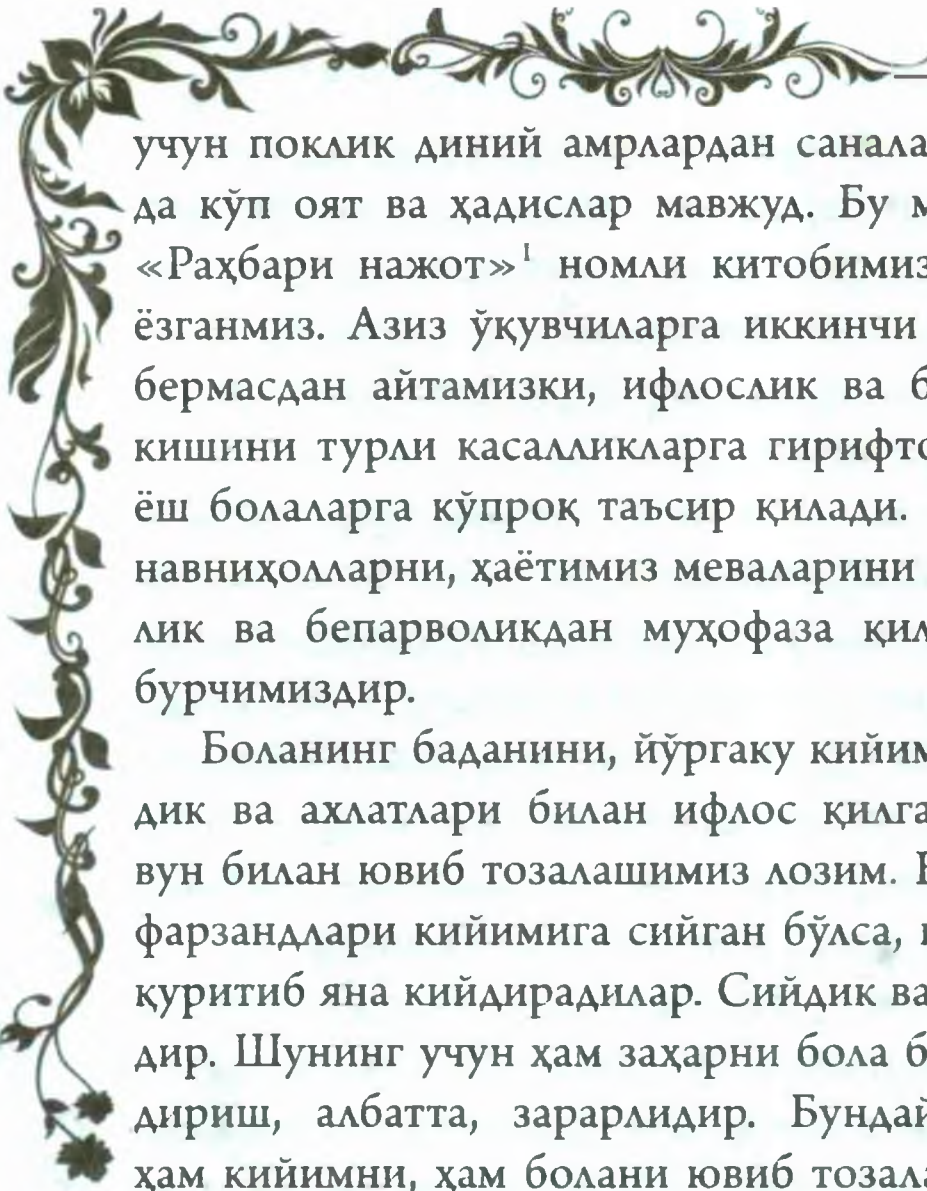
Боланинг меъдаси касал бўлиши мумкин. Бола учун ҳаракат ва тоза ҳавода бўлиш фойдалидир. Буни юқорида ҳам айтдик. Болаларни тоза ва ҳавоси яхши жойларда олиб юриш лозимдир. Лекин ёзда чақалоқ ўн беш кунлик бўлмагунча, қишда эса элик кунлик бўлмагунча уйдан чиқармаслик зарур. Янги туғилган бола ҳаводан тез таъсирланади. Тозалик ҳам одамнинг энг муҳим вазифаларидандир.

Темир йўли қурилмагунча одамлар дунёнинг кўп ишларидан беҳабар эдилар. Ўз мамлакатларидан бўлак бошқа шаҳар ва миллатни кўрмагандилар. Ҳатто, баъзилар дунё фақат уларнинг юртларидан иборат деб ўйлардилар. Худога шукур, жаҳолат ва нодонлик даври ўтди. Йўллар яқинлашди. Энди орамиздан одамлар ҳар томонга бориб келяптилар. Улар озода шаҳар, кўча, уйларни, одамларни кўриб бундай шаҳарларда касалликлар ҳам кам эканлигини билмоқдалар. Аксинча, қайси шаҳар ифлос ва аҳолисининг табиати ярамас бўлса, у ерда касаллик кўпроқдир. Туркистонимизда, хусусан, ёз пайтларида касалликлар авж олади. Бунинг сабаби ифлосликдир.

Кимки саломат яшашни хоҳласа, ўзини ва аҳли оиласини доим тоза тутмоғи зарур. Мусулмонлар

учун поклик диний амрлардан саналади. Шу бобда кўп оят ва ҳадислар мавжуд. Бу масалани биз «Раҳбари нажот»¹ номли китобимизда муфассал ёзганмиз. Азиз ўқувчиларга иккинчи марта азият бермасдан айтамызки, ифлослик ва бефаросатлик кишини турли касалликларга гирифтор қилади ва ёш болаларга кўпроқ таъсир қилади. Ўша бегуноҳ навниҳолларни, ҳаётимиз меваларини чирк, ифлослик ва бепарволикдан муҳофаза қилиш бизнинг бурчимиздир.

Боланинг баданини, йўргаку кийимларини сийдик ва ахлатлари билан ифлос қилган бўлса, со-вун билан ювиб тозалашимиз лозим. Баъзи оналар фарзандлари кийимига сийган бўлса, ювмай, қайта қуритиб яна кийдирадилар. Сийдик ва ахлат заҳардир. Шунинг учун ҳам заҳарни бола баданига кийдириш, албатта, зарарлидир. Бундай ҳолатларда ҳам кийимни, ҳам болани ювиб тозалаш зарурдир. Йўргак, қўлбоғ, боланинг кийимлари доим пок бўлиб, умуман, чирк ва ифлослик тушмаслиги керак. Баъзи одамлар кийимнинг покизалиги ва тозалиги унинг қимматига боғлиқ деб ўйлайдилар. Шунинг учун улар фарзандларига қимматбаҳо кийим кийдириб қўядилар. Бунинг натижаси болалар бора-бора ўзбилармон, молпараст ва мағрур бўлиб ўсадилар. Покизаликдан мақсад бу эмас. Гўдак либоси қандай матодан бўлмасин, тоза ва пок бўлса бўлди.

¹ «Раҳбари нажот» (Нажот раҳбари) – Фитратнинг бу асари Бухорода ҳижрий 1332 йили шаъбон ойи, милодий 1914 йили июнь ойида нашр этилган.

Маълумки, инсон нафас олиш билан тирик. Одам жами аъзолари билан нафас олади. Бундай нафас олишни табиблар ва ҳакимларимиз биладилар. Инсон терисида заррачадек тешиклар мавжуд. Бу тешикларни «масомат» дейдилар. Одам ана шу терисининг тешикларидан ҳам нафас олади. Агарда бу тешиклар чиркдан ёпилиб қолса, ўша жой одамнинг нафаси қайтганига ўхшаб нафас ололмайди ва ҳалок бўлади. Лекин бундай ҳаво йўлларининг сиқилиши ва ўлиши доимий бўлмай, балки вақтинча бўлади. Еган ва ичган нарсаларимизнинг ҳаммаси баданимизда турмайди, балки бир қисми қон ва гўштга айланиб, бир қисми заҳарли ва зарарли бўлганидан чиқиб кетади. Чиқариш йўллари ҳам ёпилиб қолса, одам ҳалок бўлади. Бизнинг табиатимиз зарарли нарсаларни сийдик ва чиқариш йўллари билан даф қилади деб ўйламанг. Бу чиқиндиларнинг бир қисми ўша теримизнинг тешикларидан тер орқали чиқиб кетади. Шунинг учун чангу ғубор баданимизга ёпишиб қотиб қолса, теримиз нафас ололмай қолади. Заҳарли нарса бўлган тер ҳам бадандан чиқмайди. Бу ҳолат одамни тез ишдан чиқариб ҳалок қилади. Хусусан, жуда нозик бўлган бола нобуд бўлади. Бу балони даф этиш чораси баданни ювмоқликдан иборат. Оналар ўз болаларини тез-тез чўмилтиришлари, бола баданини ифлос қолдирмасликлари лозим.

Оналаримиз чақалоқнинг бошидан жуда кўрқадилар. Бундай кўрқувда маъно ва асос йўқ. Янги туғилган боланинг бошига бодом ёғини суртиб, кейин тозалаб ювиш фойдали, мой боланинг бо-

шидаги қазғоқ ва чиркни йўқ қилади. Фақат болани тўқлик пайтида чўмилтирмайдилар. Овқатланишдан бир-икки соат кейин чўмилтириш яхшироқ. Чўмилиб бўлгач, болани шамолламаслигига ва тумов бўлмаслигига ҳаракат қилиш лозим.

Юқорида арз қилган эдимки, тарбия уч хил бўлади деб: бадан тарбияси, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Бола туғилган вақтидан то эмизишдан чиққунича бадан тарбиясининг даври бўлади. Бу даврда ақлий ва ахлоқий тарбия биринчи даражали эмас. Аммо эмизиш даври томом бўлгандан сўнг ҳар қандай тарбиянинг даври бошланади. Ота-она эмизишдан чиққан даврдан бошлаб ҳам бадан, ҳам ақл, ҳам ахлоқ тарбияси билан машғул бўладилар.

Бу қисмда боланинг туғилишидан сутдан ажратишгача бўлган даврда лозим бўлган қоидаларни бақадри ҳол ёздик. Энди эмизиш давридан чиққандан кейинги давр ҳақида суҳбат қиламиз.

106 Эмизиш давридан кейин бола саккиз ёшга киргунга қадар унинг тарбияси ота-онанинг вазифалари ҳисобланади. Шу даврда ота-она аҳамият берадиган жиҳатлар бу – овқатланиш, ухлаш, поклик, ҳаракат, муҳокама ва ахлоқ саналади.

Овқатланиш. Юқорида айтганимиздек, бола сутдан ажрагач, унга тез ҳазм бўладиган овқат беремиз. Икки ёшга тўлмагунча унга гўшт бермаймиз. Айтишингиз мумкин:

– Ажабо! Шунча эҳтиёт ва таъкидлашнинг боиси нима?

– Гўдакни ҳар хил касалликдан муҳофаза этиш.

– Агар биз сенинг насиҳатларингга қулоқ солсак, болаларимиз касалликлардан халос бўладиларми ёки йўқ?

– Ҳам ҳа, ҳам йўқ.

Бу саволнинг жавоби ҳам ижобий, ҳам салбийдир. Яъни шунча эҳтиёткорликдан сўнг болангиз касалликлардан бир даражада халос бўлади, лекин бошқа бир ишлар туфайли касалликка дуч келади.

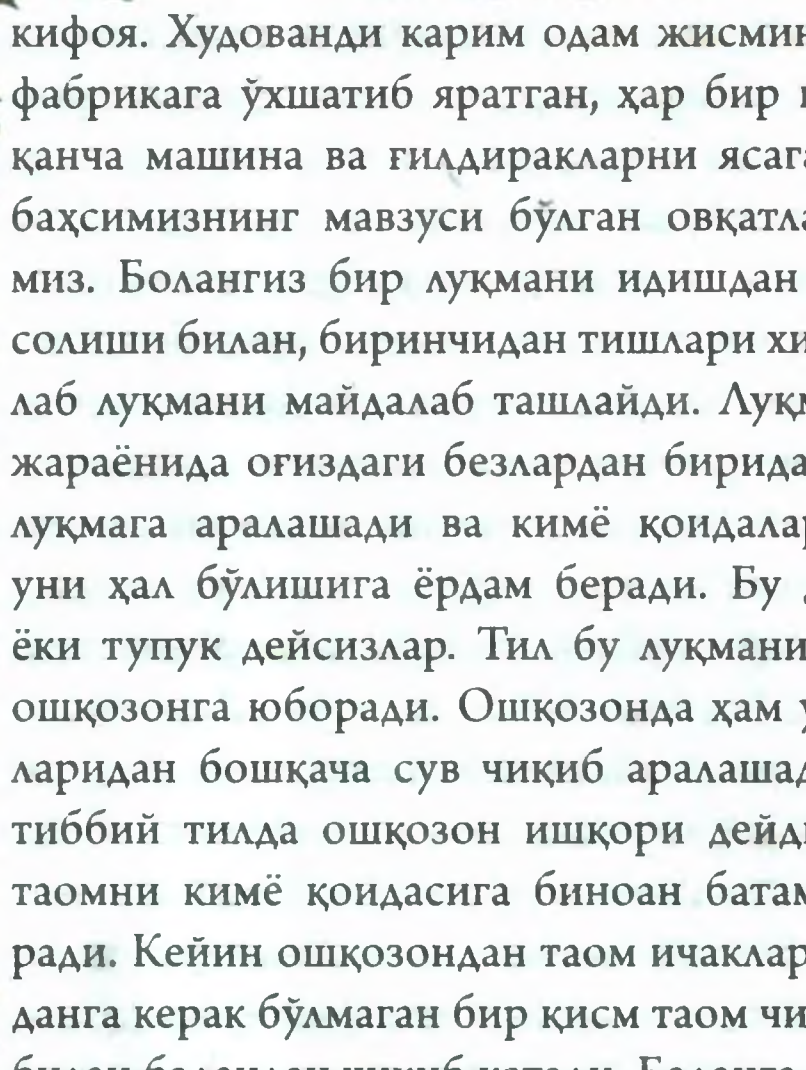
– Жуда яхши, фарзандимизни касал қиладиган ишлар нима экан? – деб сўрарсиз.

– Энг асосий сабаблардан бири, сизларга айтсам, бу овқатдир.

– Ажабо, ҳозир айтдингки, овқат одамнинг тирик қолиши учун лозим, энди касалликнинг сабаби дейсан. Сенинг қайси сўзларингни қабул қилайлик?

– Менинг айтганларимга диққат билан қулоқ солинг. Ақлу ҳикматга нимаики мувофиқ бўлмаса, уни қўйиб, фойдали томонни қабул қилинг. Ҳақиқатда ҳам овқат одам учун зарур, овқат емаслик ўлимга олиб келади. Лекин овқатланишда тарбия ва махсус интизом бўлмаса, бунинг оқибати ёмон бўлади. Зотан, ҳамма нарсада шундай. Коинотда фақат зарари бўлган нарса йўқ. Нимада бир фойда бўлса-ю, билмасдан уни истеъмол қилсангиз, албатта зарар кўрасиз. Овқат ҳам шу тарздаги нарсалардан бўлади. Овқатланиш зарур, фойдаси кўпдир. Яхши истеъмол қилиш шарти билан бўлса, ҳеч зарари бўлмайди. Овқатланишнинг яхши тартиби қандай?

Болангизни овқатлантиришда икки жиҳатни эсингиздан чиқарманг. Аввал интизом ва иккинчиси

кифоя. Худованди карим одам жисмини бир улкан фабрикага ўхшатиб яратган, ҳар бир иш учун бир қанча машина ва гилдиракларни ясаган. Масалан, баҳсимизнинг мавзуси бўлган овқатланишни оламиз. Болангиз бир луқмани идишдан олиб оғзига солиши билан, биринчидан тишлари хизматни бошлаб луқмани майдалаб ташлайди. Луқмани чайнаш жараёнида оғиздаги безлардан биридан сув чиқиб, луқмага аралашади ва кимё қоидаларига биноан уни ҳал бўлишига ёрдам беради. Бу дорини луоб ёки тупук дейсизлар. Тил бу луқмани йиғиб олиб ошқозонга юборади. Ошқозонда ҳам унинг деворларидан бошқача сув чиқиб аралашади. Бу сувни тиббий тилда ошқозон ишқори дейдилар. Бу сув таомни кимё қоидасига биноан батамом ўзгартиради. Кейин ошқозондан таом ичакларга ўтади. Баданга керак бўлмаган бир қисм таом чиқиш йўллари билан бадандан чиқиб кетади. Баданга зарур бўлган бир қисм таом қонга ўтади. Нафас йўллари билан кирган ҳавога аралашиб ҳароратни ташкил қилади. Тоза бўлиб ингичка томирлар билан гўштар таркибига ўтади ва гўштга айланади. Шу тафсилот сизларга овқатнинг фойдаси ҳақида маълумот берди, яъни овқат кўп ўзгариш ва ҳазм бўлиши натижасида қонга аралашиб, яшашга лозим бўлган энергияни ҳосил қилади ва ҳам гўштга айланади. Таомнинг майдаланишига тиш, тил, сўлак безлари, сўлак, балгам, ошқозон, меъда ва ичак иштирок этиб, хизмат қилар экан. Шуларнинг ҳаммаси ҳазм асбоблари деб айтилади.

Тартиб ва интизомсиз овқат ейиш, бир овқат ҳазм бўлмай кетидан бошқа овқатни истеъмол қилиш ҳазм асбобларининг ҳаракат тартибини бузади. Бир овқат ҳазм бўлмасдан бу асбоблар устига кетма-кет вазифалар тушади. Шу сабабдан ҳазм асбоблари интизом ва тинчлик юзини кўрмай, бора-бора чарчаб қоладилар ва вазифа ҳамда хизматларини ҳал қилолмай ожиз қоладилар. Бинобарин, фарзандингиз аста-секин овқатланишдан қолади, таомни ҳазм қилолмай иштаҳасиз бўлади. Кўнгли ҳеч нарса тусмайди. Зўрлаб овқат берсангиз ҳазм қилолмайди. Бориб-бориб кам ейишдан баданидаги ёғни сарфлайди-да, куч-қуввати камайиб касал бўлади. Бундай хасталикнинг олдини олиш учун овқатланишдаги интизом ва тартиб лозимдир.

Болангиз истеъмол қиладиган бир суткалик овқатни тўртга бўлинглар: бир қисмини эрталаб унга беринг, яъни қуёш чиққандан сўнг жигарпорангизга бир бурда нон билан сут ёки чой беринг. Икки бўлагини кундуз куни беринг. Кундузги овқат кечки овқатдан кучли бўлиши лозим, яъни ёғли кабоб, палов ёки бошқа тансиқ таом бўлиши яхши. Тунда ҳам енгилгина овқат бериш мумкин. Имкон бўлса суяқ овқат, мева, нон билан чой кифоя қилади. Бу ерда шуни ҳам айтайки, жигарпорангиз кам ейишга ҳам, кўп ейишга ҳам одат қилмасин. Ҳамма овқатнинг кам ёки ҳаддан кўп бўлишига йўл берманг, бунга диққат қилинг, овқат кифоя қиладиган даражада бўлсин. Оврўпо табиблари бир хил хулосага келганлар: кам ейиш одамни кучсиз қилса, кўп ейиш кишини заиф

ва танбал қилади. Боланинг таом вақтида, таомдан кейин сув ичишга майли кўп бўлади. Бола қанча сув ичса беринг, лекин унга зарар етказмасликни ҳам ўйланг.

– Ажойиб-ку! Қандай зарар қилади? – дерсиз.

– Ана холос! Яна сўзимни эсингиздан чиқардингизми? Нотўғри истеъмол қилинган нарса, албатта, зарар қилади, хусусан, сув... Ҳозирги табобат илми ҳар бир касалнинг уруғи мавжудлигини исбот қилган, бу тухумларни микроскопсиз кўриб бўлмайди. Ана шу зарраларни табиблар тилида «микроб» дейдилар. Бу микробларнинг аксари сувда яшайди. Агарда шундай микробли сувни фарзандингизга берсангиз, уни касал қилади. Бу масalani мен «Раҳбари нажот» номли китобимда ёзган эдим. Бу ерда шуни эслатиб ўтмоқчиманки, бу балонинг иложи сувни қайнатишдадир. Мен қайта-қайта шуни такрорлайманки, мамлакатимизнинг сувлари ичишга ярамайди, чунки улар микроб билан тўла. Қабристон ва ҳожатхоналардан узоқда бўлган сувлардан ёки қудуқлардан сув олиб, аввал уни қайнатиб, кейин истеъмол қилинг. Бу қайнатилган сувни ҳам эскирттирмасдан ҳар кунгисини шу кунни ишлатиш лозим.

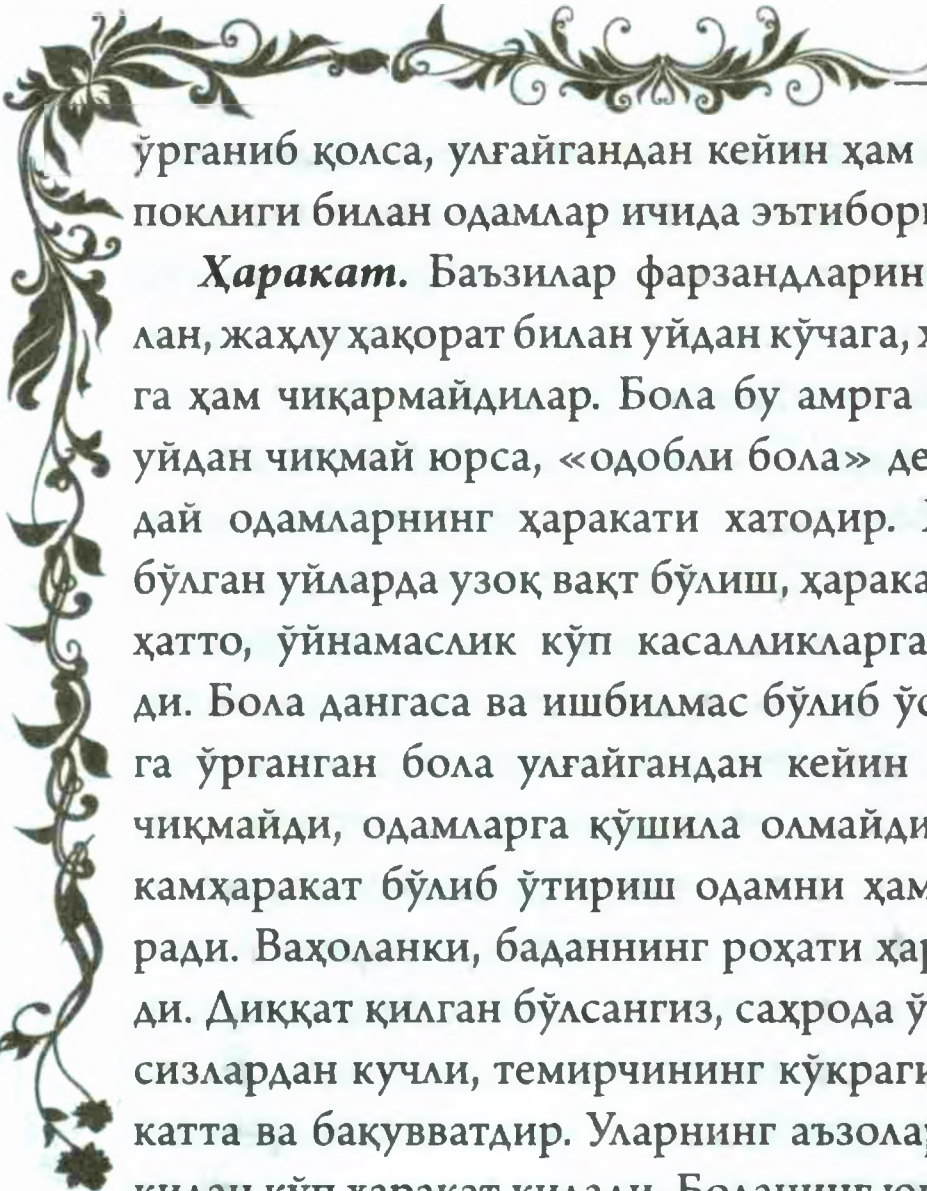
Уйқу. Юқорида айтганимиздек, инсоннинг танаси бир фабрикага ўхшайди. Ҳар томонида машина ва чархларга ўхшаган аъзолари бор. Бу аъзоларнинг ҳар бири муайян вазифа ва хизматларни бажаради. Шунинг учун ҳам бир кеча-кундузда шу аъзолар бир муддат дам олмасалар, секин-аста ишдан чиқади.

Улар учун энг яхши истироҳат тури уйқудир. Инсоннинг ақли, мияси, асосан, ухлаганда дам олади. Уйқусизлик ва кам ухлаш одамни заиф ва иштаҳасиз қилади. Мияни ҳолсизлантириб жинниликка гирифтор қилади. Фарзандингиз тўққиз ёки тўққиз ярим соат ухлаши шарт. Шунга диққат қилингики, кечани уйқусизлик ва кундузни уйқу билан ўтказмасин. Бола вақтли ухлаб, барвақт туриши лозим.

Поклик. Дунёда ҳеч бир дин ислом динидек тозалikka амр қилмаган. Ислом тозаликни имоннинг бир қисми деб қарайди. «Ан-назофату мин ал-имони» – «Поклик имондандир» деган оят бунга далилдир. Тиб илмининг одамлари тозалikka даъват этади. Юқорида айтилган микроблар чиркин ва ифлос жойларда жам бўлиб яшайдилар. Агарда уларни микроскоп орқали кўрсангиз, айнан ифлос жойда микробларни кўрасиз. Бола кийим-кечакларининг тозалигига аҳамият беринг, ювилмаган ва ифлос идишларда уларга овқат берманг. Касал жойга уларни олиб кирманг. Бола беморнинг пиёла ва косаларидан овқат емасин. Хусусан, қизамиқ, чечак, дифтерия, сил касалликларига чалинган беморлар олдига олиб борманг. Бола касалланса, тезлик билан дўхтирга кўрсатиб даволанг. Пайғамбар ҳазратлари буюрадиларки: «Ҳафтада бир мартаба ғусул қилиш ҳар бир мусулмон учун фарздур», – деб. Сиз мусулмонсиз, фарзандингизнинг ҳам Аллоҳ томонидан фарз бўлган амрини бажаришига ҳаракат қилинг, яъни ҳафтада бир марта ҳаммомга юборинг ёки уйда чўмилтиринг. Агарда бола ёшлигидан бундай ишларга

ўрганиб қолса, улғайгандан кейин ҳам озодалиги ва поклиги билан одамлар ичида эътибори ошади.

Ҳаракат. Баъзилар фарзандларини зўрлик билан, жаҳлу ҳақорат билан уйдан кўчага, ҳатто, ўйнашга ҳам чиқармайдилар. Бола бу амрга итоат қилиб, уйдан чиқмай юрса, «одобли бола» дейдилар. Бундай одамларнинг ҳаракати хатодир. Ҳавоси оғир бўлган уйларда узоқ вақт бўлиш, ҳаракат қилмаслик, ҳатто, ўйнамаслик кўп касалликларга сабаб бўлади. Бола дангаса ва ишбилмас бўлиб ўсади. Хилватга ўрганган бола улғайгандан кейин ҳам хонадан чиқмайди, одамларга қўшила олмайди. Бир жойда камҳаракат бўлиб ўтириш одамни ҳам заифлаштиради. Ваҳоланки, баданнинг роҳати ҳаракат саналади. Диққат қилган бўлсангиз, саҳрода ўсган одамлар сизлардан кучли, темирчининг кўкраги сизникидан катта ва бақувватдир. Уларнинг аъзолари сизларникидан кўп ҳаракат қилади. Боланинг югур-югурида, ўйнашида ҳеч қандай зарар йўқ. Бир жойда ўтириб, ҳаракат қилмасликда кўпроқ зарар бор. Ҳаракат вақтида танада қон югуради, иштаҳа очилади, баданга қувват кириб қалбни очади. Оврўпо мактабларида болаларнинг ҳаракати дарслардан кам эмас. Бинобарин, Оврўро одамлари биз мусулмонлардан анча чаққон ва ишга яроқлироқдирлар.

Шу ергача мен ота-оналарнинг вазифаларига кирган фарзанд бадан тарбияси ҳақида мухтасар баён қилдим. Дарҳақиқат, агарда одамзоднинг аксар ҳайвондан фарқи бўлмаганида, унинг камол топиши фақат бадан тарбияси билан чегараланиб қоларди.

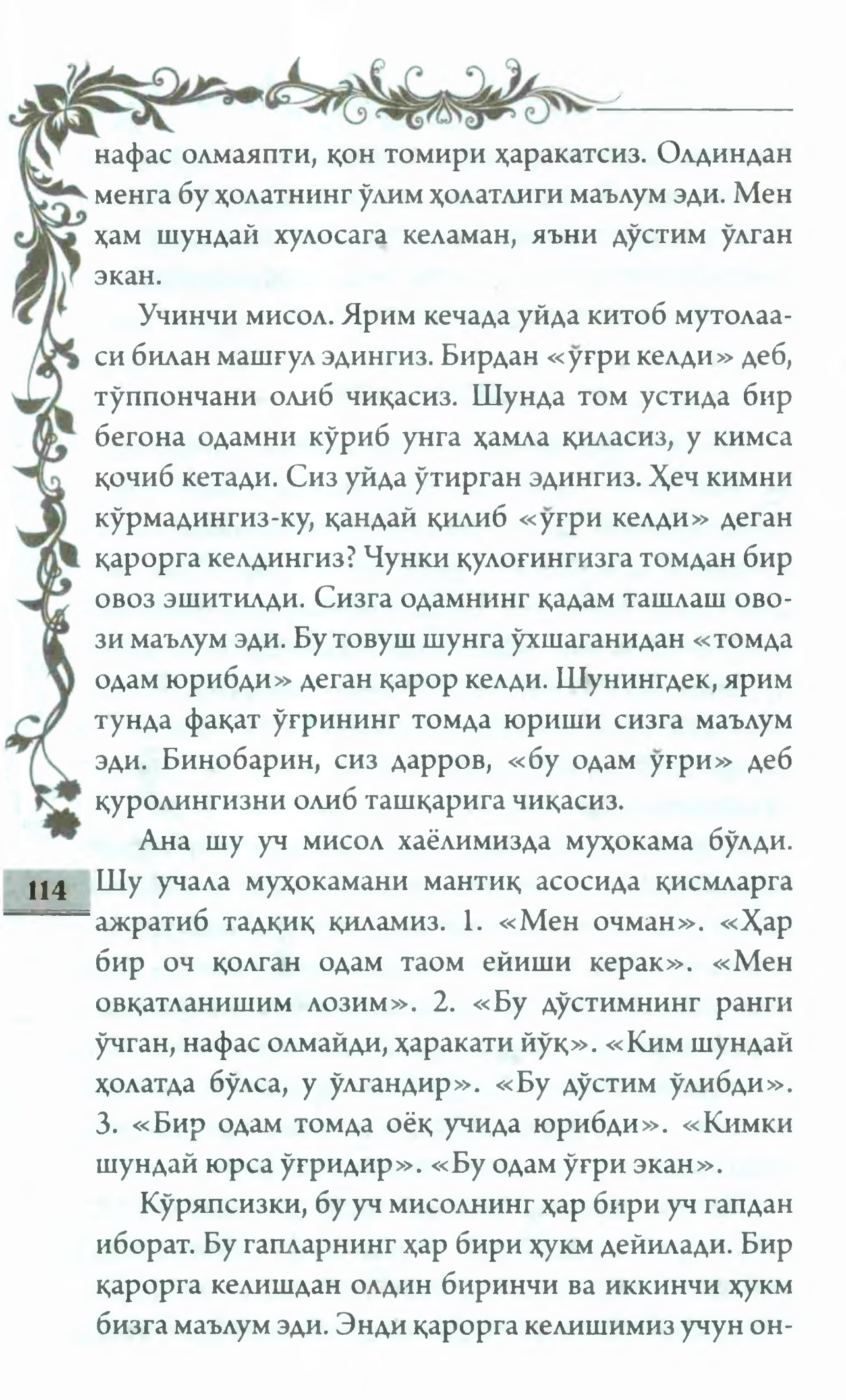
Мен ҳам бола тарбияси ҳақидаги баҳсни шу ерда тугатардим. Лекин одам ақли ва фикрлаши билан бошқа жонзотлардан ажралиб туради. Одамнинг камол топиши учун бадантарбия билан бир қаторда ақлий ва ахлоқий тарбия ҳам шартдир.

АҚЛИЙ ТАРБИЯ

Ақлий тарбия, яъни одам ақлини тарбиялаш бу одам зеҳни, ақл-идрокини камолга етказишдир. Одам ақлининг камоли нимада? Яхши билмоқ, яхши ўрганмоқ ва мукамал фикр қилмоқдир. Одам иш қилишдан олдин уни хаёлига келтиради, ўйлайди, фикр этиб кейин амал қилади. Ана шу тафаккурни, зеҳн ҳаракатини «муҳокама» дейдилар. Одам ақлининг кучи ва заковати билан то муҳокама этиб қарор қилмаса, бир ишни бошлаб ёки бирор ишни тўхтата олмайди.

Бу масалани бир-икки мисол билан тушунтириб бераман. Мана ҳозиргача мен жойимда ўтириб ёзиш билан машғул эдим. Лекин бирдан туриб дастурхон устига келдим. Нима учун? Менинг ичимда бир майл пайдо бўлди. Бу ҳолатнинг «очлик» эканлиги менга олдиндан таниш эди. Миямга «мен очман» деган фикр келди. «Ҳар бир оч одам овқатланиши лозим», – деган қарордан сўнг «мен бирон нарса ейишим даркор», – деган хулосага келаман.

Иккинчи мисол. Фалон дўстимнинг уйига бориб суҳбат қилмоқчи бўлдим. Борсам эшиги очиқ. Кириб дўстимни ухлаган ҳолатда кўрдим. Уни чақирсам турмади. Яқинлашиб қарасам, ранги-рўйи оқарган,

нафас олмаяпти, қон томири ҳаракатсиз. Олдиндан менга бу ҳолатнинг ўлим ҳолатлиги маълум эди. Мен ҳам шундай хулосага келаман, яъни дўстим ўлган экан.

Учинчи мисол. Ярим кечада уйда китоб мутолааси билан машғул эдингиз. Бирдан «ўғри келди» деб, тўппончани олиб чиқасиз. Шунда том устида бир бегона одамни кўриб унга ҳамла қиласиз, у кимса қочиб кетади. Сиз уйда ўтирган эдингиз. Ҳеч кимни кўрмадингиз-ку, қандай қилиб «ўғри келди» деган қарорга келдингиз? Чунки қулоғингизга томдан бир овоз эшитилди. Сизга одамнинг қадам ташлаш овози маълум эди. Бу товуш шунга ўхшаганидан «томда одам юрибди» деган қарор келди. Шунингдек, ярим тунда фақат ўғрининг томда юриши сизга маълум эди. Бинобарин, сиз дарров, «бу одам ўғри» деб қуролингизни олиб ташқарига чиқасиз.

Ана шу уч мисол хаёлимизда муҳокама бўлди.

Шу учала муҳокамани мантиқ асосида қисмларга ажратиб тадқиқ қиламиз. 1. «Мен очман». «Ҳар бир оч қолган одам таом ейиши керак». «Мен овқатланишим лозим». 2. «Бу дўстимнинг ранги ўчган, нафас олмайди, ҳаракати йўқ». «Ким шундай ҳолатда бўлса, у ўлгандир». «Бу дўстим ўлибди». 3. «Бир одам томда оёқ учида юрибди». «Кимки шундай юрса ўғридир». «Бу одам ўғри экан».

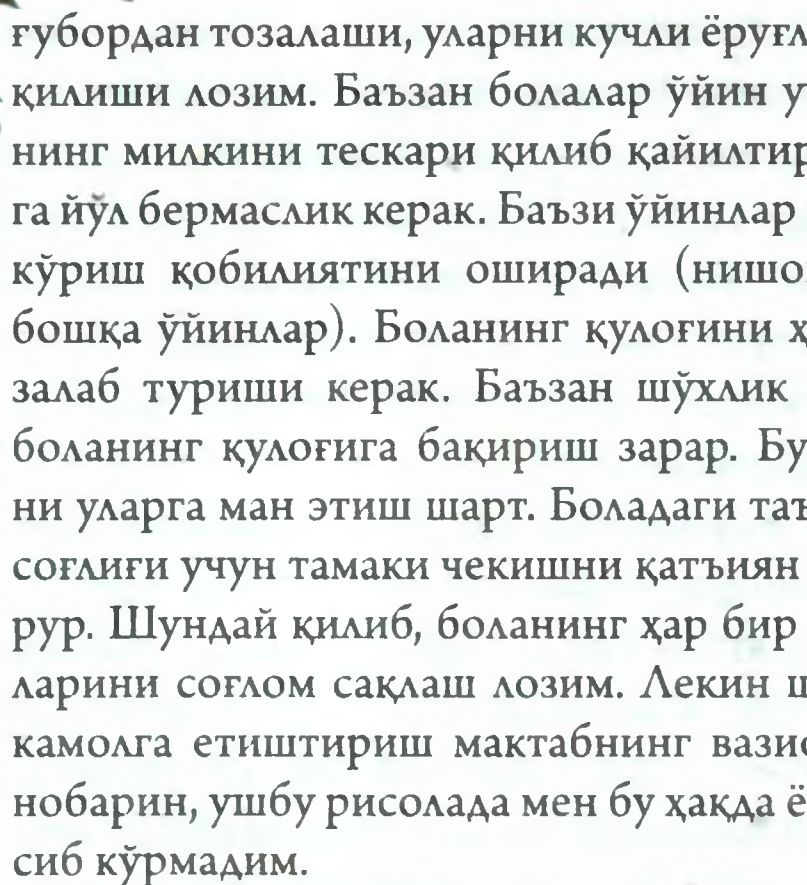
Кўряпсизки, бу уч мисолнинг ҳар бири уч гапдан иборат. Бу гапларнинг ҳар бири ҳукм дейилади. Бир қарорга келишдан олдин биринчи ва иккинчи ҳукм бизга маълум эди. Энди қарорга келишимиз учун он-

гимиз биринчи ва иккинчи ҳукми махсус тартибга солиб, кейин учинчи қарорга ўтади. Ана шу учинчи хулоса бизнинг қароримиздир. Тўғри ҳукм чиқариш учун урта шарт мавжуд. Биринчиси – иккита тўғри ҳукм, иккинчиси – тартиб, учинчиси иккала маълум ҳукмдан учинчи тўғри қарорга ўтиш. Биринчи шарт исбот, иккинчиси фикрнинг тўғри келиши ва учинчиси қарор дейилади.

Ташқи маълумот манбалари. Менинг баёно-тимдан шу маълум бўлдики, исбот, яъни маълум ва тўғри ҳукмларни билмоқ демакдир. Одам ўз маълумотларини қаердан ва қайси воситалар билан олади? Энг кўп маълумотларни одам ташқаридан ўзининг бешта асосий аъзолари орқали олади. Булар беш ҳис аъзолари деб айтилади. Улар: кўз, қулоқ, тил, бурун ва тери. Нарсанинг рангларини, ҳажмини, яқин-узоқлигини, яхши-ёмонлигини кўз билан кўриб биламиз. Овознинг паст ва баландлиги, йўгон ва майинлигини қулоқ билан, ҳидни бурун, мазани тил орқали, қаттиқ, юмшоқ, иссиқ, совуқни тери аъзоларимиз орқали билиб оламиз.

Лекин бу ҳиссий аъзоларимиз бир қисм маълумотни бизга берса ҳам, ҳар доим тўғри ва аниқ маълумот бермайди. Баъзан ҳиссий органларимизнинг бири касаллик натижасида ўз хизматини бажара олмай қолади ёки хато қилади. Масалан, кўз кўр бўлади ёки нарсани иккита кўрсатади ва ҳоказо. Бинобарин, ана шу бешта ҳиссий аъзоларни яхши тарбия этиб, уларни ҳар хил касалликлардан сақлаб камолга етказиш лозим. Бола кўзларини ҳар хил чангу

губордан тозалаши, уларни кучли ёруғлардан эҳтиёт қилиши лозим. Баъзан болалар ўйин учун кўзларининг милкини тескари қилиб қайилтирадилар, бунга йўл бермаслик керак. Баъзи ўйинлар эса боланинг кўриш қобилиятини оширади (нишонга олиш ва бошқа ўйинлар). Боланинг қулоғини ҳам ювиб, тозалаб туриши керак. Баъзан шўхлик қиламан деб боланинг қулоғига бақариш зарар. Бундай ишларни уларга ман этиш шарт. Боладаги таъм ҳиссининг соғлиғи учун тамаки чекишни қатъиян ман этиш зарур. Шундай қилиб, боланинг ҳар бир ҳиссий аъзоларини соғлом сақлаш лозим. Лекин шу аъзоларни камолга етиштириш мактабнинг вазифасидир. Бинобарин, ушбу рисолада мен бу ҳақда ёзишни муносиб кўрмадим.

Энди яна бир масала қолди. Демак, одам бир қисм маълумотни ташқаридан ўзининг бешта ҳиссий аъзолари орқали олар экан. Лекин қандай кайфият билан олишимизни билмаймиз. Мен ана шу ҳақда баён қиламан. Худованди карим одам жисмида шундай томирларни яратганки, уларни асаб толалари деб атайдилар. Бу асаб толалари кўздан, қулоқдан, оғиз ва бурундан, териларимиздан ҳиссиётимизнинг маркази, яъни мияга боради. Бир жойдан овоз чиқса, ҳаво орқали у келиб ўша ҳиссиётимизнинг толаларига таъсир қилади. Бу садо таъсири асаб толалари орқали мияга етиб унга ҳам таъсир қилади. Натижада садони эшитамиз. Энди келинг, «чойнак» деган сўзни олиб бу маънони шарҳлаймиз. Масалан, сизга биров «чойнак» деган сўзни айтди. Шу овоз қулоғингизга чалинганда таъсири мияга ҳам етиб бора-

ди. Биринчидан, сиз бу одам «чойнак» деган сўзни айтганини билдингиз. Лекин сизнинг билимингиз бу билан чегараланиб қолмайди. Чойнак сўзини эшитганданоқ, унинг нималигини ҳам тасаввур қиласиз. Ўша заҳоти, «доира шакл, дастаси бўлган ва жўмракли нарса, ичига чой солиб ичадиган идиш» кўз олдингизга келади. Бу хулосага қандай келасиз? Ўша садодан билдингизми? Йўқ, балки бу маъно сизга бошқа жойдан маълум эди, сиз чойнакни кўрган эдингиз. Сиз шу идишни кўрганда, унинг сурати кўз томирлари орқали миянгизга етиб боради. Кўл билан ҳам чойнакни ушлагансиз – қаттиқлиги ҳақида ҳам миянгизда маълумот бор. Шу сўзнинг садоси қулоғингизга чалинар экан, унинг сурати, қаттиқлиги, талаффузи бир вақтнинг ўзида миянгизга етиб боради. Учала маълумотни бир вақтнинг ўзида оласиз.

Шундай қилиб, бу маъно учта ҳиссий аъзоларингизга такрор таъсир қиладики, энди биттасини эшитсангиз қолган иккаласи ҳам сизга аён бўлади. Шунинг учун чойнак номини эшитганда унинг шаклу шамойили ҳам кўзингиз олдига келади. Лекин одам шу ерда ҳам хато қилади. Масалан, сиз бир дўстингизнинг келишини билиб, уни уйингизда кутиб ўтирибсиз. Ташқаридан келган ҳар қандай товуш гўёки дўстингизнинг товушидек туюлади. Бироз ўтмасдан бу садо бошқанинг овози эканини билиб оласиз. Ёки биров кечаси йўлдан ўтаётир. Унинг хаёлига кўпроқ ўғрилар келади. Бу ҳолда дарахтнинг сояси ҳам унинг назарида қуролланган қароқчидек кўринади.

Бошқа киши эса, кечаси уйқусидан уйғониб тепасида бир оқ ва жунли нарсани кўради-да, уни жин ёки пари деб гумон қилади. Агарда журъатсиз бўлмаса, жойидан туриб, ақлу хушини йиғиб, у нарсанинг ғойиб бўлишини кўради, яъни ҳеч нарса йўқлиги унга маълум бўлади. Аммо журъатсиз одам бўлса, кўрқиб касал бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ана шу учта ҳодисада баён қилган хато маълумотлар «хатои ҳусн» (яъни суратнинг хато кўриниши)дир. Мен учинчи мисолдаги хатони тушунтирсам-да, биринчи ва иккинчи гумонларни ўзингиз қиёс қилиб билиб оласиз. Киши уйқудан уйғониб бир оқ нарсани кўради. У олдин ҳам баъзан кечалари жин ва парилар одам кўзига шу шаклда намоён бўлишини эшитган эди. Уйқудан уйғонган одам девор сояси ёки шаклни, ой шуъласи таъсиридаги суратларни дарров пайқай олмайди. Натижада, унинг зеҳнида хато тасаввур пайдо бўлади. Нима нарса эканини билолмай жин ва пари деб қабул қилади. Агарда ақлу хушини йиғиб аҳамият берса, ҳеч нарса бўлмаганини кўради. Болангизнинг ақли шундай хатолардан холи бўлиши учун уларнинг диққатлари ва зеҳнларини чуқур ва жиддий бўлишига ўргатинг. Яъни болаларга шундай тарбия берингки, кўрган, эшитган нарсалари устидан тез хулоса чиқармай, балки биров ақл юргизиб ва диққат қилсинлар. Шундай қилиб, ҳиссий аъзоларингиз орқали атрофдан оладиган маълумотларни ташқи маълумотлар дер эканмиз.

Ички маълумотлар. Бизнинг маълумотларимиз фақат ташқаридан бўлмай, балки ичкаридан ола-

диган маълумотлардан ҳам иборат. Масалан, биз оч қоламиз, ғамгин бўламиз ва ҳоказо. Лекин бу ҳолатларни биз кўриб, эшитмаймиз. Уларни ичдан ҳис ва идрок қиламиз. Ҳар бир ташқи маълумотга бир ички маълумот, яъни идрок лозимдир, бўлмаса ташқи маълумотдан ҳеч қандай фойда бўлмайди. Масалан, сиз овозингизни баланд қилиб менга бир нарса дейсиз. Овоз менинг қулоғимдаги томирларга таъсир қилганда мияга боради. Мен бу садони эшитганимда ўзимни идрок қилиб, борлигимни ҳис қиламан. Аммо ўзимни идрок этмасам, сизнинг сўзингиз менга бир пул! Бу масалани бир-икки мисол билан шарҳлаб бераман.

Баъзи котиблар ёзиш вақтида қаламни оғизларида тишлаб олиб бошқа иш билан машғул бўладилар-да, кейин яна ёзмоқчи бўлганда, қалам қидришга тушадилар, жойларидан туриб ҳамма томонга қараб қаламни тополмай жаҳллари чиқади... Бир вақт оғизларидан қалам ерга тушади... Қалам тишланганда қалам лабларидаги ҳиссий томирларга таъсир қилиб, мияга ҳам етиб борган эди. Лекин бу таъсирни котиб идрок қилмасди. Шунинг учун ҳам қаламнинг таъсирида фойда йўқ эди. Ажабо, нима учун бундай? Чунки қаламни оғзига олганда диққат қилмаган эдилар.

Бозор ўртасидан бирор хаёл билан ўтсангиз, у ердаги ҳамма нарсани кўрасиз. Лекин қайтиб келиб ўйлаб кўрсангиз, бирон нарса ёки бирор кишини эслолмайсиз. Нимага шундай? Чунки бозордан ўтаёт-

ганда назарингиз диққатсиз эди, атрофга диққат ва аҳамият бермасдан келгансиз.

Ана шундай ички маълумот «гайриихтиёрий диққат» деб айтилади, яъни бу маълумот бўлса ҳам идрок доирасига кирмаган саналади. Маълумот идрок доирасига кириши учун маълумот олиш жараёнида диққат қилиш лозим. Олдинроқ айтганимдек, бола эшитган ва кўрган нарсаларига диққат қилишга аҳамият бериш лозим. Аммо гайриихтиёрий идрокни батамом йўқ қилиб бўлмайди.

Бундай хусусият ҳар бир одамда ҳар хил даражада мавжуд бўлиб, унинг феълу атвориغا катта таъсир қилади. Масалан, сиз бировнинг мурувватсизлиги, инсофсизлиги ва хиёнатлари ҳақида кўп эшитасиз. Бу одам ҳақидаги салбий хабарлар, албатта, хотирингизда бир из қолдиради. Энди унинг номини эшитсангиз ёки ўзини кўрсангиз, нафратланиб унинг ёмонлиги ҳақида ҳукм чиқарасиз. Кўпинча бундай хулосанинг сабабини билмайсиз, чунки у ҳақда эшитган ҳикоялар эсингиздан чиққан бўлади. Лекин уларнинг таъсири (яъни гайриихтиёрий идрок) миянгида қолган бўлиб, шундай ҳукм чиқаришга сабабчи бўлади.

Бола тарбияси жараёнида шу хусусиятни ҳисобга олиб, эртак орқали бўлса ҳам уларга доим фидокор одамлар ҳақида, мурувватли шахсларнинг феъллари ҳақида, мўмин ва Аллоҳдан кўрқувчи одамлар ҳақида ҳикоя қилиб, яхши амалларнинг фойдасини эслатиб ўтиш лозим. Деғу пари, жин ва чўлу биёбон алвастилари ҳақидаги қиссаларни болаларга

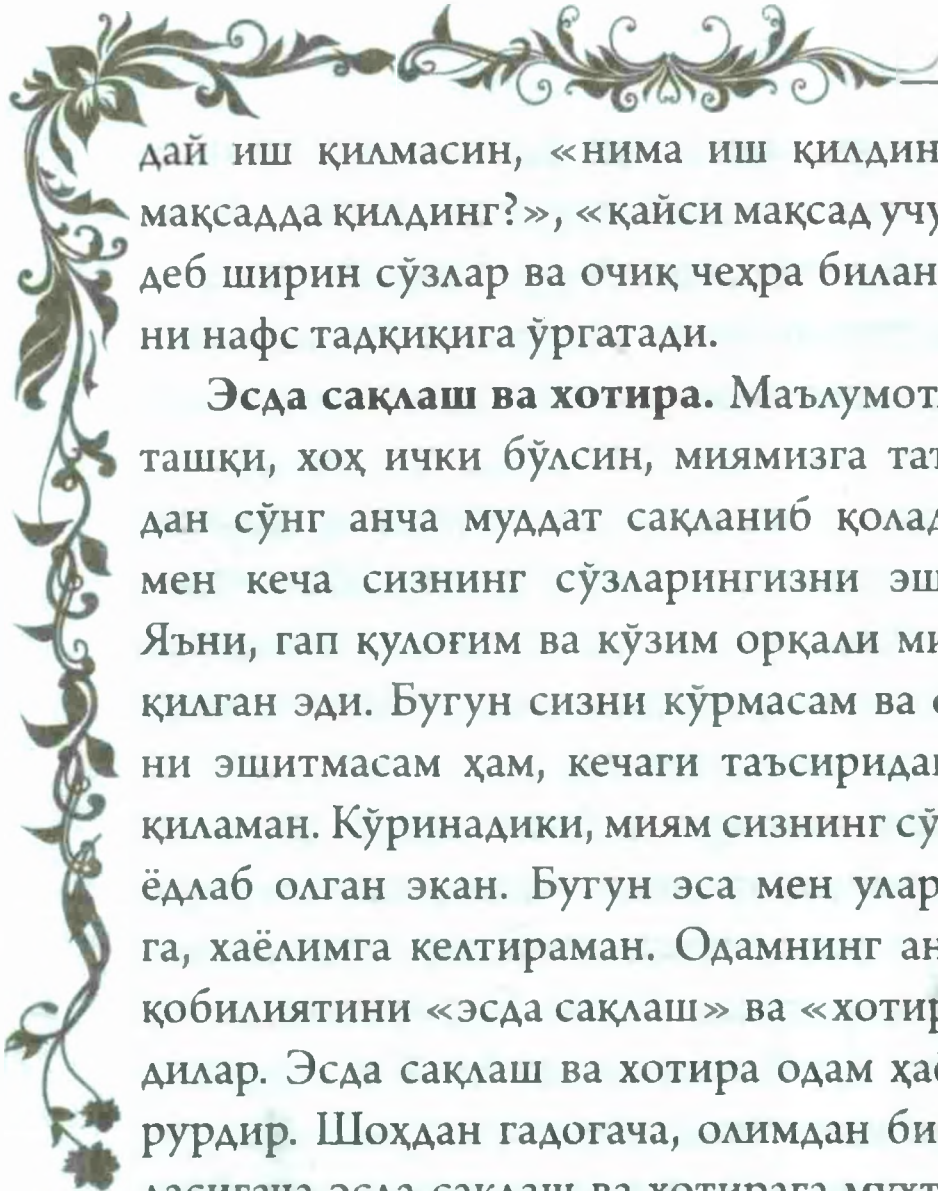

айтманглар. Ёмон хулқ ва ишёқмасликнинг зарарлари ҳақида болаларга айтиб бериш ва зеҳнига буни жойлаш ота-она учун вожибдур. Бундай қисса ва ҳикоялар вақт ўтиши билан эсларидан чиқса-да, таъсири зеҳнларида қолади ва ҳаётларига катта таъсир кўрсатади.

Мақтаб болаларига ишқий ва майни мақтайдиган китобларни тавсия қилмаслик тўғридир. Модомики, ғайриихтиёрий идрок сизнинг ҳаракат ва хулқ-атворингизга таъсир қилар экан, баъзан сизни хато йўлга солиб зарар етказиши мумкин.

Бу масалани бир мисол билан тушунтираман. Падари бузрукворингиз пахта тижоратининг зарари ҳақида сиз билан суҳбат қилиб, ҳар замон фалон нодон, писмадон аҳмоқ бўлиб бор-йўғини пахта савдоси йўлида йўқ қилди, деган. Албатта, отангизнинг сўзлари зеҳнингизга таъсир қилади. Бугунги кунда бу ҳикоялар эсингиздан чиққандир. Мен қатъий далиллар билан бу йили пахта савдоси сизга фойда келтиради десам, рад қилмайсиз ҳам, қабул ҳам қилмайсиз. Бунинг сабабини сўрасам, айтолмайсиз ва шу фикр билан пахта тижоратидан қолиб, катта даромаддан маҳрум бўласиз. Аммо нафс ва зеҳнингизга бироз аҳамият бериб тадқиқ қилсангиз, бу ишингизнинг сабаби ўша қиблагоҳингизнинг сўзларидан келиб чиқишини билиб оласиз. Шу билан у гаплар энди қолиб кетганига ишониб, пахта тижоратига ўтасиз ва фойда ҳам оласиз.

Болани ҳам ёшлигидан ўзининг шахсияти ва зеҳнига диққат беришга ўргатиш керак. Бола қан-

дай иш қилмасин, «нима иш қилдинг?», «қайси мақсадда қилдинг?», «қайси мақсад учун қиласан?» деб ширин сўзлар ва очиқ чеҳра билан сўраш уларни нафс тадқиқига ўргатади.

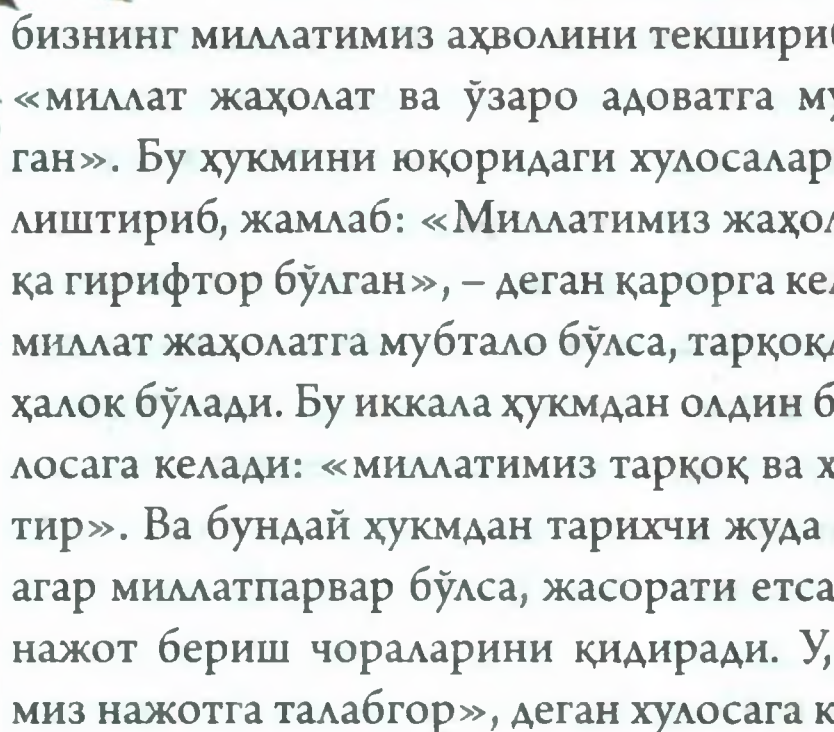
Эсда сақлаш ва хотира. Маълумотларимиз, хоҳ ташқи, хоҳ ички бўлсин, миямизга таъсир қилгандан сўнг анча муддат сақланиб қолади. Масалан, мен кеча сизнинг сўзларингизни эшитган эдим. Яъни, гап қулоғим ва кўзим орқали миямга таъсир қилган эди. Бугун сизни кўрмасам ва сўзларингизни эшитмасам ҳам, кечаги таъсиридан уни идрок қиламан. Кўринадики, миям сизнинг сўзларингизни ёдлаб олган экан. Бугун эса мен уларни хотирамга, хаёлимга келтираман. Одамнинг ана шу иккала қобилиятини «эсда сақлаш» ва «хотира» деб атайдилар. Эсда сақлаш ва хотира одам ҳаётида ўта зарурдир. Шоҳдан гадогача, олимдан бир мактаб боласигача эсда сақлаш ва хотирага муҳтождирлар ва уларнинг ёрдамида ишларини бажарадилар. Агар мен кеча ўқиган китобим, қилган ишларим, кўрган нарсаларим, эрталаб қилган муомалаларимни, бир муддат олдин эшитган сўзларни ҳозир эслай олмасам, аниқки, ҳолим войдир!

Хотиранинг қай даражада муҳим эканини шу баёнимдан билдингиз. Лекин ана шу қобилият – эсда сақлаш ва хотирлаш қобилияти ҳар доим бир хил даражада зоҳир бўлмайди, баъзан нуқсонли бўлади. Баъзи одамларга иш буюриб, минг таъкид қилсангиз ҳам, бажариш икки соат ўтмасдан хотираларидан кўтарилади. Уларнинг шу ҳолатлари хотираларининг

нуқсонидандир. Болалар ҳофизалари ва хотираларини ёшлигидан тарбиялаш, уларни камолотга етказиш жуда ҳам зарурдир. Лекин бу вазифа, асосан, мактаб муаллимлари зиммасига тушади. Ота-оналар болаларга кайф берадиган нарсаларни тамоман ман этишлари, болалар турган хоналарни назорат қилишлари лозим. Бундан ташқари одам руҳини тарбиялаш учун кўп имкониятлар мавжуд. Уни ҳам тарбиялаш лозим. Лекин буларнинг ҳаммаси мактаб ва ўқитувчилар вазифаси бўлгани учун бу ерда зикр қилинмади.

Муҳокама. Одам ташқи ва ички маълумотларни йиғиб олиб, ёд олиб, хотирасига келтиришга қодир бўлади, яъни бошланғич маълумотга эга бўлади. Уни биз ҳукм чиқариш учун лозим бўлган биринчи шартнинг соҳиби деб айтамиз. У хоҳлаган вақтда маълумотини муайян тартибга солиб, янги маълумотни қўлга киритади. Масалани имкон қадар тушунтириб берай. Бир одам тарих илмига жуда майли бор ва тарихий китобларни кўп мутолаа қилади. Шу сабабдан у фалон ва фалон миллат бир муддат саодат ва бахтга эришиб, жаҳолат ва ўзаро адоват сабабларидан тарқалиб кетганларини кўради. Аммо фалон ва фалон халқ ва миллат илм ва бирлик билан инқироз ва тарқоқликдан нажот топганлар. Шу билимлардан у икки асосий хулосага келади: биринчиси, «қайси миллат жаҳолат ва адоватга мубтало бўлса, ўлиб нест-нобуд бўлади». Иккинчиси, «қайси миллат ҳалокат ва тарқоқликдан халос бўлмоқчи бўлса, унга илм ва бирлик лозим». Шундан сўнг у

бизнинг миллатимиз аҳволини текшириб кўрадики, «миллат жаҳолат ва ўзаро адоватга мубтало бўлган». Бу ҳукмини юқоридаги хулосалари билан солиштириб, жамлаб: «Миллатимиз жаҳолату нифоққа гирифтор бўлган», – деган қарорга келади. Қайси миллат жаҳолатга мубтало бўлса, тарқоқликка учраб ҳалок бўлади. Бу иккала ҳукмдан олдин билмаган хулосага келади: «миллатимиз тарқоқ ва ҳалок бўлаётир». Ва бундай ҳукмдан тарихчи жуда хафа бўлиб, агар миллатпарвар бўлса, жасорати етса, миллатига нажот бериш чораларини қидиради. У, «миллатимиз нажотга талабгор», деган хулосага келади.

Бу ҳукмни хулосага қўшиб, «миллатимиз нажотга талабгор», «қайси миллат нажот истаса, унга илм ва бирлик лозим», деган ҳукмга келади. Кўрганингиздек, иккита маълум ҳукмни тартиб билан жойлаштириб янги ҳукм чиқарамиз. Ана шу муҳокама дейилади. Олдинроқ айтганимдек, шу муҳокама дейилади. Олдинроқ айтганимдек, шу муҳокаманинг беҳато ва бенуқсон бўлиши учун учта шарт бажарилиши лозим. Булар: исбот, муҳокама ва қарор. Исбот қандай ҳосил бўлишини ҳали баён этдим, яъни боланинг тўғри муҳокама ва қарорга эга бўлиши учун нима қилиш керак, уларни қандай тарбиялаш лозим? Бу муҳим вазифалар, тамоман, мактаб ва ўқитувчилар зиммаларида бўлса-да, ота-оналар ҳам бунга аралашишлари зарур. Ота-она болага бир ишда тўғри йўл кўрсатмоқчи бўлсалар ҳам, бир ишни ман қилсалар ҳам далил ва сабаблар билан тушунтирсинлар.

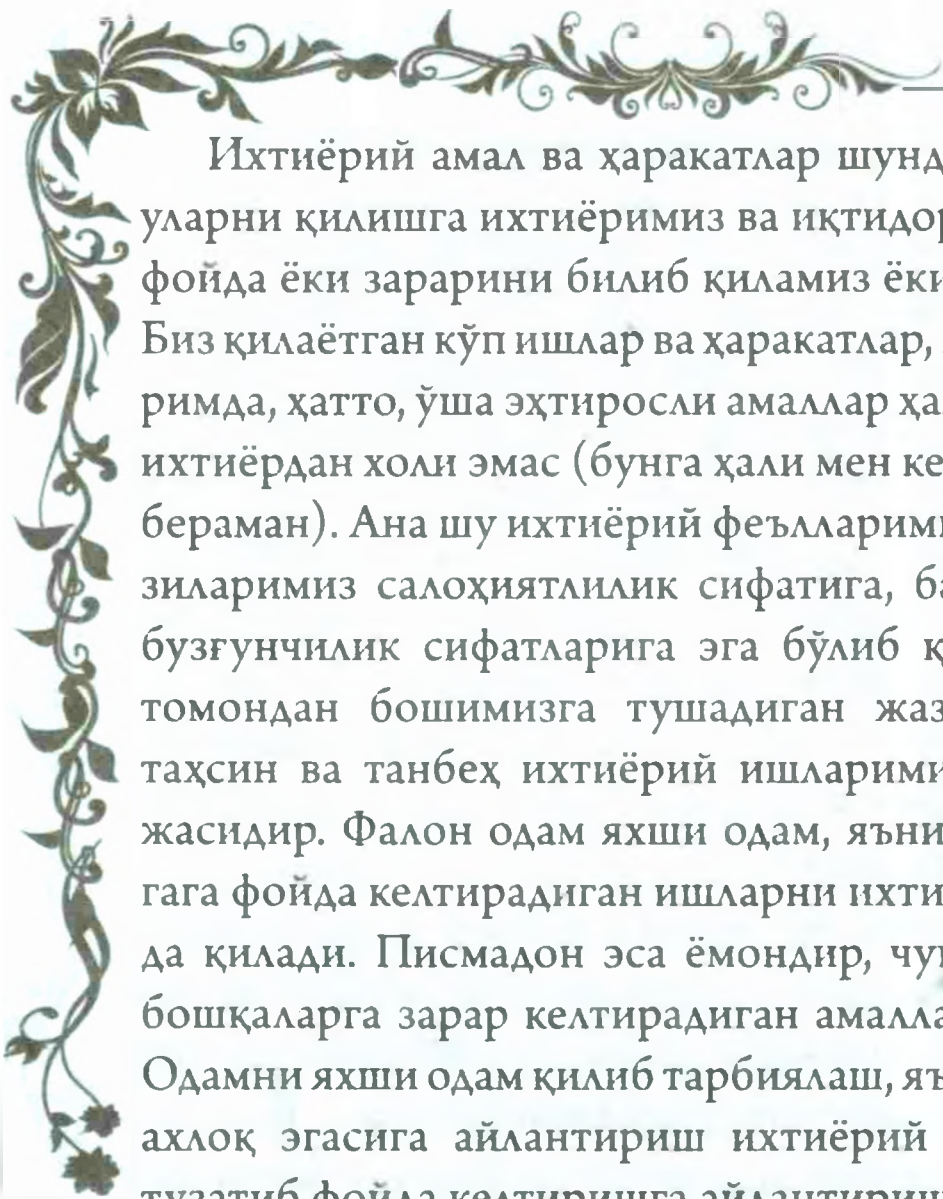
АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ

Зикр қилинган учта тарбиянинг энг муҳими ахлоқий тарбия ҳисобланади. Ўзингиз хоҳлаганингизча болангизнинг ақлий ва бадан тарбияси билан машғул бўлишингиз мумкин ва қўлингиздан келгунча уни доно ва бақувват қилинг. Лекин ахлоқий тарбия талаб даражасида бўлмаса, ақли ҳамда жисмоний кучини ўзи ёки атрофдагилар зарарига ишлатади. Бинобарин, боланинг ақлий ва жисмоний тарбияси самарасиз қолмаслиги учун фарзанднинг ахлоқий тарбияси билан жиддий шуғулланиб кўп ҳаракат қилиш лозим.

Ахлоқий тарбия – одам ахлоқини камолга етказиш демакдир, яъни одамни шундай тарбия қилиш керакки, феъли ва амали ўзига ҳам, бошқаларга ҳам фойдали ва манфаат келтирадиган бўлсин.

Бошқача айтганда, одамнинг феълу хўйи ва ҳаракатида яхши фазилатларни тарбиялаш демакдир.

Ихтиёрий феъл ва ҳаракатлар. Одам томонидан содир бўладиган амал ва ҳаракат икки қисмга бўлинади: ихтиёрий ва ғайриихтиёрий. Масалан, ғазабланган ҳолда бировни сўксангиз, уриб майиб қилсангиз, кейин жаҳдан тушиб, қилган ёмон ишингизни тушуниб: «Нима қилай? Беихтиёр мен шу ишни қилдим?!» – дейсиз. Лекин бу тариқа ишлар ҳам ихтиёрий бўлади ва уларни ҳиссиётга асосланган амаллар деб атайдилар. Табиий амаллар деган ғайриихтиёрий амаллар ҳам мавжуд, лекин у бизнинг мавзуйимизга алоқаси йўқ.

Ихтиёрий амал ва ҳаракатлар шундай ишларки, уларни қилишга ихтиёримиз ва иқтидоримиз етади, фойда ёки зарарини билиб қиламиз ёки қилмаймиз. Биз қилаётган кўп ишлар ва ҳаракатлар, менинг назаримда, ҳатто, ўша эҳтиросли амаллар ҳам оз бўлса-да ихтиёрдан холи эмас (бунга ҳали мен кейинроқ изоҳ бераман). Ана шу ихтиёрий феълларимиз сабаб баъзиларимиз салоҳиятлилик сифатига, баъзиларимиз бузғунчилик сифатларига эга бўлиб қоламиз. Ҳар томондан бошимизга тушадиган жазо, мукофот, таҳсин ва танбеҳ ихтиёрий ишларимизнинг натижасидир. Фалон одам яхши одам, яъни ўзига ва ўзгага фойда келтирадиган ишларни ихтиёрий равишда қилади. Писмадон эса ёмондир, чунки ўзига ва бошқаларга зарар келтирадиган амалларни қилади. Одамни яхши одам қилиб тарбиялаш, яъни уни яхши ахлоқ эгасига айлантириш ихтиёрий феълларини тузатиб фойда келтиришга айлантириш демакдир.

Мен энди ихтиёрий амалларни тузатиш сабаблари ва йўлларини тадқиқ этиб баён қиламан. Ҳар қандай ихтиёрий ҳаракатимизни аввал тасаввур қиламиз, фойда ва зарарларини ўйлаб, қилиш ёки қилмаслик қарорига келамиз. Агарда фойдаси зараридан кўп бўлса, қилишга, лекин зарари фойдасидан ошса, қилмасликка қатъий қарор қиламиз. Демак, иродамиз ва ихтиёримиз беш ҳолатнинг натижасидир: тасаввур, муҳокама, солиштириш, қарор ва ижро. Шундай қилиб, одамнинг феъли ва ҳаракатини бир яхши шакл ва мазмунга келтириш учун руҳимизнинг беш ҳолати мавжуд ва биз уларни

тарбиялашимиз лозим экан. Буларни қандай тарбиялашимиз керак? Мен шуни тушунтираман.

Феълларнинг тамойиллари ва тарбияси. Баъзи одамлар ҳамиша ўзларига ва бошқаларга фойда ва манфаат келтирадиган ишлар (масалан, илм олиш, ёрдам бериш)ни тасаввур қилиб ўйлаб юрадилар. Миялари зарарли ишлардан ҳам холи эмас. Лекин зеҳнларида бу ишлар хусусида муҳокама қилиб, зарарли ва фойдали ишларни солиштириб зарарлигини қилмайдилар. Баъзилар бутунлай аксинча ҳаракат қиладилар. Улар ҳамиша ёмон ва зарарли ишларни тасаввур қилиб, муҳокама жараёнида фойдали ишлар зарарли, зарарли ишлар фойдали бўлиб туюлади-да, яхши ишларни қилмай, ёмон ишни қилишга қарор қиладилар. Ажабо, иккала гуруҳда ҳам тасаввур, муҳокама ва солиштириш ҳолатлари мавжуд, бироқ негадир бири яхши ишларни, бошқаси ёмон ишларни қилишга қарор қиладилар? Масалан, икки кишидан бири шароб ичади, иккинчиси ичмайди. Шубҳа йўқки, булар шароб ичмоқнинг амалини тасаввур қилиб, муҳокама қилиб, бири ичишга, иккинчиси ичмасликка қарор қилган. Иккаласининг руҳий ҳолатларини ҳис қилсангиз, бири «ёқутранг шароб томчиларини оби ҳаётдан ҳам фойдали ва яхшироқ, одамни бир неча соат бўлса ҳам кулфатлардан қутқаради» дея ишонишини билиб оласиз. Шунинг учун ҳам унинг хотирида май ичмоқ учун майл пайдо бўлади. Аммо иккинчи шахснинг тасаввур этишича, шароб бир заҳарли сувдир, одамзоднинг Ҳақни ақл билан идрок этиши, маърифати-

га монелик қилади, ҳиссиётга халал бериб, танани ишдан чиқаради. Шунинг учун бу одамнинг кўнгли шароб ичмасликка майл қилган. Лекин ана шу майллар тақозоси билан бири ичкиликка, иккинчиси ичмасликка қарор қилади. Шу майл ва истакнинг тасаввурда, муҳокамада қарор қилиб амал этишда катта таъсири мавжуд. Фақат уч ихтиёрий феългина эмас, балки эътирозий феъл ҳам шу майлларнинг кўпайиши ва ғалаённинг натижасидир. Масалан, одамнинг бир майли худбинликдир. Кимнинг худбинлиги кучли ва юқори даражада бўлса, агар биров унинг номус ва шарафига тажовуз қилса, шу нафс ғалаба қилади-да, ўша тажовузкор кишидан қасд олмоқчи бўлади. Онгининг муҳокамаси ҳам ўч олишнинг зарарларини эмас, фойдасини кўрсатади. Натижада, ўртада жиноят содир бўлади.

Юқорида, эътирозий феъл ҳам, бироз бўлса-да, ихтиёрдан холи эмас деб айтган эдим, модомики, майл ихтиёрий феълга таъсир этар экан, эътирозий феълга ҳам таъсири ўтадир. Бас, ахлоқий тарбия учун майл ва истакларнинг тарбияси билан машғул бўлиш лозим. Олимлар одам руҳининг майлларини уч қисмга бўлганлар: шахсий майл, ижтимоий майл ва олий майл. Шахсий майл ҳам уч қисмдир: бахт майли, фаолият майли, иззат майли.

Бахт майли. Ўзига тааллуқли бўлган ишлар натижасида одам ё мамнун бўлади, ё ғамгин. Шу мамнуниятни «бахт» ва ғамгинликни «алам» дейдилар. Киши қайси иш натижасидан мамнун бўлса, бахт кўрган бўлади ва шу ишни қайта такрорланишини

истайди. Ана шу истак «бахтга майл» бўлади. Бахтли бўлишга ҳар кимнинг ҳаққи ва майли бор. Қайси ишни бошласак, сабаби шу мамнунлик майли бўлади. Рухнинг шу ҳолатини яна бир ҳолат қувиб юради. Бу – «аламга нафрат» майли. Ҳар бир одамнинг бахтга майли қанча бўлса, аламга ҳам нафрати шунча бўлади. Болаларни шундай тарбия этиш лозимки, бахтга бўлган интилишлари ҳеч қачон хазон бўлмасин, сўнмасин, балки кўкарсин. Ота-она болага мамнунлик ва хурсандчилик қилишни ман этмасликлари, балки ахлоққа зид бўлмаган ишлар билан мамнун ва хурсанд бўлишини қўллаб-қувватлашлари керак. Болада бирор яхши иш содир бўлса уни мақташлари, мақтаб мукофот беришлари яхши. Фарзанд ҳам ишнинг натижасини кўриб, шундай бахтли ва мамнунлик ишларини орзу қилади. Агарда фарзанд ёмон иш қилса, шу қилмишнинг қабоҳати ва аламини унга тушунтириш лозим, токи у, бу ишдан нафратланиб ўзини кейинги сафар тийсин. Лекин баъзан «бахт майли» одамни зарарли ва ҳалокат келтирувчи жарликка олиб келиши ҳам мумкин. Масалан, қимор ўйнаш, шароб ичиш, ахлоқсиз ўйинларни қилиш ва кайф берувчи нарсаларни истеъмол этиш ўз эгаларига бир қисқа муддат бахт ва баҳра келтирса ҳам, бориб-бориб кўп қайғу-аламларга сабаб бўлади. Ота-она болаларига бундай тез «бахт келтирувчи» амаллар йўлини тўсиб, унинг зарарларини яққол мисоллар ва ширин сўзлар билан тушунтириб беришлари зарур. Бугун машаққат, лекин келажакда бахт келтирадиган ишлар (масалан, дарс ва илм мутолааси)ни бола-

ларга буюришлари, бу ишда уларга чидам, гайрат ва журъат талаб этилишини, эртага бахтга эришгандан сўнг, бу бахт кечаги заҳмат ва машаққат натижасида юзага келганлигини тушунтиришлари лозим, шунда болалар бахт сиридан хабардор бўладилар.

Фаолият майли. Бу истак болаларда таваллуд топганларидан бошлаб пайдо бўлади. Гўдак шу чоғдан ҳаракат ва фаолият орзусида бўлади. Қўлоёқ силкитади, «мени кўтариб юргин», деб ота-сининг елкасига ўзини ташлайди. Юриб кетгандан сўнг хурсанд бўлиб тўрт томонга югуради ва имкон бўлса, умуман тинчимайди. Агарда боладаги шу истакка қарши чиқиб, уни «қимирламай ўтиришга» ўргатсангиз, катта бўлиб ҳафсаласиз, дангаса, ишбилмас бўлиб вояга етади.

Иззат-нафс. Ҳар бир одам озми-кўпми ўзини севиб, манфаатини ўйлайди. Шу ҳолат иззат-нафс дейилади. Бу табиий ҳолат болаларда ҳам мавжуд.

130 Сиз бозордан биронта сурат ёки соат сотиб олиб, уни фарзандларингизнинг бирига берасиз. Шунда бошқа болангиз мурасасиз йиғи-сиғини бошлайди. Чунки у ҳам ўзини яхши кўради ва сизнинг ҳадянгиздан маҳрум бўлмасликни хоҳлайди. Иззат-нафсни сўндирмай уни ривожлантириш керак. Кимда шу нафс бўлмаса, яъни ўз манфаатини ўйламаса, ўзига ишонмайди, иззат-нафсининг талабида бўлмайди. Бундай одамдан бирор-бир яхшилик, фойда, фазилат кутиб бўлмайди. Болаларга «аҳмоқ», «эшак», «жувонмарг», «номаъқул қилибсан», «б... ебсан», «ўлдираман сени», «сенга гапиришни ким

кўйибди?» деб қаргаш, дўппослаш, кўча-кўйда бола-ни уриш иззат-нафсига тегиб, уни йўқ қилади. Гўдак шундай таҳқир кўриб, яхши-ёмон одамлар олдида ҳақорат эшитиб, ўзига меҳр ва ишончини йўқотади, нафсонияти хор бўлиб, беиззат ва эътиборсиз бўлиб қолади. Бундай одамларни ахлоқ уламолари «эшак ҳалимлиги эгалари» деб атаб, улардан гайрат, орномус, ҳамият кутмайдилар. Бахтга қарши бугун биз бухороликлар шундай ҳолатга тушганмизки, манфаатимизни йўқотсак ҳам пайдан бўлмаймиз, нимаики бўлса қаноат қиламиз. Икки-учта одам олдида сўзломмаймиз, даъвоимиз исботида ожиз қоламиз, ғанимлардан бизга етадиган зулму ситамларига тоқат қиламиз, қутулишимиз ва нажотимиз ҳақида ўйлаймиз. Буларнинг сабаби, болалигимиздан ота-она, муаллимларимиздан ҳақорат эшитиб, таҳқир кўрганимиздандир. Бола баъзан ноўрин ҳаракат қилса, «Қадр-қимматинг, иззат-нафсинг борми? Хайф сенга, номуносиб иш қилдинг!» – деб насиҳат қилсалар бўларди-ку?! Уриб, ҳақорат қилиш шартми?! Оқибат одамнинг иззат-нафси бир зарарли шаклга киради, ўз эгасини ёмон ишларга бошлайди. Масалан, баъзи одамлар заиф ва паст хислатларга мубтало бўладилар. Бу йўлда бошқаларнинг молу жонини, номусини ҳам қурбон қилишга ҳақлиман деб биладилар. Баъзи одамларда интиқом – ўч олиш майли, иззат-нафсининг бир бўлаги бўлиб сингиб кетганки, афв этиш ва раҳм қилишни унутганлар. Ҳатто, ўч олганда ҳам адолат, инсоф доирасидан чиқиб кетадилар. Бир гуруҳ одамларнинг эса, из-

зат-нафслари такаббурлик ва гурур даражасига шунчалик кўтарилганки, бошқалар билан муомалада уларни одам ўрнида кўрмайдилар. Булар ҳеч ким билан маслаҳатлашмайдилар, ўзларини шунга лойиқ деб биладилар. Иззат-нафсни бу даражага етказмаслик лозим. Оқибат шундай бўлмаслиги учун болага хасислик, бахиллик, кибру гурур зарарларини тушунтириш зарур. Бундай хислатларнинг зарарини тасвир ва баён этиб, фазилатнинг доимий хайрли манфаатларини тушунтириш, бошқаларнинг иззат-нафсига тегмасликни, одамларга диққат-эътиборда бўлишни, ишларнинг асл моҳиятини, билимга рағбатли бўлишни ўргатиш керакки, болаларнинг ижтимоий ва олий майлларини тарбия этиш муҳим аҳамият касб этсин. Бу тарбия қанақа бўлади?

Ижтимоий майллар ҳам уч хил: алоқа майли, ўзгаларга нисбатан меҳр-муҳаббат майли ва ибрат олиб эътиборда бўлиш майли.

132 **Алоқа майли.** Одам ўз яқинларига қалбан боғланган ва уларнинг ўз шодлиги ва қайғуларига шерик бўлишларини хоҳлайди. Агарда одам ғамгинлик вақтида яна яқинларидан икки-уч кишини ўзига ҳамдард кўрса, анча тасалли топади, шодлик ва хурсандчилигида ҳам шериклари бўлса, шодлиги анча ошади. Ўзи ҳам бошқаларнинг ғами ва хурсандчилигига шерик бўлади. Одамда бу ҳолат табиийдир. Гўдак ҳали тил чиқармасдан, фикрлаш ва муҳокамага кучи етмай туриб атрофидаги кулги ва хурсандчиликка қўшилмоқчи бўлади. Сабабларини билмай, у ҳам кулиб хурсанд бўлади. Атрофидаги икки-уч

одамнинг йиғлаганини кўрса, бола ҳам йиғлайди. Шу ҳолат алоқа майли дейилади. Шафқат, марҳамат, кўнгил овлаш, тасалли бериш, бировнинг додига етиш шу майл натижасидир. Бунинг устига кимнинг шу майли кучайиб борса, унинг атвори ва феъли бошқаларга оғир ботмаса, унга таъна қилмасалар, у доимо яхши ишларга қўл уради. Болаларга мазлумлар, ҳеч кими йўқ бечора ва бевалар аҳволини тунтириш, уларга ёрдам бериш фикрини болалар онгига сингдириш фойдалидир. Бола атрофдагилар аҳволдан ачиниб ғамгин бўлса-ю, унга эса «Сенга нима? Ўзингни ўйла» дейиш, ундаги алоқага бўлган майл, интилишга зарба бериш демакдир.

Бошқаларга меҳр-муҳаббат майли. Алоқа майли бориб-бориб атрофдагиларга бўлган меҳр-муҳаббатга айланади. Одам бошқалар унинг аҳволдан таъсирланиб кетганларини билса, у ҳам атрофдагиларнинг ҳолатларидан таъсирланади. Бу алоқа кейинчалик меҳр-муҳаббатга айланади. Баъзан бу меҳр-муҳаббат шу даражага етадики, одам бошқаларнинг нажоти ва саодатлари учун ўзининг ҳаёти ва бахтини қурбон қилади. Рухнинг шу ҳолатини кучайтириш лозим. Болаларда ўзгаларга муҳаббат аввал оиласида, оила аъзоларига нисбатан пайдо бўлади. Яъни гўдак аввал ота-онаси, акалари ва опаларига меҳр қўяди. Ота-она унинг бу майлига тўсқинлик қилмасликлари керак, яъни бола ота-онаси ва акаларидан нафратланмаслиги лозим. Фарзандни доим сўкиш ҳам ота-онага обрў ва ҳурмат келтирмайди. Бир фарзандни бошқасидан кўпроқ севмоқ,

эркалатмоқ болалар ўртасида адоват уйғотади. Бу эса ўзаро меҳру муҳаббатни заифлаштиради.

Ибрат олиб эътиборда бўлиш майли. Одам бировни дўст тутса ва ўзидан улуғларни ҳурмат қилса, улардан ибрат олиб, ўзини уларга ўхшатмоқчи бўлади, улардек саъй-ҳаракат, юриш-туриш қилмоқчи бўлади. Бу майлни йўқотмай, уни кучайтириб, ундан фойдаланиш лозим. Аждодларимиз ва диний раҳнамоларимиз ҳиммат-ҳамият, адолат, инсоф ва одамгарчиликнинг энг баланд поғоналарига чиққан эдилар. Ана шу маъқул сифатлар билан қанча эътибор, шараф, иззат ва баланд мартабага кўтарилганлар. Ота-она шуларни болага муносиб тил билан тушунтириб, болаларини аждодларидан ибрат олишга, гурурланиб, уларга ўхшашликни орзу қилиб яшашга даъват этишлари зарур. Ота-она ўз фарзандларини яхши кўрсалар, уларни катта деб билиб, ўз қилмишларига аҳамият берсинлар. Фарзанд хузурида ахлоққа қарши ишларни қилмасинлар. Акс ҳолда бола кўр-кўрона тақлидга ўтади. Бундай майлда катта зарар бор. Саодат раҳбари бўлган ақлу муҳокамани эсидан чиқаради. Гўдакни шундай тарбия этиш лозимки, бировнинг ишига билиб-билмасдан тақлид этмасин, балки ҳар бир ишнинг сабаб ва фойдаларини аввал мулоҳаза этиб, мақбул бўлса қилсин, бўлмаса қилмасин.

Олий майл ҳам уч хил бўлади: билиш истаги, гўзалликка майл, фазилатга муҳаббат.

Билиш майли. Одам оламга синчковлик билан назар ташлайди, билимга интилади ва баъзан маъқул

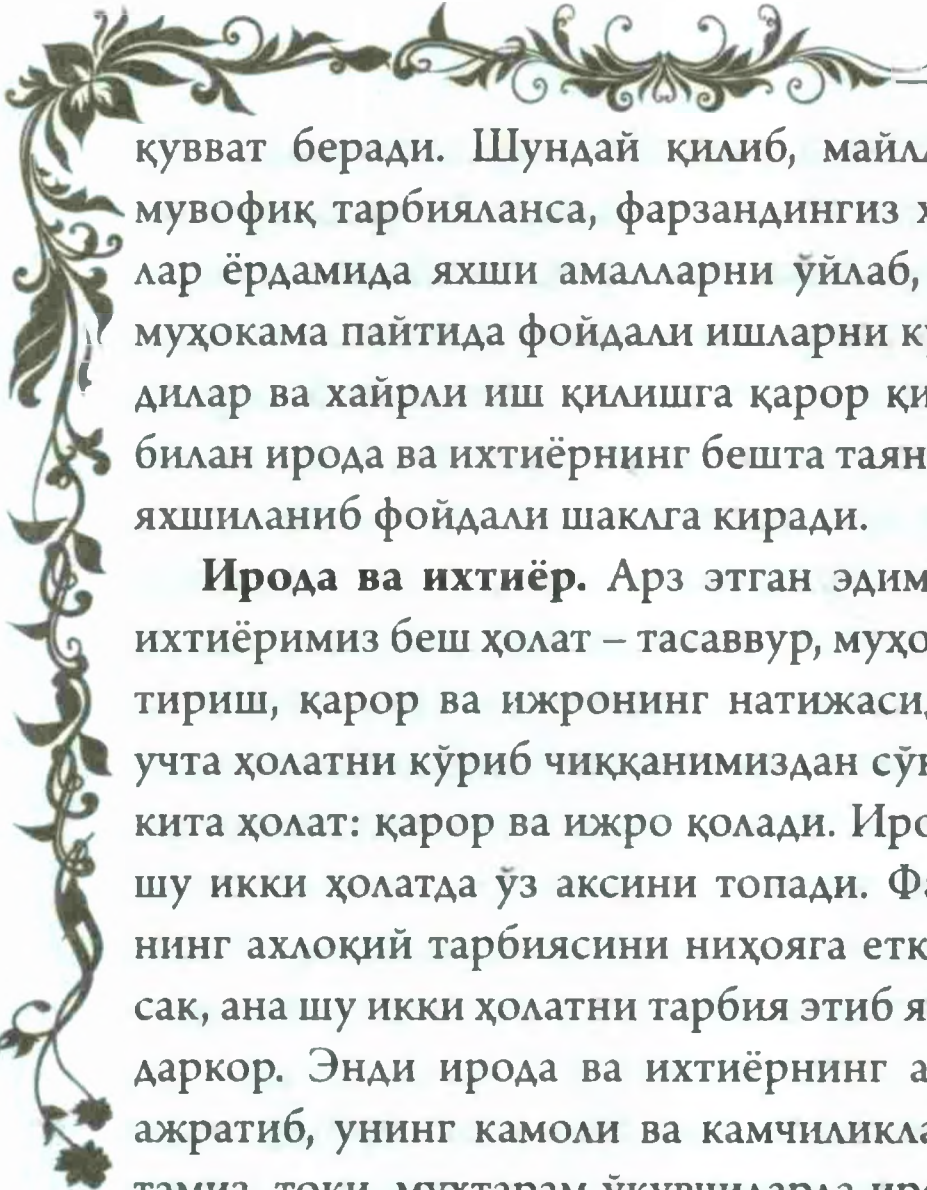

нарсаларни билиш учун саъй-ҳаракат қилади. Шу ҳолат «билиш майли» дейилади. Бу майл ривожланиши лозим. Лекин бу майл баъзиларда гап териш ва сир-асрорни билишда кўринади ва бундай одамлар халқ ичида гап пойлаб юрадилар. Хабардор бўлишнинг бу йўли жуда зарарлидир. Аммо баъзи одамларда бу майл ҳақиқатпарастлик ва илм истаги шаклида пайдо бўлади ва уларни ҳар бир нарсанинг ҳақиқатини билишга ундайди. Хабардор бўлишнинг бу қисмини «ҳақиқатсеварлик» ва «илмсеварлик» дейдилар. Ота-она боланинг шу майлидан хабардор бўлишлари шарт. Агарда бола гап ташиса, унинг зарарини тушунтириб, ман этишлари зарур. Бу майл ҳақиқатни билмоқ, илм олмоқ шаклида пайдо бўлса, таҳсин ва мақтовлар билан шу истакни ривожлантирсинлар.

Гўзалликка майл. Ҳар бир шахс тарбия, интизом ва тозалikka интилади. Бу майлга куч бериш боланинг паришонҳоллигини йўқ қилади, ифлос юришдан ва интизомсизликдан қутқаради. Шу майл ривожланган бола улғайгандан сўнг зиммасига тушган ишни яхши бажариб, тартибсиз ва чала қолдирмайди.

Фазилатга муҳаббат. Одам бошқаларнинг ишини яхши-ёмонга ажратиб, яхшисига тақлид, ёмонидан нафрат қилади. Шу ҳолатни «фазилатга муҳаббат» дейдилар. Болалар олдида одамларнинг ишларини яхши ёки ёмонга ажратиш, яхши ишларнинг фойдаларини тушунтириш, ёмон ишларнинг зарарларини эслатиш фазилат муҳаббатига куч-

қувват беради. Шундай қилиб, майллар мақсадга мувофиқ тарбияланса, фарзандингиз ҳам шу майллар ёрдамида яхши амалларни ўйлаб, онгларидаги муҳокама пайтида фойдали ишларни кўпроқ ўйлайдилар ва хайрли иш қилишга қарор қиладилар. Шу билан ирода ва ихтиёрнинг бешта таянчидан учтаси яхшиланиб фойдали шаклга киради.

Ирода ва ихтиёр. Арз этган эдимки, ирода ва ихтиёримиз беш ҳолат – тасаввур, муҳокама, солиштириш, қарор ва ижронинг натижасидир. Аввалги учта ҳолатни кўриб чиққанимиздан сўнг охириги иккита ҳолат: қарор ва ижро қолади. Ирода ва ихтиёр шу икки ҳолатда ўз аксини топади. Фарзандингизнинг ахлоқий тарбиясини ниҳояга етказмоқчи бўлсак, ана шу икки ҳолатни тарбия этиб яхшилашимиз даркор. Энди ирода ва ихтиёрнинг асл сифатини ажратиб, унинг камоли ва камчиликларини кўрсатамиз, токи, муҳтарам ўқувчиларда ирода тарбияси хусусида ҳам фикр ҳосил бўлсин. Одамнинг руҳий майллари тарбия кўриб камолга етгандан сўнг хайрли ишларни тасаввур, муҳокама қиладилар ва солиштирадилар. Лекин қарор ва ижросига келганда, ҳаммалари бир хил натижага келмайдилар. Баъзилари жиддий ишларда ҳам тез қарорга келиб, зудлик билан ижрога киришадилар. Уларнинг иродалари тез ва қатъийдир. Баъзи одамлар жуда майда, кундалик ишларда ҳам фикр қилмайдилар. Буларнинг иродалари бўш, қатъий эмасдир. Баъзилари фойдали ишни қилишга қарор қилсалар, бажариши қийин бўлса ҳам уни қиладилар. Булар ташаббусли, жа-

сур ва шиддатли одамлардир. Иродаларида қаттиқ шиддат бор. Бошқа гуруҳдаги одамлар бирор ишнинг фойдасига имонлари комил бўлса-ю, лекин таҳликали бўлса, бажара олмайдилар. Булар қўрқок, камҳаракат, азмлари бўш кишилар бўладилар. Яна бир «заиф жамоа» гуруҳи бордир. Булар мушкул ва хавфли ишларни ҳам қилишга қарор берадилар, ижросини ҳам қонуний деб билиб қўл урадилар-у, андак мушкулот ва хавфу хатарга дуч келсалар, дарров ўз қарорларидан қайтадилар. Буларнинг саботи йўқ, иродалари заифдир. Бошқа жамоат эса қарор қабул қилгандан сўнг таҳлика ва хавфу хатарга тушсалар ҳам орқага қайтмайдилар. Булар саботли, иродалари қатъийдир. Бас, ироданинг сифатлари олти-тадир. Булар: суръат, иккиланиш, шиддат, заифлик, матонат ва матонатсизлик. Ироданинг камоли учта, яъни суръат, шиддат, матонат бўлса, иккиланиш, заифлик ва матонатсизлик ироданинг нуқсонидир. Боланинг иродасини шу нуқсонлардан сақлаб, камолот аломатларига етказиш ироданинг тарбияси бўлади. Ота-она фарзандларини тарбия этиб, бир комил инсон қилмоқчи бўлсалар, майл тарбиясидан кейин қуйидагиларга ҳам аҳамият берсинлар:

1. Боланинг бадан ва фикрий тарбиясида ҳеч қандай сусткашликка йўл бермасинлар, чунки қайси инсон соғлом тан ва ақлдан маҳрум бўлса, азм ва иродаси ҳам нуқсонларга фарқ бўлган бўлади.

2. Болаларнинг ҳузурларида ота-она ўз азму саботларини заиф, иродаларини нуқсонли қилиб

кўрсатмасинлар, токи гўдак буни кўриб ибрат учун тақлид қилмасин.

3. Болаларга буюк ва ақлли, иродали инсонлар ҳақида эртак ва афсоналарни ибрат учун кўпроқ айтиб бериш лозим.

4. Фарзанд ўз ирода ва азмига қараб ҳаракат қилиши зарур. Агарда бола ҳар қандай ишни ота-онасининг зўри билан қилса, иродаси заиф ва нуқсонли бўлади. Улғайгандан кейин ҳам бола ўзича ирода билан бирон ишни бажара олмайди. Ҳақиқатан, боланинг ҳаракат ва феълидан хабардор бўлиб туриб, беҳуда ишлардан қайтариш керак. Лекин буни боланинг азму иродасига зарар етказмасдан қилиш дуруст, яъни ширин сўзлар ва пандлар биланки, ҳақорат ва уриш билан эмас.

Ота-она вазифасига кирган ахлоқ тарбияси ҳақида нимаики бўлса, ёздим. Аммо юқорида ёзганимдек, ақлий ва ахлоқий тарбиянинг энг муҳим ва энг мушкул вазифалари мактаб ва муаллимлар зиммаларига тушади. Лекин бу рисолада улар ҳақида тўлиқ ёзиб бўлмайди.

МАКТАБ

Шундай қилиб, ёзганларим асосида кўз қорачиғингизни тарбия қиласиз ва иншооллоҳ, шу оқилона тарбиятингиз соясида фарзандингиз ўткир ақл ва соғлом баданга соҳиб бўлиб, яхши камол топиб, етти ёшни ҳам тўлдиради. Лекин бу билан вазифам ва бурчим тамом бўлди, деб ўйламанг. Жигарбандингиз саккиз ёшга киргандан сўнг бўйнин-

гизга яна бир катта вазифа тушади. Бироқ бизнинг мамлакатимизда бу вазифани бажариш мушкулдир. «Бу қандай вазифа экан?» – дерсиз. Бу – болани мактабга бериш. «Бир товоқ ис чиқариб, бир лаган ҳолвайтар олиб, боламнинг қўлидан етаклаб фалон маҳалланинг мактабига олиб бориб қўяман, мавриди келганда бир-бир ҳолвайтар қиламан, йилида тўрт марта «байрам пули», ҳафтада бир марта пайшанбалик бериб туриш қийинми?» – дейишингиз мумкин. Албатта, бу ерда ҳеч қандай қийинчилик йўқ, «бўйра пули» ва «кўмир пули» бериш ҳам муаммо эмас.

Менга буларнинг дахли йўқ. Хоҳласангиз йилида тўрт минг марта «байрам пули», ҳар ҳафтада етмиш марта пайшанбалик беринг, менинг нима ишим бор?!

Лекин асли мақсад фарзандингиз тарбиясидир. Бу эса анча мураккаб иш! Тушунтириброқ баён қиламан. Сиз жигарбандингизни таваллуд топиши билан эмизишдан ажратгунгача, кейин саккиз ёшгача мен айтганимдек тарбия этасиз. Энди, саккиз ёшга тўлгач, мактабга бериб, шундай муаллимга топширмоқчи бўласизки, у болангизни ўзингизга ўхшаб, яъни мен айтган йўл билан тарбия этсин, ҳатто, сиздан ҳам кўпроқ заҳмат чексин. Энди юртимиздаги мактабларни кўз олдингизга келтириб, инсоф юзасидан мулоҳаза қилинг, бу мактаблар жигарбандингизнинг тозалиги, бадан ва ақлий тарбияси ҳамда ахлоқи ҳақида мен ёзганимдек ҳаракат қиладиларми-йўқми? Бу мактаблар мен айтган ва-

зифаларнинг биронтасини бажара оладими? Индамайсиз?

Модомики, саволларимга жавоб бера олмайсизми, мактабларимиз аҳволини қалам кучи билан тасвирлаб бераман, балки шундан кейин саволларимга жавоб берарсиз. Жигарбандингизни етти йил тарбиялаб, қўлидан ушлаб мактабга олиб борасиз. Мактаб дегани қандай жой? Бир қоронғи, ҳавоси оғир бўлган жой. Оврўполиклар ва русларнинг отхоналари бундай бинолардан покизароқ ва ҳавоси тозароқдир. Томи йўқ, деворлари фақат шувоқланган. Ўтирган ўттизтача боланинг орасида кал ҳам, кўр ҳам, мажруҳу сил касал ҳам бор. Жигарпорангизни шу (одам ўтириш учун) лойиқ бўлмаган жойга олиб кириб муаллимга топширасиз. Хўш, бу муаллим қаерда таҳсил кўрган? Таълим услуби қанақа? Болалар тарбиясидан хабари борми? Болаларга ўргатмоқчи бўлган нарсаларни ўзи биладими? Шу саволларнинг жавоби сизга жуда зарур бўлса ҳам, хаёлингизга уларни келтирмайсиз, яъни муаллим аҳволини текширмайсиз. Шундай қилиб, дилбандингиз шу хонада, жоҳил бир муаллим қўлида эртадан кечгача қолиб, алифбе, абжад ва ҳафтиякни навбат билан ўқийди. Кейинчалик Қуръон ва «Чоркитоб» га ўтади. Таҳсил усулига кўра болалар иккита вазифа оладилар. Лекин «Чоркитоб» маъносини на шогирд, на муаллим тушунади. Қуръон қироатида ҳам шундай. Қироат қондаларига шогирд ҳам, ўқитувчи ҳам риоя қилмайдилар. Икки соат давомида бола сабогини олиб, олти-етти соатида ухлайдилар, суҳбат қиладилар,

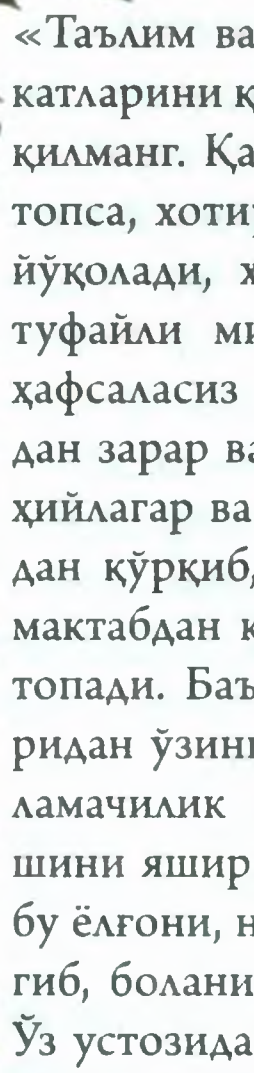

пашша тутадилар ва уятли ишлар билан машғул бўладиларки, баён этишга уяламан. Сизлар эса уни биласизлар. «Чоркитоб» хатмидан кейин ошиқона ва орифона музмундаги Ҳофиз, Бедил, Навоий асарлари, ҳатто, Юсуф ва Зулайҳодек китобларни ўқиб, мазмунини тушунмайдилар. Шунча вақтларини беҳуда ўтказишлари устига нодон муаллимларидан калтак ҳам еб турадилар. Балки сиз, «калтаклаб туришнинг нима зарари бор», дерсиз? «Ахир калтак зарбидан айиқ мулла бўлган!» деб айтурсиз?! Баъзан бу мисолингизга мен ҳам қўшиламан, ҳақиқатда, айиқ калтак зарбидан мулла бўлади. Лекин одам эса айиққа айланади! Чўп зарбидан боладаги ҳамма инсоний фазилат йўқолади. Бинобарин, мактабларда калтак ва «фалақ»қа¹ йўл бериш нодонлик ва андишасизлик даражасини кўрсатади.

Сўзларимга ҳайрон бўлманг. Бу янги фикр (яъни қоидаи жаид) эмас. Балки олдинги олимлар ҳам бу фикрни таъкидлаганлар. Ислом олими ва араб файласуфи Абдурахмон ибн Халдун (832 йили таваллуд топган)² ўзининг машҳур «Муқаддима» асарида шу ҳақда ёзган. Хотиржам бўлишингиз учун бу муслмон олимнинг сўзини араб тилидан таржима қилиб келтиришни раво кўрдим. Ибн Халдун ёзади:

¹ Фалақ – ўртасига ҳалқасимон тасма ўтказилган ёғоч. Эски мактабларда болаларни жазолаш қуроли.

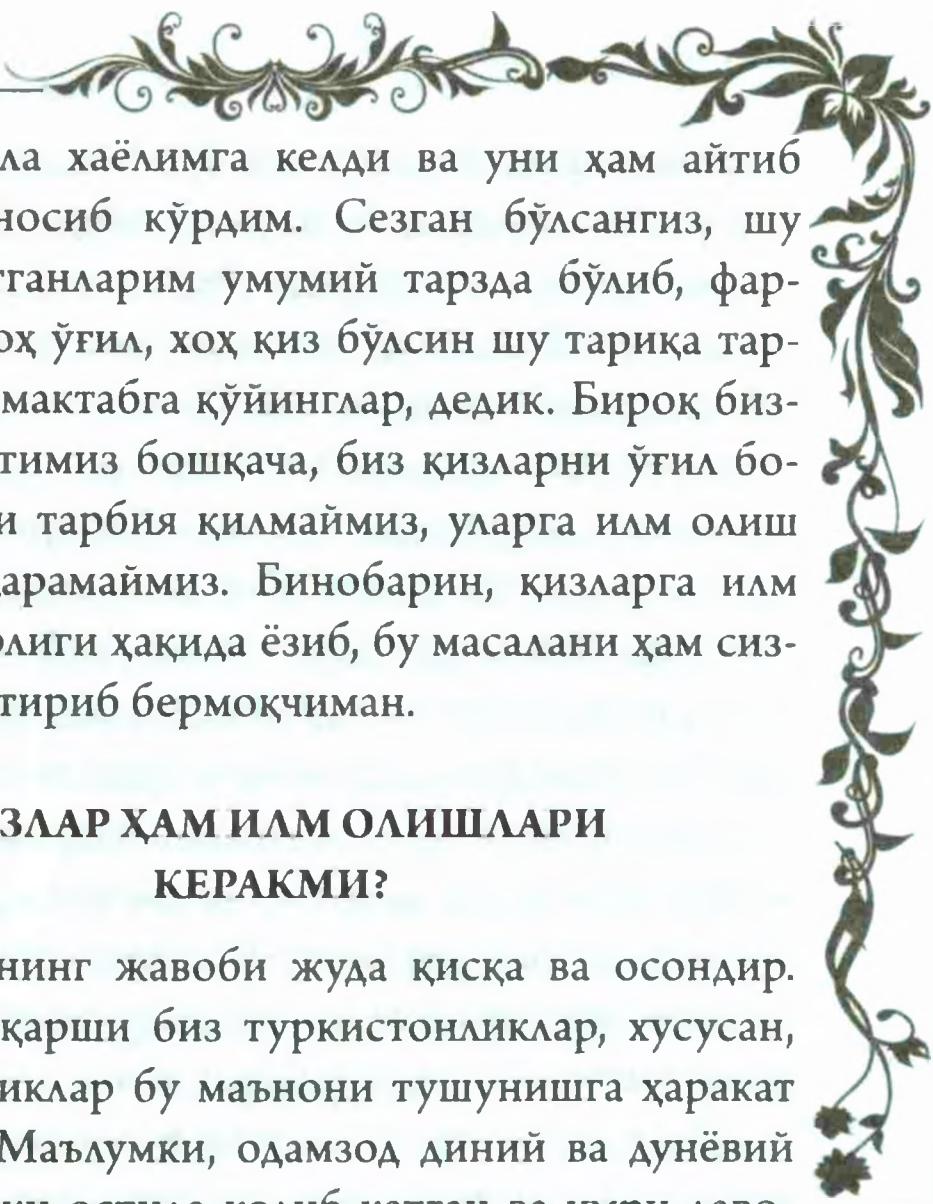
² Абдурахмон ибн Халдун – сайёҳ ва файласуф. Араб тилида ижод қилган. Асар ва муаллиф ҳақида кенгроқ маълумот учун «Ўзбекистонда ижтимоий фикр» журналининг 1998 йил 1-сонига қаранг.

«Таълим ва тарбия жараёнида сиз боланинг ҳаракатларини қатъий чегараламанг, уларга жаҳд ва зулм қилманг. Қайси шогирд зулм ва қаҳр билан тарбия топса, хотираси тарқоқ бўлиб, шодлиги ва сурури йўқолади, хотира паришонлиги ва ғамгин қалби туфайли мясига билим ҳам кирмайди. Ғамгин, ҳафсаласиз одам заиф, суст бўлади. Ўз муаллимидан зарар ва жабр кўрган шогирд ёлғончи, риёкор, ҳийлагар ва фикри бузуқ бўлади. Чунки муаллимидан кўрқиб, юрагида аланга қолмайди. Натижада, мактабдан қочади. Халос бўлиш учун минг баҳона топади. Баъзан мактабга келса ҳам ўқитувчи назаридан ўзининг ёмонлигини яшириш учун иккиюзламачилик қилади. Тўғриси айтмасдан қилмишини яшириш учун ёлғон ишлатади. Бориб-бориб бу ёлғони, найранглари, риёкорлиги табиатига сингиб, болани ахлоқий фазилатлардан маҳрум этади. Ўз устозидан лат еган, зулм кўрган шогирд кўрқоқ ва журъатсиз бўлади, мазлумликка ўрганиб, ўзини ҳимоя қила олмайди, одамнинг олий фазилатларидан бири бўлган ҳиммат таянчидан маҳрум бўлади!» Ана шу пурмаъно сўзлар аллома Ибн Халдун фармойишларидан бўлади. Бунга қўшимча қилишни мен хоҳламайман.

Тарбиянинг қандай бўлиши, мактабларимизнинг ҳозирги аҳволи қандайлигини маълум қилганимдан сўнг, сизлардан сўрай: «Айтинг-чи, шундай мактабларда болангиз нима фойда олади? Сиз қандай манфаатдан умид қиласиз?»

Шу ерда бола тарбияси ҳақидаги баҳсга нуқта қўймоқчи эдим, аммо мамлакатимиз учун муҳим

бўлган масала хаёлимга келди ва уни ҳам айтиб ўтишни муносиб кўрдим. Сизга бўлсангиз, шу жойгача айтганларим умумий тарзда бўлиб, фарзандингиз хоҳ ўғил, хоҳ қиз бўлсин шу тариқа тарбия қилиб, мактабга қўйинглар, дедик. Бироқ бизларнинг одатимиз бошқача, биз қизларни ўғил болалар қатори тарбия қилмаймиз, уларга илм олиш зарур деб қарамаймиз. Бинобарин, қизларга илм бериш зарурлиги ҳақида ёзиб, бу масалани ҳам сизларга тушунтириб бермоқчиман.

ҚИЗЛАР ҲАМ ИЛМ ОЛИШЛАРИ КЕРАКМИ?

Бу саволнинг жавоби жуда қисқа ва осондир. Бахтимизга қарши биз туркистонликлар, хусусан, биз бухороликлар бу маънони тушунишга ҳаракат қилмаймиз. Маълумки, одамзод диний ва дунёвий меҳнатлар юки остида қолиб кетган ва умри давомида, асосан, дунёвий ишларни бажариб юришга мажбур бўлади. Дунёвий иш, масалан, одамнинг еб-ичиши, кийиниши, уй қуриши, уйланиши, болали бўлиши, унинг тарбияси, уй-рўзгорини тартибга келтириши ва ҳоказолардир. Бу ишларни бажариш учун пул керак бўлади. Пул ишлаш учун одам бирор касбу кор билан машғул бўлади, шу аснода бошқалар билан муомалага киришади, муомала вақтида алоқа, кенгаш, суҳбат, баҳсга киришиб, гоҳ жанжал қилади, гоҳ сулҳ тузиб муроасага келади. Шундай қилиб, одам боласи қизми ёки ўғилми, балоғат ёшига етиб, шу муносабатлар доирасига киргани сари, юқоридаги

муомалаларни қилишга мажбур бўлади. Одам фақат бир ўзи бу ишларни бажара олмайди. Шунинг учун бу ишларни одамлар ўзаро бирлашиб бажарадилар. Дунёнинг баъзи бир ишларини аҳли аёл бажарса, баъзиларини эркак ўз зиммасига олади. Шунинг учун у кўчага чиқади, касб ўрганади, одамлар билан муомалага киришади. Кўчада бажариладиган ишларни эркак ўзи қилади. Бир қисм ишлар ва мажбуриятлар, уй ишлари (озик-овқат сарфи ва иқтисоди, болаларни боқиш ва тарбиялаш) аёл бўйнига тушади. Шу муқаддимадан маълум бўладики, эркак дунёвий ишларнинг бир қисмини бажаришга қанчалик масъул бўлса, аёл ҳам бир қисм ишларни бажариши шунчалик зарур экан. Бошқача қилиб айтганда, дунёвий ишларни бажаришда эркак ва аёл ўртала-рида, умуман, фарқ бўлмайди.

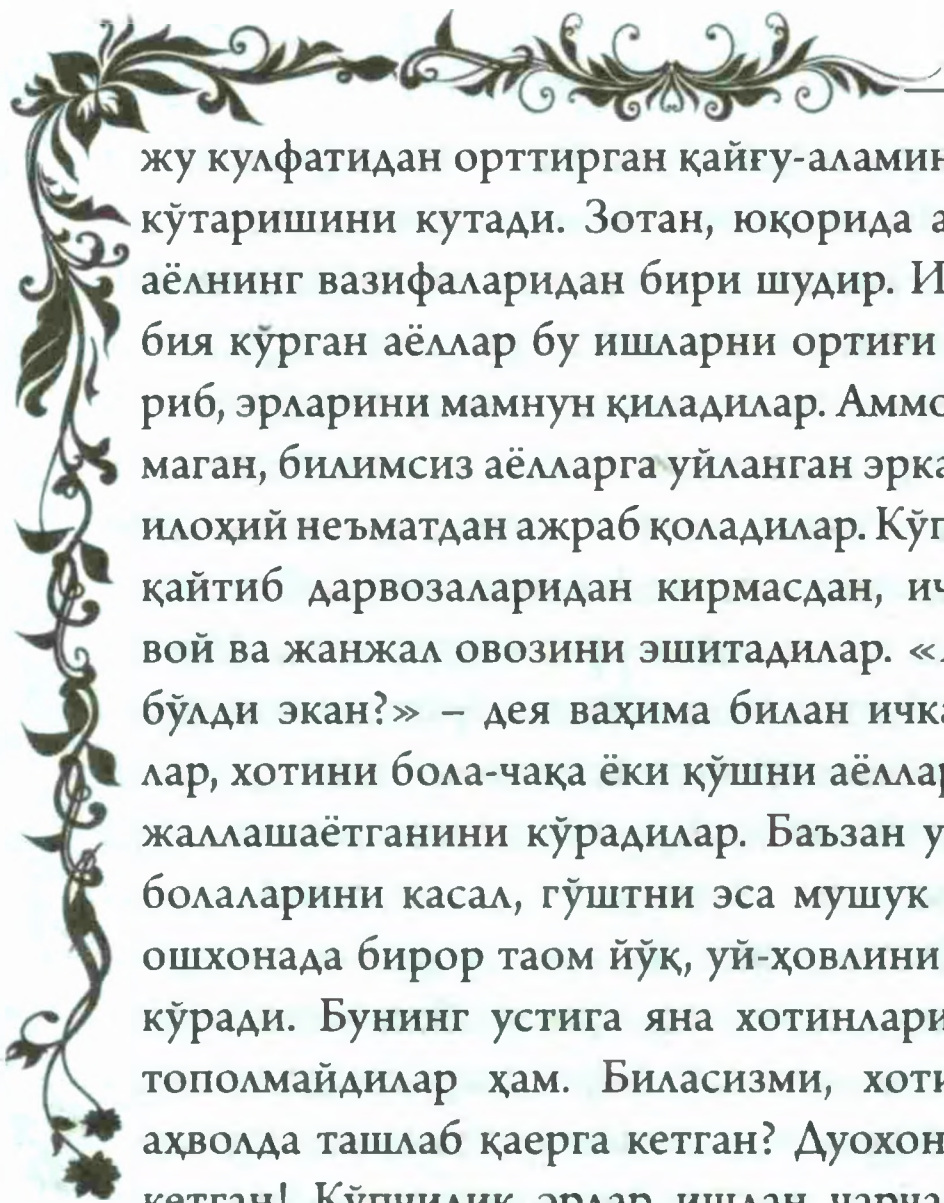
Энди масаланинг диний томонларини тадқиқ қилиб, аёл ва эркак аҳволларини таҳлил қиламиз.

144 Биз мусулмонларнинг диний вазифаларимизни Қуръони карим баён қилади. Агарда Қуръони каримга мурожаат қилсангиз, кўрасизки, икки-учта хусусий ҳукмлардан ташқари барча ишда аёлу эркакка бир хил хитоб қилинган. Яъни диний ҳукмларни баён қилиб, аёлу эркак фарқини ажратмайди, балки ҳаммани «аюҳаллазин» ва «аюҳан-нос» хитоби остида бирлаштиради. Масалан, «Эй имон келтирганлар, Аллоҳдан қўрқингиз!», «Эй одамлар, ўз Парвардигорингизга сизгининглар!» ва ҳоказо. Бас, маълум бўладики, диний мажбуриятлар ҳамма мусулмонларга бир хил ва тенгдир. Эркагу аёл бу

ҳукмларни бир хил қабул қилиб адо этишлари лозим экан. Энди, мактабга бориб илм олиш нима учун лозим экан? Биз аввал савод ва ҳисобни, кейин диний илмларни ўрганамиз. Илоҳий амрлардан маҳрум ва беҳабар қолмаслигимиз лозим. Ундан кейин олий илмлардан бирини, яъни табобат, ҳикмат, ҳандаса (геометрия), тижорат, тарбия, зироат, ҳуқуқ ёки диний илмларни чуқур ва яхши ўрганиб, табиб, тижоратчи, деҳқон, мураббий, муфти ёки руҳоний (мулла) бўламиз. Яъни шу илмлардан бирининг соясида бирор касбни ихтиёр этиб ҳаёт кечирамиз. Демак, илм диний-дунёвий ишларни бажариш учун зарур экан. Энди менинг сўзларимга диққат қилиб уни қабул қилган бўлсангиз, аёлларнинг илм олишлари зарурлиги ҳақида далиллар келтириб исботлайман. Модомики, илм олиш ҳар бир одам учун диний ва дунёвий мажбуриятларига кирар экан, аёллар ҳам илм ўрганишлари шартдир. Менинг бу далилим шундай қатъий ва мантиқан тўғрики, ақл ва инсоф арбоблари ҳеч қачон унга қарши чиқиш учун жасорат қилолмайдилар. Хотин-қизлар илм олишларининг яхши томонларини ҳам ёзиб сизга кўрсатайин.

Биринчидан, эркак аҳли аёлини боқиш учун ҳар куни эртадан кечгача хизматга боради. Таниган-танимаганлар билан мулоқот қилади, кун давомида бир неча марта ғамга ботади. У уйига қайтганда уйининг саранжомлигини, болаларининг тинчлигини, озиқ-овқат тежоғлилигини, овқати муҳайё бўлишини орзу қилади. Хотини очиқ кўнгиллик билан уни кутиб олиб, одамлар муомаласи, ишхонасининг ран-

жу кулфатидан орттирган қайғу-аламини кўнглидан кўтаришини кутади. Зотан, юқорида айтганимдек, аёлнинг вазифаларидан бири шудир. Илмли ва тарбия кўрган аёллар бу ишларни ортиғи билан бажариб, эрларини мамнун қиладилар. Аммо тарбия кўрмаган, билимсиз аёлларга уйланган эркаклар бундай илоҳий неъматдан ажраб қоладилар. Кўпинча эр уйга қайтиб дарвозаларидан кирмасдан, ичкарида довой ва жанжал овозини эшитадилар. «Ажабо, нима бўлди экан?» – дея ваҳима билан ичкарига кирсалар, хотини бола-чақа ёки қўшни аёллар билан жанжаллашаётганини кўрадилар. Баъзан уйини ифлос, болаларини касал, гўштни эса мушук олиб кетган, ошхонада бирор таом йўқ, уй-ҳовлини бесаранжом кўради. Бунинг устига яна хотинларини қидириб тополмайдилар ҳам. Биласизми, хотин уйни шу аҳволда ташлаб қаерга кетган? Дуохон эшон уйига кетган! Кўпчилик эрлар ишдан чарчаб қайтсалар, тарбиясиз ва жоҳил хотинлари ёқаларидан ушлаб: «Нимага фаранг рўмол, зарли паранжи олиб келмадинг?» – деб жанжал кўтарадилар.

Иккинчидан, ислом оламининг ҳозирги аҳволини бир неча бор сизларга баён қилиб айтган эдимки, бу улкан олам ҳалокатга яқин келган. Агарда ишбилармон мусулмонлар ҳиммат камарини белларига боғлаб, миллатлари аҳволини ислоҳ этмасалар, аҳли исломнинг шу қолган шарафу эътибори исломни ва мусулмончиликни нобуд қилади. Ислом олами аҳволини ислоҳ этишда битта йўл бор. Бу ҳам ислом миллатининг умумий ахлоқини ислоҳ этиш. Барчага

маълумки, мамлакатимиз ҳоли хароб, истиқболимиз ҳам хатарда. Тутган йўлимиз нобудликка олиб боришини ҳар бир киши тушунса керак. Бугун ё эрта биз ўтиб кетамиз. Лекин орамизда ҳолимизни ислоҳ қилиш учун ҳиммат камарини боғлаган одам йўқдир. Бу майлику-я, «ҳозир аҳволимизни ислоҳ этса бўлади» деган одам топилмаслиги аниқ! Нимага? Чунки биз аҳли мусулмон қалб қуввати, истиқбол умиди, маданият жасорати, фидокорлик ҳисси ва диний ғайратдан, миллат иззати ва ғуруридан батамом маҳрум бўлганмиз. На саботимиз ва азмимиз, на имонимиз ва умидимиз бор. Хуллас, миллий азму жасоратимиз, диний ахлоқимиз бутунлай хароб бўлган.

Ажиб, жуда ажиб! Бу дарднинг чораси нимада? Бу дарднинг иложи бўлганда ҳам давоси унча осон эмас, анча фурсат, вақт талаб қилади. Бунинг чораси – биз фарзандларимизни яхши хулқ эгалари этиб тарбиялашимиз лозим, яъни шундай қилишимиз лозимки, фарзандларимиз имонли, фидокор, ғайратли бўлиб, улғайиб, ўз болаларини ислом тараққиётига мувофиқ тарбиялаб, дин ва диндошларини ҳалокат ва харобалик жарлигидан қутқарсинлар.

Бу матлабга эришиш учун хотинларимиз ва қизларимиз – миллат оналари тарбия ва илм олишлари лозим, ахлоқ ва билимларини камолга етказишлари зарур. Акс ҳолда, хотинларимиз эркаклардан ҳам кўрқоқроқ, заифроқ ва ғайратсиз бўлганларидан болаларимиз ҳам уларга ўхшаб кетадилар. Мана шу ояти карима ҳам шу маънога ишора қилади: «По-

киза ердан тоза ва фойдали ўсимлик осон ўсади ва покиза бўлмаган ердан хор-хасдан бошқа нарса чиқмайди»¹.

Учинчидан, мен юқорида болаларни тарбиялаш ва ўстириш ҳақида бир қанча қоидаларни ёздим. Ва агарда она соғлиқни сақлаш ва болалар тарбиясидан хабардор бўлмаса, бу қоидаларни бажара олмайди. Бу жоҳиллик ва нодонликнинг натижасида мамлакатимиз болаларининг ярмидан кўпроғи нобуд бўладилар, қолганлари эса ахлоқи ёмон ва ишёқмас бўладилар. Баъзи эҳтиёткор замондошларимиз айтадиларки: «Аёлларга хату савод бериш дурустмас, зеро аёллар саводли бўлиб номаҳрам ва бегоналарга хату хабар ёзиб, муносабат ўрнатадилар...» Агарда сиз «Ал-лазина»² ояти карима башоратидан беҳабар бўлсангиз, агар сиз бизнинг ҳайвонлардан ажратиб турадиган фикрлаш ва ақлу идрок фазилатимиздан бебаҳра бўлсангиз ва Аллоҳнинг энг буюк неъматларидан бўлган ақлга ношукурлик қилсангиз, уни ишлатмасангиз, албатта, бу далил ва муддаони қабул қиласиз.

Аммо бу масалани бошқа муаммолар қатори соғлом ақл назаридан ўтказсангиз, осонлик билан бу эҳтиёткор жамоанинг далиллари қанчалик заифлигини тушунасиз. Менинг далилларимга эса улар, умуман, тоб беролмайдилар. Шунга қарамасдан мен

¹ Қуръони карим, Аъроф сураси, 58-оят.

² Оятнинг тўла маъноси: «Ким сўзни эшитса ва яхши қабул қилса, улар Ҳақ томонга йўл топганлардандирлар», – Фитрат.

бу ерда ҳар бир масалани баҳоли қудрат, қўлимдан келганича тадқиқ қилиб ва шу мавзунини арзимаган ва заиф бўлса ҳам жавобсиз қолдирмайман. Бу масаланинг жавоби икки хил бўлади: бири таслимий, иккинчиси маънавий. Биринчи жавоб шундай: ҳа, биз сизнинг далилларингизга таслим бўлиб айтаемизки, хату савод чиқарган баъзи хотинлар, қизлар ўз билимларини суистеъмол қилиб, бегоналар билан яширин мактублар орқали муносабат ўрнатадилар. Лекин бу далил даъволарингиз исботига кифоя бўлмайди. Иккинчи жавоб: юқорида мен аёлларни ҳам илм олишлари зарурлигини қатъий далиллар билан исботлаб бердим. Дунёда шундай буюк ва савобли ишлар борки, ичи қора одамлар доим уларни суистеъмол қиладилар. Лекин уларнинг ишлари ўша амалларнинг савобига, умуман, халал етказмайди. Масалан, фикҳ илми олий ва буюк бир илmdir, уни ўрганиш ҳам зарур, ҳам савобдир. Лекин баъзи жоҳил муфтийлар ва золим қозилар бу илмни пора олиш ва хонадонларни бузиш йўлида қурбон қиладилар. Аммо уларнинг бу ишлари фикҳ илми шарофатига ва ўрганилиши лозимлигига умуман зарар етказа олмайди. Келинг, мавзудан узоқлашмайлик. Сиз хату саводни эркакларга зарур эканини қабул қиласиз. Аммо эркаклар ҳам ўз хату савод ва билимларини зулм ва фисқ йўлида ишлатишлари мумкин. Лекин ҳалигача мен эркакларни хату савод ва билим олишдан ман этиш лозимлигини эшитмадим. Шундай қилиб аёлларнинг ҳам хату савод чиқаришларини шунга қиёсласа бўлади.

Одамнинг феъл ва ҳаракатлари икки қисмга бўлинади. Биринчи қисм, шундай феъл ва ҳаракатларким, бир шахс ёки бир неча одамга (яъни миллатнинг бир жамоасига) фойда ва манфаат келтиради. Шу феълу ҳаракат «савоб иш» дейилади. Самовий дин шундай ишларни ўз тобеларига кўрсатиб амр қилади. Худованди карим шундай ишларни ихтиёр этганларга бу дунёда ва охиратда улуг ажр ваъдасини бериб каромат қилгандир. Иккинчи қисм, бир шахс ёки бир неча одамга зарар ва зиён келтирадиган иш ва ҳаракатлар, уларни «гуноҳ» дейдилар. Худованди таоло бундай ишларни қилганларга бу дунёда ва охиратда азобу уқубат ваъда бергандир. Демак, гуноҳ қилмаслик учун иккита асосий шарт лозим экан, биринчидан, Худодан кўрқиш ва фойдани зарардан фарқ этиш.

Энди кўрамиз: бу иккала асосий шарт олимларда борми ёки жоҳиллардами? Биринчи шарт, яъни Худодан кўрқиш жоҳилларда мавжуд эмас, олим эса Аллоҳнинг ягоналиги, адолатлилиги, дўстлиги ва жамолини илму ақли билан билиб тасдиқлайди. Худонинг ҳукмларига ишониб ундан кўрқади. Аммо буларнинг ҳаммасини билмаганлар кимдан кўрқадилар? Нимага кўрқишлари лозим? Қуръони карим ҳам тасдиқлайди: «Олим бўлган бандалар Худодан кўрқадилар».

Иккинчи шарт, фойдани зарардан фарқ этиш ҳам шубҳасиз олимларда мавжуд. Зеро, тамоман жоҳил бўлган одам ўнг қўлини чап қўлидан фарқ қилолмаса, фойдаси ва зарарини қаердан билсин? Модомики,

гуноҳ қилмаслик учун икки шарт лозим экан ва бу иккала шарт олимларда мавжуд экан, бас, аёлларни «агарда хату савод чиқариб илм олсалар гуноҳ қиладилар» дейиш, хато ва қабул қилиб бўлмайдиган хулосадир.

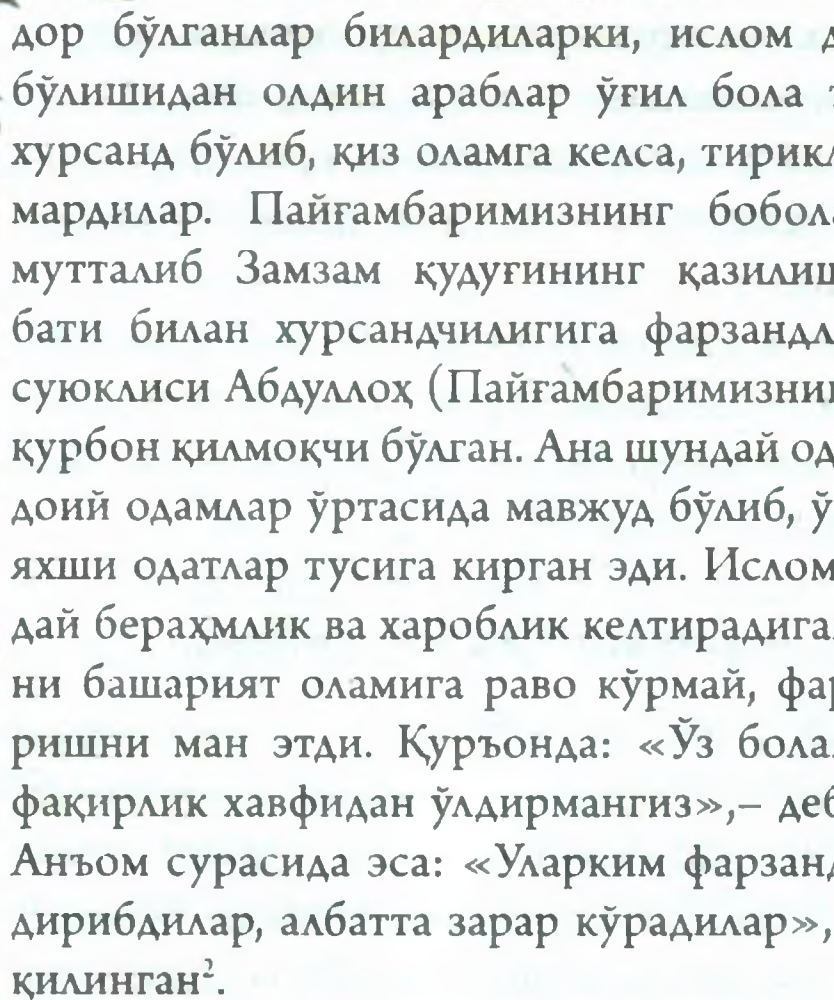
Шу жойгача ота-она тарбиялари ҳақида бақадриҳол қўлимдан келганича ёздим. Энди фарзанднинг ота-онасига нисбатан бирор вазифа ёки бурчи бормикан ёки йўқ?

ОТА-ОНАНИНГ ҲАҚ-ҲУҚУҚЛАРИ

Аҳд-паймон қондасига биноан, ҳар бир ҳақ-ҳуқуқнинг вазифаси ва ҳар бир вазифанинг бурчи мавжуд. Оламнинг интизоми ва тартиби шуни тақозо этади, шу бўлиниш бўлмаганда оламда биронта низом ҳам қолмайди. Шунга қиёсан, ота-она фарзандларига нисбатан шунча вазифаларни бажариб кулфат тортар эканлар, эвазига фарзандларининг бўйнига ҳақлари ҳам тушади. Масаланинг асли моҳияти шундаки, ота-онанинг фарзандлари устига тушадиган ҳуқуқлари нималардан иборат? Ҳадди ва меъёри борми унинг?

Қадим замонларда, яъни исломдан олдин одамлар орасида ота-онанинг ҳақ-ҳуқуқлари аниқ эмас эди. Бинобарин, аксар одамлар адолат ҳаддидан ошиб, ваҳшат ва жаҳолат доирасига кирардилар. Масалан, ота ўз болаларини ўзининг молу мулкига тенг биларди ва хоҳлаган пайтида ўз фарзандини ўлдириши мумкин эди. Ислом тарихидан хабар-

дор бўлганлар билардиларки, ислом дини пайдо бўлишидан олдин араблар ўғил бола туғилишига хурсанд бўлиб, қиз оламга келса, тириклай ерга кўмардилар. Пайғамбаримизнинг боболари Абдулмутталиб Замзам қудуғининг қазилиши муносабати билан хурсандчилигига фарзандларидан энг суюклиси Абдуллоҳ (Пайғамбаримизнинг отаси)ни қурбон қилмоқчи бўлган. Ана шундай одатлар ибтидоий одамлар ўртасида мавжуд бўлиб, ўша замонда яхши одатлар тусига кирган эди. Ислом дини шундай бераҳмлиқ ва хароблик келтирадиган нарсаларни башарият оламига раво кўрмай, фарзанд ўлдиришни ман этди. Қуръонда: «Ўз болаларингизни фақирлик хавфидан ўлдирмангиз», – деб айтилган¹. Анъом сурасида эса: «Уларким фарзандларини ўлдирибдилар, албатта зарар кўрадилар», – деб ҳукм қилинган².

Энди фарзанднинг вазифаси Қуръонда ушбу тарзда тайин этилган: «Худога ибодат қилинг, ўзгани унга шерик қилманг ва ота-она ҳақларига меҳрибонлик ва яхшилик қилинг»³.

Ҳазрати Абу Бакр (р. а.) ривоят қиладилар: Набий (с. а. в.) айтганлар: «Сизларни энг оғир гуноҳдан хабардор қилишимни хоҳлайсизларми?» (Саҳобалар:) «Ҳа, эй Худо пайғамбари», – дея жавоб бердилар. Пайғамбар буюрдилар: «Энг оғир гуноҳ бу Аллоҳга шак келтириш ва ота-онага озор бериш» (Бухорий ва Муслимдан). Шу оят ва ҳадисдан маълум

¹ Қуръони карим, Анъом сураси, 151-оят.

² Қуръони карим, Анъом сураси, 140-оят.

³ Қуръони карим, Ал-исро сураси, 24–25-оятлар.

бўладики, ота-она ҳаққига яхшилик қилиш ва уларга озор бермаслик ҳар бир мусулмон учун вожиб экан. Лекин сўзни шу ерда тўхтатиб, баҳсга нуқта қўйишга ҳали эрта. Зеро, одам табиатан золимдир, инсофсизлик сари майли бордир. Пайғамбар айтадилар: «Зулм одамларнинг табиий одатларидандир. Одамзод бир фурсат топса ёки бировни қўл остида кўрса, «инсон ҳақиқатда исён қилгувчидир» (деган ояти карима) мазмунига кўра, тортиниш йўлидан чиқади, адолат ва мурувват майдонини пайҳон қилади». Биз одамнинг золимона табиатига қараб, шу биргина оят ва ҳадисга аҳамият бермай, фарзандни қўл-оёғини боғлаб, бутунлай ота-онага топширсак, шубҳасиз, олам низомининг асоси бўлган адолат ва инсоф биносини бузган бўламиз. Ҳа, ҳозирги даврда фарзандлари ҳаққига зулм қилмаган ота-она йўқдир. Ҳатто, аксар фарзандлар ҳам айнан ота-она ризолигини ўйлаб, кўр-кўрона ўзларини қурбон қиладилар.

Энди мамлакатимизда ҳар куни содир бўладиган икки-уч воқеани арз қиламан. Фалон одам фойдаси кам бўлган бир касб билан машғул. Дафтмойси кам, оиласининг сарфу харажати эса унинг зиммасидадир. Онаси бу бечорани мажбур қилиб, фалончининг қизига фалон маҳр бериб никоҳига олишини хоҳлаб, шунга муносиб дабдабали никоҳ тўй қилишни, қиз уйига шунча пахта ва гуруч, мунча қўй ва аллақанча либослик матолар юборишни талаб қилади. Ваҳоланки, бу бечора, аввало, уйланиш қудратига эга эмас. Иккинчидан, онаси таклиф этаётган тўй икки минг сўмдан арзонига тушмайди. Шу икки минг сўм ҳам йигитда йўқдир. У чорасиз қолиб, бу муаммони

ҳал этиш учун онасига қайта-қайта уни уйлантириш орзусидан воз кечишини сўрайди. Онаси қабул қилмайди. «Уйланишингни ва тўйингни кўрмай ўлиш мен учун бахтсизликдир. Оқ қиламан, оқ сутимга розимасман», – деб ўз фарзандини қийнайди.

Фалон кишининг иккита хотини бор эди. Иккинчи хотинининг иғволари билан олдинги хотинидан ажрашди, болаларини меросдан маҳрум этди. Шунча инсофсизлик билан болаларини ўз уйида ушлаб, улардан овқатлари эвазига ўзи ва хотинига хизмат қилишларини талаб қилади. Бунга бўйсунмасалар, уларни «оқ» қилади.

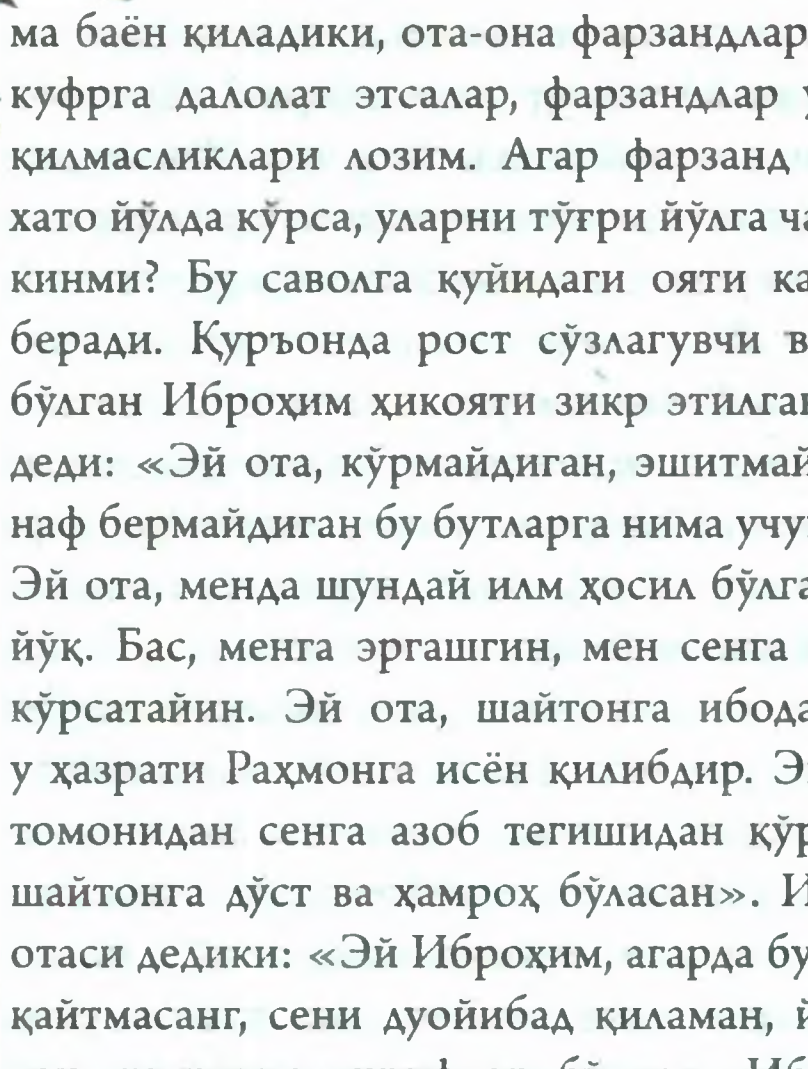
Писмадон кишининг онаси, хотини, икки-уч фарзанди бор. Хотини пок ва ёмонликлардан йироқ бўлиб, эрининг муҳаббати ва розилигига муваффақ бўлган. Лекин қайнона жаноблари косаларига шолғомни келинлари кам солганини пеш қилиб, келин билан урушиб душманлик қиладилар. Фарзанд ҳолини шундай танг қиладики, ўғли хотинини ҳайдаб, болаларини етим қилиб, яна кўп пул сарфлаб, фалончининг ҳунарманд, қўли гул қизини никоҳига олиши лозим бўлади. Ўша қиз чиройли бўлмаса ҳам бир камбағалнинг фарзанди, қайнона хизматини яхши бажо келтиради. Агарда ўғил онасининг таклифини қабул қилмаса, она «берган сутимга рози эмасман» деб аразлайди. Хулоса қилиб айтганда, ота-она фарзандларини диний ва дунёвий ишларда ҳам, умумий ва хусусий ишларда ҳам уларга тобе бўлишларини ҳамиша орзу қиладилар. Бу эса зулм ва инсофсизликдир!

Ота-онага эҳсон этишга амр қиладиган оят ва ҳадисларни қандай тафсир қилиш керак? Шу савол анча муддат менинг хаёлимдан ўтар эди. Мен мударрис устозлардан саволларимга жавоб беришларини истадим, лекин улар ҳам қийналиб, қониқарли жавоб беролмадилар. Ҳатто, «бу ишларнинг кетидан овора бўлма, нимаики китобларда ёзилган бўлса ўшани қабул этгин. Зеро, сен бораётган йўл кулфат келтиради» деб, мени ҳақиқат излашдан ман этардилар. Мен ҳам отасининг пўстинидан кўрққан ёш болага ўхшаб кулфат номини эшитганим заҳоти жим бўлиб қолардим. Лекин асли фикрим хотирамда қоларди. Чунки тафаккурни ислом кучи ва кўрқитиш билан хотирадан чиқариб бўлмайди. Қуръон ва ҳадис мутолаасига мушарраф бўлдим, наф келтирувчи илмлардан баҳраманд бўлдим. Ҳақиқат жаҳолат қўли билан ёпилган зулмат пардасидан очилди, шу жумладан, ота-онанинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳам яхшигина равшан ва аниқ бўлди. Энди шуни баён қиламан. «Одамзода амр қилдикки, отангга яхшилик қил. Агарда улар сенга буюрсалар ва ул иш сенинг ширк ва куфрингга сабаб бўлса, итоат қилмагин. Сизлар мен томон қайтасизлар, ўшанда дунёда нима иш билан машғул бўлганларингни айтаман»¹. «Агарда ота-онанг сени мушрик бўлишинг учун ҳаракат қилсалар, уларга итоат этмагин. Шунга қарамасдан бу дунёда улар билан яхши яшагин»². Мана шу иккита ояти кари-

¹ Қуръони карим, Анкабут сураси, 8-оят.

² Қуръони карим, Лукмон сураси 15-оят.

ма баён қиладики, ота-она фарзандларини ширк ва куфрга далолат этсалар, фарзандлар уларга итоат қилмасликлари лозим. Агар фарзанд ота-онасини хато йўлда кўрса, уларни тўғри йўлга чақириш мумкинми? Бу саволга қуйидаги ояти карима жавоб беради. Қуръонда рост сўзлагувчи ва пайғамбар бўлган Иброҳим ҳикояти зикр этилган¹. У отасига деди: «Эй ота, кўрмайдиган, эшитмайдиган, сенга наф бермайдиган бу бутларга нима учун сиғинасан? Эй ота, менда шундай илм ҳосил бўлганки, у сенда йўқ. Бас, менга эргашгин, мен сенга тўғри йўлни кўрсатайин. Эй ота, шайтонга ибодат қилмагин, у ҳазрати Раҳмонга исён қилибдир. Эй ота, Аллоҳ томонидан сенга азоб тегишидан кўрқаман, унда шайтонга дўст ва ҳамроҳ бўласан». Иброҳимнинг отаси дедики: «Эй Иброҳим, агарда бу фикрингдан қайтмасанг, сени дуойибад қиламан, йўқол кўзимдан, қаҳримга гирифтор бўлма». Иброҳим деди: «У (Аллоҳ)нинг менинг ҳаққимга лутфу марҳамати бордир». Шубҳасиз, Қуръони карим Худонинг тўғри йўлидир. Унинг оятлари қайси мавзуда бўлмасин, ҳаммаси бандаларга йўл кўрсатиш учун нозил бўлгандир. Жумладан, ҳазрати Иброҳим қиссалари бўлган оятлар ҳам бизларга бир нечта маъноларни тушунтиради. Биринчидан, агарда ота хато йўлга кирган бўлса, фарзанд отасига эътироз қилиб, уни хато йўлидан қайтариши тўғридир. Лекин фарзанд ота хатосини илиқ сўзлар билан ва равшан далиллар

¹ Қуръони карим, Марям сураси, 42–49-оятлар.

билан тушунтирмоғи лозим. Масалан, Иброҳим деганки, «Эй ота, шайтонга сиғинмагин».

Иккинчидан, агарда ўғил отаси билмаган нарса-ни билиб олса ва шу маънони отасига тушунтирмоғи лозим бўлса, ўзига эргаштириш учун уни даъват қилсин.

Учинчидан, агарда ота фарзандининг бу ҳаракатларидан хафа бўлиб ман этса, ўғли отасининг тўсқинлик қилишларига эътибор қилмасин. Лекин отасига дағал муносабатда бўлмасин, балки мулойим ва ширин сўзлар билан норозилигини билдирсин. Агар фарзанд зиммасига тушган ҳақ ва шаръий бўлган дин ривожига ҳаракат қилиш, мулку миллат учун хизмат этиш, илм олиш каби ишлардан бирига бел боғламоқчи бўлса ва унинг ишидан ота-онасига бирор зарар етадиган бўлса, шу ишларга ота-онам қарши деб воз кечиши тўғрими? Бу саволга ҳам жавобини қуйидаги ояти каримадан оламиз: «Эй мўминлар, ҳар бир ишнинг ижросида адолат қилинг, холисаниллоҳ шаҳодат беринглар. Ҳатто, бу амалингиз ўзингизга, ота-онангиз ёки уруғ-қариндошларингизга зарар келтирса ҳам»¹. Бу оят шуни далолат қиладики, мўмин одамлар адолат ижроси ва ҳақ изҳори учун доим ҳаракат қилишлари лозим. Бу йўлда ўзларига ёки ота-оналарига зарар тегишидан андиша қилмасликлари лозим.

Ажабо, агарда ота-она бизларни адолат ўрнатишда ҳар бир мусулмон учун бажарилиши шаръий

¹ Қуръони карим, Нисо сураси, 135-оят.

бўлган ҳақ сўзни айтишни ман этсалар, уни қабул қилайликми? Бу саволга қуйидаги ҳадисдан жавоб оламиз. Али (к. в.)¹ ривоят қиладики, «Набий (с. а. в.) деганлар: «Яқинларинг ношаръий ишга буюрса қилишинг нотўғридир, шаръий ишларга буюрса қилишинг тўғридир».

Жуда яхши, бу масала тамом бўлди, лекин яна бир муаммо қолди. Масалан, бир одамга отаси ширкка сабаб бўладиган бир ишни буюради, фалон одам эса, дин ривожини ва ҳақ йўлини ихтиёр этган, отаси уни бу ишдан ман этади. Писмадон одамга эса онаси хотинини талоқ беришга мажбур қилади. Хулоса: баъзи ота-оналар фарзандларига шаръан тўғри бўлмаган зарарли ишларни тақлиф қиладилар. Фарзандлар эса, шу ояти карима фойдасига амал қилиб, бу тақлифларни ширин ва оқилона сўзлар билан рад этиб, ўз ишлари билан машғул бўлсинлар. Агар болалардан бир хато содир бўлса, ота-она бу хатодан хафа бўлиб, кечирим ва узрларини қабул қилмайдилар. Ушбу ҳолатда фарзанд гуноҳкор бўладими? Бу саволга қуйидаги оятлар жавоб беради: «Парвардигорингиз, ёлғиз Унинг ўзига ибодат қилишларингизни ҳамда ота-онага яхшилик қилишларингизни амр этди. Агар уларнинг бирови ёки ҳар иккиси сенинг қўл остингда кексалик ёшига етсалар, уларга қараб

¹ Али карамуллоҳ ваҳҳаҳу. Али ибн Абу Толиб. Тўртинчи халифани рошиддин. Расулulloҳнинг амакиваччалари, қизлари Фотиманинг эри. 656–661 йилларда халифалик қилган. 661 йили ўлдирилган.

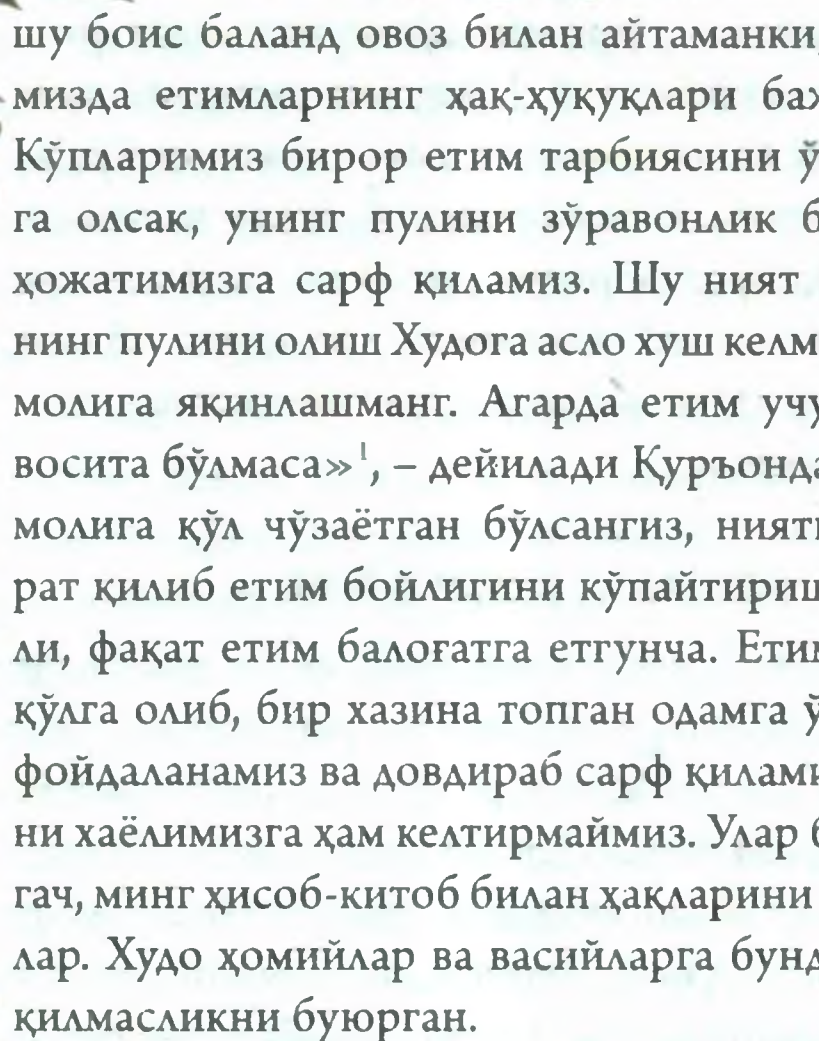
«уф» тортма ва уларнинг сўзларини қайтарма! Уларга доимо яхши сўз айт! Улар учун меҳрибонлик билан хорлик қанотини паст тут – хокисор бўл ва «Парвардигорим, мени (улар) гўдаклик чоғимдан тарбиялаб ўстирганларидек, сен ҳам уларга раҳм-шафқат қилгин» деб ҳақларига дуо қил»¹. Аллоҳ таоло бу ояти каримада, аввало, ота-она ҳақларини бизга тушунтирган.

ЕТИМЛАР ҲУҚУҚЛАРИ

Сағир (ота-онасиз) болаларни етим дейдилар. Ҳамма биладики, бир боланинг отаси бўлмаса, шариат ҳукми билан қозилар бу гўдакни биронта қариндошларига беришади. Агарда ул шахс ишончли одам бўлса, боланинг пулини ҳам унга берадилар, акс ҳолда ўша одам ўз ҳисобидан етимни таъмин қилади. Етимларнинг бу масалалари баҳсимиз доирасидан чиқади. Бу рисолада мен фақат етимлар тарбиясининг ахлоқий жиҳатларини баён этаман. Маълумки, етим тарбиясини бўйнига олмоқ, унинг жисмоний ва руҳий камолотига ҳаракат этмоқ, етимга, умуман ва ҳеч қандай зарар етказмасдан, озор бермасдан ўз болалари қаторида қабул қилиб, отасизлигини эслатмаслик инсонийлик нуқтаи назаридан ҳар бир кимсага шартдир. Инсон раҳмдил ва мурувватли бўлиши лозим. Раҳмдил ва мурувватли одам етимлар ҳаққига яхшилик қилади. Лекин ҳақиқатни яшириш инсонгарчилик шаънидан эмас,

¹ Қуръони карим, Ал-исро сураси, 23–25-оятлар.

шу боис баланд овоз билан айтаманки, мамлакатимизда етимларнинг ҳақ-ҳуқуқлари бажарилмайди. Кўпларимиз бирор етим тарбиясини ўз зиммамизга олсак, унинг пулини зўравонлик билан бирор хожатимизга сарф қиламиз. Шу ният билан етимнинг пулини олиш Худога асло хуш келмайди. «Етим молига яқинлашманг. Агарда етим учун энг яхши восита бўлмаса»¹, – дейилади Қуръонда. Яъни етим молига қўл чўзаётган бўлсангиз, ниятингиз тижорат қилиб етим бойлигини кўпайтириш бўлса, майли, фақат етим балоғатга етгунча. Етим пулларини қўлга олиб, бир хазина топган одамга ўхшаб, ундан фойдаланамиз ва довдираб сарф қиламиз, асл эгасини хаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Улар балоғатга етгач, минг ҳисоб-китоб билан ҳақларини зўрға оладилар. Худо ҳомийлар ва васийларга бундай ишларни қилмасликни буюрган.

«Етим молини болалигида ўзларига сарф қилинглари, улғайгандан сўнг ўзларига (меросларини) топширинг. Улар молини сарф қилган бўлсангиз, етимлар моли сизга ҳаром бўлади, ундан харж қилманг, уларнинг молини ўзлаштирманг. Бундай ишларингизни ҳар бири катта гуноҳдир»².

Аллоҳнинг шундай танбеҳини инобатга олмай, ўз қилмишларини давом эттираётган васийларга Худо буюради: «Ким етимлар молини еркан, улар олов ейишларига шубҳа йўқдир ва яқинда

¹ Қуръони карим, Анъом сураси, 152-оят.

² Қуръони карим, Нисо сураси, 6–7-оятлар.

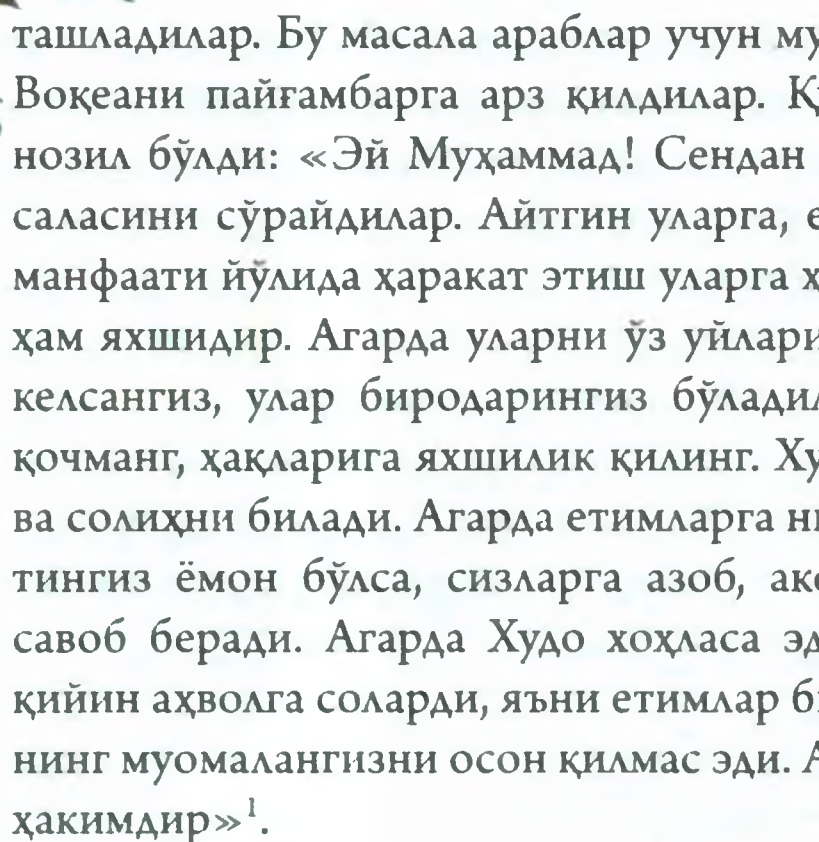

жаҳаннам (дўзах)га тушадилар»¹. Баъзи одамлар борки (кам бўлса ҳам), ҳақиқатан, Худодан кўрқиб, буюрган амрларига итоат қилиб, на етимлар молига ва на ўзларига яқин келадилар. Улар етимнинг моли уларга фалокат ва бахтсизлик келтиради, деб ўйлайдилар. Етимлар тарбияси ва молларининг ҳимоясини ўз зиммаларига олмайдилар. Мен уларнинг бу ҳаракатларини етимлар ҳолига зарар, деб биламан. Чунки шундай инсоф эгалари етимларнинг моллари ва ўзларини ҳимояларига олмасалар, улар беинсофлар қўлида қолиб кетадилар, бинобарин, мен уларга: «Агарда ҳақиқатан ҳам етимларга нисбатан ниятларингиз пок бўлса, адолат фикрида бўлсангиз, ҳеч хавфсираманг. Етимлар молларининг ҳимояси ва тарбияларини ўз зиммангизга олинг. Уларнинг моллари ва пойқадамлари жуда шарофатли ва муборақдир», – дейман. Шайх ул-муфассир Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий ибн Аббосдан ривоят қилади: «Ва ло тақрабу мол ал-ятима...»² ва «иналлазина якуна амвола ал-ятима»³ оятлари нозил бўлганда етимларга жавобгар ва васий бўлганлар кўрқиб қолдилар. Етимлар овқатини ўзларининг овқатларидан ажратдилар. Ҳатто, уларнинг таомларини алоҳида қозонда пишириб, алоҳида лаганга солиб едирдилар, қолган овқатларини эртасига қолдирдилар. Эртаси агар етимлар истеъмол қилмасалар, айниб кетгунча сақлаб, кейин тўкиб

¹ Қуръони карим, Нисо сураси, 10-оят.

² Қуръони карим, Анъом сураси, 152-оят.

³ Қуръони карим, Нисо сураси, 10-оят.

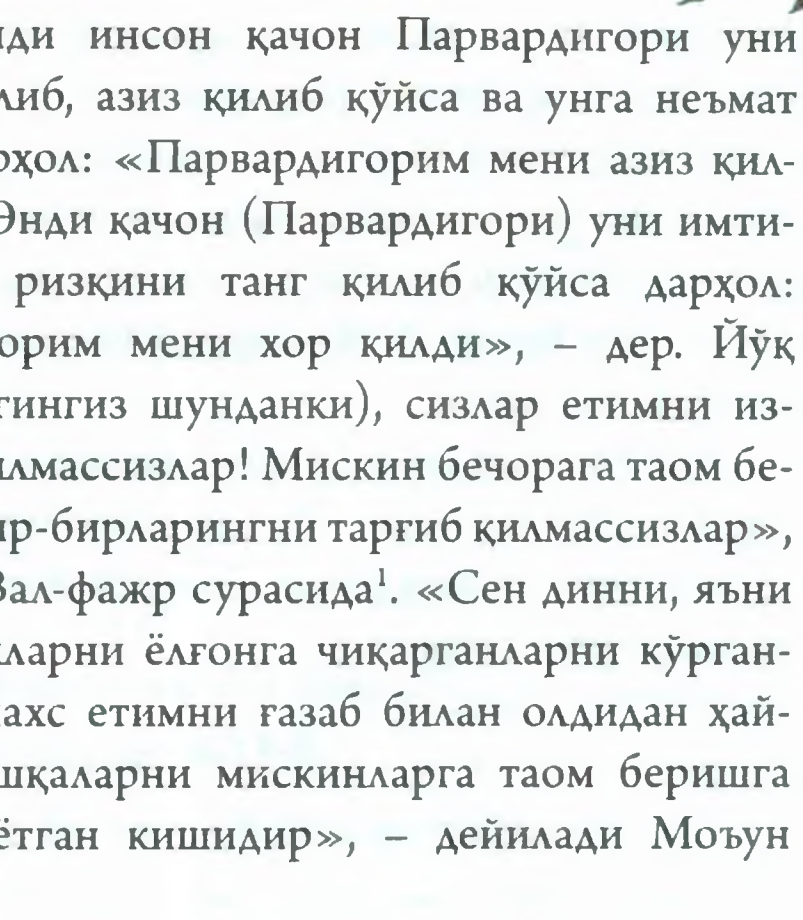

ташладилар. Бу масала араблар учун мушкул бўлди. Воқеани пайғамбарга арз қилдилар. Қуйидаги оят нозил бўлди: «Эй Муҳаммад! Сендан етимлар масаласини сўрайдилар. Айтгин уларга, етимларнинг манфаати йўлида ҳаракат этиш уларга ҳам, сизларга ҳам яхшидир. Агарда уларни ўз уйлариңизга олиб келсангиз, улар биродариңиз бўладилар. Улардан қочманг, ҳақларига яхшилиқ қилинг. Худо бузғунчи ва солиҳни билади. Агарда етимларга нисбатан ниятиңиз ёмон бўлса, сизларга азоб, аксинча бўлса, савоб беради. Агарда Худо хоҳласа эди, сизларни қийин аҳволга соларди, яъни етимлар билан сизларнинг муомалангизни осон қилмас эди. Аллоҳ азиз ва ҳақимдир»¹.

Етимни уйга олиб келсангиз, фарзандиңиз билан бир хил кўриңг, фарзандиңиздек тенг муомалада бўлиңгиз, бу ҳам инсофдан ва ҳам шариатда лозимдир.

Имом Бухорий Саҳл ибн Саъд ва Имом Муслим Абу Ҳурайрадан ривоят қиладилар: «Пайғамбаримиз (с. а. в.) икки бармоқларини бирлаштириб айтадилар: «Кимки етимлар саодатини ўз зиммасига олса, иккаламиз ана шу икки бармоқдек у билан бир-биримизга яқин бўламиз». Набий (с. а. в.) айтган эканлар: «Қайси хонада бирор-бир етим ҳурматли ва азиз бўлса, ўша оилани Худо севади, аммо етимга хизматкордек муомала қилиб, уни уриб, сўкиб хор-зор қилганлар илоҳий амру фармонга қарши иш тутадилар».

¹ Қуръони карим, Бақара сураси, 219–220-оятлар.

«Бас, энди инсон қачон Парвардигори уни имтиҳон қилиб, азиз қилиб қўйса ва унга неъмат ато этса, дарҳол: «Парвардигорим мени азиз қилди», – дер. Энди қачон (Парвардигори) уни имтиҳон қилиб, ризқини танг қилиб қўйса дарҳол: «Парвардигорим мени хор қилди», – дер. Йўқ (камбағаллигингиз шунданки), сизлар етимни иззат-икром қилмассизлар! Мискин бечорага таом беришга ҳам бир-бирларингни тарғиб қилмассизлар», – дейилган Вал-фажр сурасида¹. «Сен динни, яъни илоҳий ҳукмларни ёлғонга чиқарганларни кўрган-мисан? Ул шахс етимни ғазаб билан олдидан ҳайдаган ва бошқаларни мискинларга таом беришга даъват этмаётган кишидир», – дейилади Моъун сурасида².

ХИЗМАТКОРЛАР ҲУҚУҚЛАРИ

Бир оиладаги охирги муносабатлардан бири уй эгаларининг хизматкорлар билан бўлган муносабатлари бўлади. Худо расулидан хизматкорларга нисбатан бўлган амрларини ёзиб, мен бу рисоламга нуқта қўяман. Имом Бухорий ва Имом Муслим Абу Зар Ғаффарийдан ишончли ривоят қиладилар: «Абу Зар айтади: «Бир куни ғуломининг онасини сўқдим. Пайғамбар эшитиб менга шундай хитоб қилдилар: «Эй, Абу Зар! Сен ғуломининг онасини сўқдингми? Сенда жоҳилиятдан қолган асар бор экан.

¹ Қуръони карим, Вал-фажр сураси. 15–18-оятлар.

² Қуръони карим, Моъун сураси, 1-оят.

Кулларингиз ва хизматкорларингиз биродарларингиз бўладилар (чунки улар ҳам одам) ва Худо уларни сизга тобе этган. Кимки ўз диндошига хизмат этса, хўжайини ўзи еганидан унга едириши, ўзи кийинадиган кийимдан унга бериши лозимдир. Хизматкорларга оғир хизмат буюрсангиз, ўзларингиз ҳам уларга мадад беринг».

Абу Ҳурайра (р. а.) ривоят қиладилар: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Қачон хизматкор олсангиз у билан бирга овқатланинг, бўлмаса ўзингиз ейдиган таомдан унга беринг».

Т а м о м.

---

¹ Абу Зар Ғаффарий – исломнинг илк тарғиботчиларидан. 635 йили вафот этган.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан 3

Биринчи қисм

Уйланиш ва уйланмаслик хусусида 7

Нечта хотинга уйланиш мумкин? 16

Уйланмоқ зарур бўлганда қандай хотинни танлаш
лозим? 25

Бўлажак эр-хотин биринчи навбатда нималарга
аҳамият берсин? 29

Маҳр ва тўй қандай бўлиши лозим 37

Эр-хотиннинг қандай яшамоқликлари
хусусида 46

Оиланинг маишати ва идораси 52

Иффат ва мўминлик 58

Ғайрат 60

Висол 62

Муроса-ю мадора 65

Талоқ 67

Ҳомиладорлик даври 75

Иккинчи қисм

Фарзанд тарбияси.....	80
Бадан тарбияси.....	92
Ақлий тарбия	113
Ахлоқий тарбия.....	125
Мақтаб	138
Қизлар ҳам илм олишлари керакми?	143
Ота-онанинг ҳақ-ҳуқуқлари	151
Етимлар ҳуқуқлари.....	159
Хизматкорлар ҳуқуқлари.....	163

АБДУРАУФ ФИТРАТ

**ОИЛА ЁКИ ОИЛА БОШҚАРИШ
ТАРТИБЛАРИ**

Тошкент «Маънавият» 2016

Мухаррир У. Абдураҳмонов

Мусаввир М. Агьямов

Мусаҳҳих С. Тошқулова

Компьютерда тайёрловчи Ш. Соҳибов

Лицензия АІ №189, 10.05.2011 йилда берилган.

Босишга 20.06.2016 йилда рухсат этилди. Бичими 84x108 ¹/₃₂.

Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.

Шартли босма табағи 8,82. Нашр табағи 7,48. Адади 3000 нусха.

Буюртма №16–34. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриётида чоп этилди.

100047. Тошкент, Тараққиёт 2-берккуча, 2-уй. Шартнома № 34–16.

Manunggal

ISBN 978-9943-04-298-8

9 789943 042988